

9С1Х
Ш 40

І. М. ШЕКЕРА

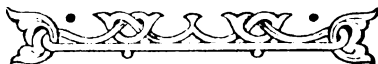

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

І. М. ШЕКЕРА

МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ
КИЇВСЬКОЇ
РУСИ

З історії
зовнішньої політики Русі
в період утворення
і зміцнення
древньоруської
держави
в VII-X ст.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1963

Автор на основі великого фактичного матеріалу широко висвітлює міжнародну обстановку, в якій утворювалася і зміцніла Древньоруська держава.

В роботі досліджується зовнішня політика Київської Русі, її зв'язок з багатьма країнами та народами і перш за все з своїми найближчими сусідами.

Книга розрахована на істориків, студентів і всіх тих, хто цікавиться історією нашої Батьківщини.

Відповідальний редактор
доктор історичних наук
К. І. Стецюк

ВСТУП

Історія дружніх стосунків східнослов'янських народів з іншими народами своїм корінням сягає в глибину віків. Східні слов'яни створювали власну незалежну державу, одну з наймогутніших держав середньовіччя — Київську Русь.

Дружні стосунки східних слов'ян з іншими народами здійснювалися по різних лініях — економічній (яка в той час проявлялася в галузі торгівлі), політичній та культурній.

Міжнародні зв'язки Київської Русі мають довгу і складну історію.

Молодій Древньоруській державі доводилося дуже часто вести оборонні війни, особливо проти кочових народів на півдні, а на півночі — з норманами-завойовниками. Через те древньоруський великокнязівський уряд у своїй зовнішній політиці завжди шукав собі союзників. Коли кинути навіть побіжний погляд на час утворення та зміцнення Древньоруської держави, то можна побачити, що союзниками східних слов'ян виступали майже всі сусідні народи, починаючи від печенігів і кінчаючи варягами.

Дуже часто політичні союзницькі зв'язки східних слов'ян з іншими народами переростали в дружні відносини. А успіхи древньоруської зброї і гнучкої древньоруської дипломатії дали можливість київському великокнязівському уряду встановити нейтральні і дружні стосунки з багатьма як далекими, так і сусідніми країнами.

Київська Русь, ця қолиска трьох братніх народів — російського, українського і білоруського, в розвитку продуктивних сил досягла значних успіхів. У древній Русі були високорозвинені на той час землеробство, тварин-

ництво, різноманітні промисли. Відбувався швидкий розвиток ремесла, а з ним і зростання старих та виникнення нових міст. Високий рівень економіки сприяв дійсно бурхливому розвитку древньоруської культури — літератури, мистецтва, архітектури, музики, усної народної творчості.

Дальшому росту економіки та розвитку культури в Київській Русі сприяла гнучка, вмiла зовнішня політика. За рідкими винятками вся зовнішньополітична діяльність великокнязівського київського уряду була спрямована на оборону кордонів своєї держави та на гарантування безпеки торгових шляхів. Тісні економічні стосунки східних слов'ян з сусідніми західними, південними, східними та північними народами сприяли тому, що древньоруська культура вбирала найкращі елементи тогочасної культури світу. Саме цим і можна пояснити виникнення в Древній Русі шедеврів не лише культури східнослов'янських народів — російського, українського і білоруського, а й світової культури.

Активна зовнішня політика молодого феодального класу Древньоруської держави сприяла не лише розвиткові економіки і культури, а й територіальному зростанню Київської Русі, що, як відзначав К. Маркс, викликало тривогу інших держав¹. Основний принцип зовнішньої політики Древньої Русі був такий же, як і будь-якої ранньофеодальної держави: зовнішня політика здійснювалася в інтересах пануючого феодального класу. Але оборона Древньоруської держави від вторгнень ззовні повністю відповідала інтересам і народних мас.

Сучасні західні буржуазні історики, ігноруючи першоджерела, прагнуть довести, що на Русі до приходу татаро-монголів не існувало державності², були відсутні класи³, що слов'яни в основному займалися полюванням та рибальством і лише частково землеробством⁴, що вирішальну роль відігравала торгівля, яку проводили лише іноземні купці, в основному скандінави⁵.

¹ Karl Marx, Secret diplomatic history of the eighteenth century, London, 1899, стор. 75.

² Див., напр., A. Mousset, Histoire de Russie, Paris, 1945, стор. 17.

³ Див. G. Welter, Histoire de Russie depuis les origines jusqu'à 1945, Paris, 1946, стор. 50.

⁴ Див. O. Hoetzsch, Grundzüge der Geschichte Russlands, Stuttgart, 1949, стор. 27—31; P. Paskal, Histoire de la Russie des origines à 1917, Paris, 1946, стор. 5—7.

⁵ G. de Reynold, Le Monde russe, Paris, 1945, стор. 76—94;

Древня Русь, твердить Г. Вернадський, мусить бути віднесена до зовсім особливої «соціологічної формації», оскільки в її економіці ніби переважала торгівля, а соціальні відносини не виходили за рамки рабства¹.

Повне заперечення знаходить в роботах західних істориків і класова боротьба в Київській Русі². Реакційний американський історик Арнольд Й. Тойнбе у своїй непримирній ненависті до марксизму і до нашого народу всіляко намагався довести навіть відсутність цивілізації в Київській Русі³.

Тенденція протиставляти Русь Заходу особливо яскраво виступає в роботах західнонімецького буржуазного історика Георга фон Рауха. «Радянські історики керуються прагненням щоб то не стало довести, що Русь вступила у світову історію не пізніше Західної Європи», і коли це здійснюється, продовжує фон Раух, то теза про споконвічну відсталість Росії мусить остаточно відпасти⁴.

Західні (особливо західнонімецькі) буржуазні історики прагнуть протиставити відсталу, некультурну Русь високорозвиненому, культурному Заходу. Вони всіма силами прагнуть довести, що Русь мала свій «особливий» «євразійський» історичний шлях. Необхідно раз і назавжди уяснити собі, пише західнонімецький реакційний історик Гюнтер Штекль, що застосування терміну «середні віки» по відношенню до руської історії означало б зовсім чуже для неї поняття⁵.

B. Gille, *Histoire économique et sociale de la Russie du Moyen âge au XX-e siècle*, Paris, 1949, стор. 20—21; P. Sethe, *A Short History of Russia*, Chicago, 1953, стор. 23—27.

¹ G. Verнадський, *Kievan Russia*, New Haven, 1959, стор. 170.

² Г. Штекль, наприклад, вважає, що роботи радянських істориків (зокрема праці М. М. Тихомирова), які присвячені висвітленню класової боротьби в Київській Русі, в цілому неправильні (G. Stökl, *Russische Geschichte von der Entstehung des Kiever Reiches bis zum Ende der Wirren*, JGO, B. 6, H. 2, München, 1958, стор. 242).

³ Е. А. Косминский, *Реакционная историография Арнольда Тойнби*. Збірник: «Против фальсификации истории», М., 1959, стор. 67—139; Я. Н. Щапов, *Некоторые вопросы идеологии Древней Руси в освещении буржуазной историографии*, Збірник: «Критика буржуазных концепций истории России периода феодализма», М., 1962, стор. 216—217.

⁴ G. von Rauch, *Die neuere Geschichte in der sowjetischen Geschichtschreibung der Gegenwart*, JGO, B. 3, H. 1, 1955, стор. 71.

⁵ G. Stökl, *Russisches Mittelalters und sovjetische Mediawistik*, JGO, B. 3, H. 1, 1955, стор. 2.

В наш час особливо посилили свою реакційну пропаганду сучасні західні історики-норманісти, які всупереч сучасній радянській науці ставлять своєю метою за всяку ціну відстояти норманізм від нанесених йому ударів і любими засобами відкинути радянську концепцію про виникнення Древньоруської держави без участі норманів¹.

Перш за все сучасні норманісти прагнуть відстояти достовірність текстів Початкового літопису про заснування варягами держави на Русі і про тотожність русів з варягами. Одночасно західні буржуазні історики прагнуть довести вирішальний вплив на східнослов'янське літописання варягів-норманів. В основі літопису Нестора, говорив норманіст Г. Арбман, лежить варязька сага².

Хибна теорія Ключевського про вирішальну роль торгівлі, про торговий характер Київської Русі знайшла багато прихильників серед сучасних зарубіжних істориків-норманістів, які не лише її підтримують, а й «розвивають». Зокрема, слід відзначити таких представників цієї теорії, як П. Паскаль³, А. Ранда⁴, Е. Ля Гатто⁵, Г. де Рейнольд⁶, Г. Штекль⁷ та ін.

В своїх новітніх історичних роботах датський історик А. Стендер-Петерсен⁸⁻⁹ прямо пише, що зараз уже немає сумніву, що нормани (тобто вихідці з центральних областей Швеції — Упланда, Вестманланда, Зондерманлан-

¹ И. П. Шаскольский, *Современные норманы о русской летописи*. Зб.: «Критика новейшей буржуазной историографии. Труды Ленинградского отделения Института истории Академии наук СССР», вып. 3, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1961, стор. 341.

² H. Arbm an, *Svear i Osterviking*, Stockholm, 1955, стор. 26—27.

³ P. Paskal, *Histoire de la Russie des origines à 1917*, Paris, 1955, стор. 26—27.

⁴ A. Randa, *Handbuch der Weltgeschichte*, t. I, Olten, 1954.

⁵ E. La Gatto, *Storia della Russia*, Firenze, 1946.

⁶ G. de Reynold, *Le monde russe*, Paris, 1950.

⁷ G. Stökl, *Russland und Europa vor Peter dem Grossen*, B. 2, H. 3, München, 1957.

⁸⁻⁹ Нишівна критика реакційної теорії сучасного неонорманізму, яку проповідує А. Стендер-Петерсен, дана в статті радянського історика І. Г. Рознера (Див. И. Г. Рознер, *Против концепции современного норманизма*, «Вопросы истории», 1962, № 5).

да) і шведи (вихідці з острова Готланд) приймали участь у створенні Древньоруської держави¹.

Із найбільш завзятих сучасних норманістів, які у своїх творах проводять ідею вирішального значення норманів у справі утворення Древньоруської держави, слід назвати І. Неандера², С. Херкейва³ (або Гаркавого), а також О. Халецького⁴.

У фундаментальних працях та окремих статтях таких визначних радянських дослідників, як Греков, Юшков, Рибakov, Тихомиров, Третьяков, Мавродін, Артамонов та ін., була дана критика норманської теорії з позицій марксизму. В таких узагальнюючих наукових працях, як: «Очерки истории СССР», «Очерки истории исторической науки», «Всемирная история», «Історія Української РСР», «История Белорусской ССР» та ін., також дається критика найрізноманітнішим буржуазним «теоріям», які фальсифікують історію Київської Русі. В останні роки в сучасній радянській історіографії з'явилося декілька наукових статей, в яких детально розглядаються новітні роботи буржуазних зарубіжних істориків, їх «теорії», «концепції», «гіпотези»⁵.

В своїй боротьбі з норманістами та іншими фальсифікаторами історії Древньої Русі радянські історики не оди-

¹ A. Stender-Petersen, Der Älteste Russische Staat, «Historie Zeitschrift», Н. 1, August, 1960, München, стор. 1.

² I. Neander, Grundzüge der russischen Geschichte, Darmstadt, 1957.

³ S. Harkave, Russia. A History. Philadelphia, 1956.

⁴ O. Halecki, Borderlands of Western Civilisation, New York, 1952. Фальсифікації історичної дійсності та антинауковим твердженням і висновкам О. Халецького дана глибока марксистська критика польським істориком І. Таксбіром («Kwartalnik historyczny», 1953, № 3, стор. 172—195).

⁵ М. Н. Тихомиров, Славяне в «Истории России» проф. Г. Вернадского, «Вопросы истории», 1946, № 4; С. А. Покровский, Неонорманистская концепция образования Русского государства, «Советское государство и право», 1946, № 1; Д. А. Авдусин, Неонорманистские измышления буржуазных историков, «Вопросы истории», 1953, № 12; И. П. Шаскольский, Норманская история в современной буржуазной историографии, «История СССР», 1960, № 1; Його ж, Современные норманисты о русской летописи, Зб.: «Критика новейшей буржуазной историографии», М.—Л., 1961; И. Г. Рознер, Против концепции современного норманизма, «Вопросы истории», 1962, № 5, та ін.

нокі, вони виступають в міцній співдружності з зарубіжними істориками братських соціалістичних країн¹.

Як відомо, історію Київської Русі досить широко досліджували ще дореволюційні дворянські та буржуазні історики. Особливо глибоко різні питання історії Київської Русі досліджені нашими радянськими істориками Б. Д. Грековим, Б. О. Рибаківим, П. М. Третьяковим, М. М. Тихомировим, В. В. Бартольдом, А. Ю. Якубовським, А. В. Арциховським, В. В. Мавродінім, В. І. Равдонікасом, М. В. Левченком, В. Д. Королюком, М. К. Каргером, В. В. Черепніним, С. В. Бахрушиним, С. П. Толстовим, К. Г. Гуслистим, В. Й. Довженком, М. Ю. Брайчевським та багатьма іншими.

Але далеко не всі проблеми історії Древньоруської держави поставлені і розв'язані радянськими дослідниками. «Недостатньо розроблена історія міжнародних зв'язків, без яких неможливо уявити значення Древньоруської держави в історії народів СРСР, в світовій історії»².

До цього часу ще немає жодної узагальнюючої роботи, присвяченої міжнародним зв'язкам Київської Русі і зокрема надзвичайно складним політичним зв'язкам Древньоруської держави з іншими країнами, в той час як Київська Русь відігравала величезну роль у тогочасній світовій історії. Навіть сучасні американські реакційні історики змушені визнати, що Русь була тісно зв'язана з Західною Європою і зв'язувала Європу зі Сходом³.

Автор взяв лише частину цього складного питання — питання зовнішньої політики Київської Русі в період утворення та зміцнення Древньоруської держави.

¹ H. Łowmiański, Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich, Warszawa, 1957; G. Labuda, Pierwsze państwo słowiańskie, Poznań, 1949; J. Kudláček, Boj sovietskíej archeologie proti normanizmu, GSIZD SSSR, N 3, 1956; V. Zasteronva, Hlavní problémy z počátku dějny slovianských narodů. Vzuik a počátku slovanu, t. I, Praha, 1956; B. Widera, Zur Normannenfrage in Osteuropa, «Zeitschrift für Geschichtswissenschaft», 1959, N 1, та ін.

² Изучение истории СССР между XX и XXII съездами КПСС, журн. «История СССР», 1961, № 5, стор. 7.

³ A history of word civilisation, ed. by M. Savell, vol. I, New York, 1957, стор. 654—656.

РОЗДІЛ I

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН З ІНШИМИ НАРОДАМИ В ПЕРІОД УТВОРЕННЯ ДРЕВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Київська Русь — одна з наймогутніших держав епохи середньовіччя — мала найтісніші зв'язки з різними країнами та народами. Історія цих зв'язків сягає в глибину віків.

Слід зазначити, що європейські, так звані «варварські», народи в першій половині першого тисячоліття н. е. об'єднали всі свої зусилля для повалення рабовласницького ладу в Західній Римській і в Східній Римській імперіях.

Якщо в поваленні Західної Римської імперії відіграли основну роль германці при найактивнішій участі слов'янських та інших народів, то на Східну Римську імперію основний натиск був здійснений слов'янами.

В середньовічній Європі наступила друга велика епоха цивілізації — не рабовласницька, а феодална¹.

Ще на зорі свого існування передові загони східних слов'ян анти вели запеклу боротьбу проти експансії в Східній Європі Римської, а потім і Візантійської імперії. У цій жорстокій багатовіковій боротьбі слов'яни не лише успішно відбивали всі натиски візантійців, але й поступово самі проникали в землі Східної імперії і заселяли Балканський півострів та узбережжя Чорного і Середземного морів.

Анти займали уже в VI ст. землі по Чорноморському

¹ Див. Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполітвидав УРСР, К., 1955, стор. 154—155.

узбережжю від Дністра до Дніпра і були, як називав їх історик готів Іордан, найсильнішими з усіх слов'ян¹. Тогочасні історики Іоанн Ефеський², Іордан³, Прокопій⁴, Маврикій⁵ одностайно відзначали, що анти — це хоробрий волелюбний народ. Візантійці давали високу оцінку військовому мистецтву антів.

Уже в III—V століттях у антів було розвинуте землеробство⁶, скотарство, ремесла, особливо вироблення різноманітних металевих речей⁷. Анти також втягувалися у чорноморську торгівлю, збуваючи продукти землеробства, скотарства і полювання⁸.

Постійні зносини антів з Візантійською імперією та їх часті походи в значній мірі сприяли розкладу у них первісно-родового ладу. Це призвело до виділення родової аристократії, тобто своїх племінних вождів, та до утворення перших напівдержавних племінних об'єднань. Грабіжницькі війни, зазначав Ф. Енгельс, посилюють владу верховного воєначальника і підпорядкованих начальників, які поступово з вибраних перетворюються в спадкоємних⁹. Створюється родова знать, що зосереджує всю владу у своїх руках.

В III—IV ст. частину причорноморських степів займали готи.

Східні слов'яни вели з готами, які прагнули захопити їх землі, постійну і довготривалу боротьбу¹⁰.

В результаті розкладу первіснообщинного ладу та дальшого розвитку продуктивних сил східні слов'яни уже

¹ Іордан, О готах, «Вестник древней истории» (далі — «ВДИ»), т. 1, 1941, стор. 232.

² Іоанн Ефесский, Церковная история, «ВДИ», т. 1, 1941, стор. 252.

³ Іордан, О готах, стор. 232—233.

⁴ Прокопий Кесарийский, Готская война, «ВДИ», т. 4, 1941, стор. 236—237.

⁵ Маврикий Стратегикон, «ВДИ», т. 1, 1941, стор. 253—256.

⁶ В. Й. Довженок, Землеробство Древньої Русі, К., 1961, стор. 14—52.

⁷ Б. А. Рыбаков, Анты и Киевская Русь, «ВДИ», т. 1, 1939, стор. 323—326.

⁸ Там же, стор. 326.

⁹ Див. Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, стор. 150—151.

¹⁰ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I, Львів, 1904, стор. 122.

в першій половині IV ст. створили напівдержавне політичне об'єднання на чолі з своїм вождем («королем») Божем. В кінці 70-х—на початку 80-х рр. IV ст. готський правитель Вінитар напав на антів, вторгся в їх країну, але зазнав поразки. Після того Вінитар підступними методами захопив антського вождя Божа і 70 знатних слов'ян разом з їх синами і стратив усіх¹. Цим самим було завдано великого удару по східних слов'янах.

В 70-х рр. IV ст. із сходу, з Азії, в причорноморські степи ринули гуннські орди, підкорюючи і змітаючи все на своєму шляху.

Тогочасний історик Амміан Марцеллін так образно писав про гуннів: «Небачений до того часу рід людей, що піднявся, як сніг із затишного кутка, потрясає і знищує все, що зустрічається, подібно до вихру, що мчить з високих гір»². Східні слов'яни вистояли і, треба думати, не допустили гуннів на свої землі. Лише південна передстєпова частина східнослов'янських земель зазнала розорення і часткового запустіння. С. М. Соловйов вважав, що слов'янські племена змушені були платити гуннам данину³. Очевидно, данину платили лише південні східнослов'янські племена, що безпосередньо межували з гуннами. Гуннське державне об'єднання розпалося після смерті їх вождя Атілли (453 р.). У цей час, напевне, східні слов'яни також, як і інші народи, звільнилися від гуннської залежності і успішно продовжували свій розвиток.

Поряд з боротьбою проти гуннів слов'янські племена продовжували наступ на Східну Римську імперію — Візантію. Особливо сильний натиск слов'ян на Візантію відбувається в VI ст., після остаточного розгрому гуннського державного об'єднання.

В цій складній міжнародній обстановці і народжувалася Древньоруська держава. Зокрема, східнослов'янське політичне об'єднання, що утворилося в Прикарпатті, є всі підстави віднести приблизно до другої половини VI ст.⁴

¹ Иордан, О готах, стор. 233.

² Аммиан Марцеллин, Истории. В. В. Латышев, Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, «ВДИ», 1949, т. 3, стор. 306.

³ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. 1, т. I, М., 1959, стор. 122.

⁴ Б. Д. Греков, Исторические условия образования Древнерусского государства, «Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв.», ч. I, М.—Л., 1953, стор. 57.

Арабський письменник Масуді (який жив у кінці IX— в першій половині X ст.) про слов'ян писав: «Із цих племен одне мало в древності владу, його царя називали Маджак, а само плем'я називалося Валінана. Цьому племені в древності підкорялися всі інші слов'янські племена»¹.

У висловлюванні Масуді та «Повести временных лет» про союз дулібів «ми, — цілком правильно зазначав Б. Д. Греков, — маємо найдавніше повідомлення про політичне утворення у східної вітки слов'ян»².

Характерно, що політичне державне утворення східнослов'янського племені — дулібів-волинян — передувало виникненню першої держави західних слов'ян — держави Само³.

Союз волинян незабаром розпався. Розпад цей відбувся, без сумніву, в результаті дальшого швидкого соціально-економічного розвитку окремих племен. Цікаво, що дулібський союз розпався на цілу низку окремих державних або напівдержавних об'єднань на чолі з своїми власними князями. «Пізніше, — писав Масуді, — пішли чвари між їх племенами, порядок їх був порушений, вони розділилися на окремі коліна і кожне плем'я вибрало собі царя»⁴.

Таким чином, розклад дулібського політичного союзу східнослов'янських племен відбувся не в результаті занепаду цього союзу а, навпаки, в результаті дальшого неухильного соціально-економічного розвитку окремих слов'янських племен.

Паралельно з волинським союзом джерела дають можливість говорити про антський союз, який проіснував недовгий час⁵.

Слов'яни, зокрема анти, стали утворювати політичні об'єднання більш міцні, ніж про них говорили візантійські історики VI ст. і арабський письменник Масуді⁶.

¹ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, СПб., 1870, стор. 135.

² Б. Д. Греков, Исторические условия образования Древнерусского государства, стор. 58.

³ В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, Л., 1945, стор. 176.

⁴ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, стор. 137.

⁵ Б. Д. Греков, Исторические условия образования Древнерусского государства, стор. 58.

⁶ Б. Д. Греков, Образование Древнерусского государства, «Очерки истории СССР», ч. 1, стор. 70.

В VI ст. у східних слов'ян відбувалися найскладніші внутрішні процеси — утворення, розвиток, розпад і нові утворення перших слов'янських державних об'єднань. Саме в цей час в степах Східної Європи з'явилися нові загарбницькі кочові орди — аварів або обрів. Авари вторгнулися в степи Західного Прикаспію з Середньої Азії¹.

Рис. 1. Різні народи давали данину Русі.

Зайнявши причорноморські степи, авари обрушилися на східнослов'янські племена. «Антські володарі, — писав візантійський історик Менандр, — потрапили в злиденне становище і втратили свої надії. Авари грабували і спустошували їх землю»².

Керівники східнослов'янського державного об'єднання вирішили мирним шляхом налагодити відносини з аварами. До аварів було послане авторитетне посольство антів на чолі з одним з вождів — Мезамиром, сином Ідарія, братом Келагаста. Слов'янський вождь Мезамир вів переговори з аварською знаттю з належною гідністю і «закидав їх зневажливими і навіть зухвалими словами». Авари

¹ Н. Я. Мерперт, Авары в Восточной Европе, «Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III—IX вв.», Изд-во АН СССР, М., 1958, стор. 571.

² Менандр, История, «ВДИ», т. I, 1941, стор. 324—325.

вбили Мезамира і «з того часу гірше ніж раніше стали авари розорювати землю антів, не припиняючи грабувати її і поневолювати жителів»¹.

Боротьба аварів з слов'янами була тривалою і нелегкою. Аварам так і не вдалося прорватися в північні східнослов'янські землі. І вони всі свої сили кинули, щоб пробитися на Захід. Після тривалої і впертої боротьби з сусідніми, в першу чергу слов'янськими, народами аварам вдалося прорватися в Центральну Європу і в 60-х рр. VI ст. на Дунаї, в Паннонії, вони створили досить сильний Аварський каганат, на чолі якого став аварський каган хан Баян. Звідси вони робили грабіжницькі напади на слов'ян, франків, лангобардів та на землі Східної Римської імперії.

Удари аварів були настільки відчутні, що Візантія змушена була виплачувати їм данину. Так, в 570 р. Візантія платила аварам 80 тис. солідів².

Борючись з своїми південними та західними сусідами, авари, підбурювані візантійськими дипломатами, обрушуються і на слов'ян. Сучасник цих подій, візантійський історик Менандр, писав, що в 578 р. слов'янський князь Даврій або Давріт та інші «важливіші князі склавінського народу» не підкорялися аварам. А коли аварський хан Баян почав погрожувати слов'янам і вимагав покори, то слов'яни заявили аварським послам: «Чи народилася на світі і чи гріють проміння сонця ту людину, яка б підкорила нашу силу? Не інші нашою землею, а ми чужою звикли володіти. І в цьому ж впевнені, поки будуть на світі війна і мечі»³.

Аварським загарбникам вдалося підкорити лише незначну частину слов'янських земель. Авари збирали там величезну данину, нещадно експлуатували підкорені народи та по-звірячому знущалися над підвладними племенами. Така доля спіткала східнослов'янське плем'я дулібів, про що збереглася пам'ять у нашому літопису. «Си же обри воеваху на словѣнѣх, и примучиша дулѣбы, сущая словѣны, и насилье творяху женамъ дулѣбскимъ; аще поѣхати будяше обьрину, не дадыше въпрячи коня ни вола, но

¹ Н. Я. Мерперт, Авары в Восточной Европе, стор. 575.

² Там же.

³ Менандр, История, стор. 433—434: те ж у «ВДИ», т. I, 1941, стор. 248.

веляше въпрѣчи 3 ли, 4 ли, 5 ли женъ в телѣгу и повести обръѣна, и тако мучаху дулѣбы»¹.

Підкореним слов'янам, як і іншим пригнобленим народам, особливо було тяжко переносити зиму, коли авари

Рис. 2. Насилля аварів-обрів над східнослов'янським племенем дулібів.

поверталися з своїх грабіжницьких походів у Паннонію та навколишні області і збирали з населення данину, піддаючи при цьому катуванням і всіляко ображаючи підкорене населення. Авари кожен рік, писав сучасник Фредегар, приходили на зиму, знущалися з слов'янського населення, а слов'яни, крім усього, платили їм ще й данину².

Основна ж маса слов'ян не була підкорена аварами. Незважаючи на постійні напади аварських кочівників і їх відчайдушні зусилля «примучити» всі слов'янські племена, вони відстояли свою незалежність.

Аварський каганат, сили якого ще на початку VIII ст. були значно підірвані, почав занепадати і відігравав уже другорядну роль. Авари лише могли відбивати постійні напади на них моравів, болгар та східних слов'ян. Можна припустити, що в цей час звільнилося від аварської залежності і східнослов'янське плем'я дулібів. У кінці IX ст. авари були остаточно розгромлені об'єднаними силами

¹ Повесть временных лет (далі — ПВЛ), ч. I, Лаврентьевская летопись, текст и перевод, М.—Л, 1950, стор. 14.

² Fridericii et eliorum chronica, 48, ed. Br. Krusch, «Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum rerum Merovingicorum», t. II, Hannoverae, 1888.

франків і слов'ян на чолі з Карлом Великим. Основна частина їх була знищена, а інші розсіялися й асимілювалися з сусідніми народами, залишивши після себе лише недобру пам'ять. І, як писав літописець, «быша бо обрѣтѣлом велици и умомъ горди, и богъ потреби я, и помроша вси, и не остана ни единъ обрѣинъ. И есть притѣча в Руси и до сего дне: погибоша аки обрѣ; их же нѣсть племени ни наслѣдка»¹.

Аварська навала позначилася до певної міри на всіх східнослов'янських племенах, яким довелося напружити всі свої сили, щоб відбити напади аварських кочівників і відтіснити їх від своїх земель. Пізніше авари підкорили лише окраїнні західні землі східних слов'ян — дулібів. Інші ж східнослов'янські землі лишилися вільними і продовжували нормально розвиватися.

З повідомлення арабського географа і письменника аль-Джайхані, який писав на початку X ст., але користувався джерелами більш ранніх часів, ми довідуємося, що на східнослов'янській території до утворення Київської Русі існували три політичні об'єднання східних слов'ян — Куявія, Славія і Артанія. На чолі кожного об'єднання стояв свій власний «цар»².

Істориками давно доведено, що Куява або Куявія — це східнослов'янське політичне об'єднання з центром у Києві, а Славія — Новгородська земля.

Артанія завжди викликала у вчених живий інтерес. Але оскільки аль-Джайхані зазначає, що Артанія лежала недалеко від Хазару, то її небезпідставно відносять до району р. Кубані, тим більше, що Кубань в стародавні часи називалася Вартан або Вардан³.

У «Повести временных лет» літописець записав, що всі слов'яни мали свої власні князівства, поляни — з центром в м. Києві. Родоначальником київської місцевої династії полянських князів був Кий⁴. І далі: «А в деревляхъ свое,

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 14.

² А. Я. Гаркави, Древнейшее арабское известие о Киеве, «Труды III Археологического съезда», т. I, К., 1878, стор. 347.

³ А. И. Соболевский, «Третье» русское племя, «Доклады АН СССР», № 4, Л., 1929, стор. 57; Б. А. Рыбаков, Русские земли по карте Идриси 1154 г., «КСИИМК», вып. 43, М., 1952, стор. 3—44; Б. Д. Греков, Образование Древнерусского государства, стор. 70.

⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 12—13.

а дреговичи свое, а словѣни свое в Новѣгородѣ, а другое на Полотѣ, иже полочане. От нихъ же кривичи, иже сѣдять на верхъ Волги, и на верхъ Двины, и на верхъ Днѣпра, их же градъ есть Смоленскъ; тудѣ бо сѣдять кривичи. Наше сѣверь от нихъ»¹.

Уже в той час, на світанку утворення Древньоруської держави, верхівка східнослов'янських державних об'єднань поряд з обороною своїх земель від вторгнень, а також поряд з завойовницькою політикою, яку завжди провадили новонароджені державні утворення, вели також і мирні переговори з іноземними урядами, в тому числі з візантійським імператорським двором.

Нестор, полемізуючи з тими, хто вважав, що Кий (якого цілий ряд сучасних істориків вважають легендарною особою)² був перевізником на Дніпрі, навів цікавий і цінний факт (ніким ще не доведений і не спростований) про перебування князя Кия в Константинополі з дружнім візитом. «Аще бо бы перевозникъ Кий, то не бы ходилъ Царюгороду; но се Кий княжаше в родѣ своемъ, приходившю ему ко царю, якоже сказають, яко велику честь приялъ от царя, при которомъ приходивъ цари»³.

Арабські письменники та мандрівники весь час підкреслювали, що руси мали свого власного царя або князя. Ібн-Русте, описуючи життя русів, зазначав, що «вони мають царя, котрий називається хакан-Рус»⁴. А Хардадбе писав про те, що «цар слов'ян називається князь»⁵.

Можна запевняти, що з часу легендарного київського князя Кия і аж до злиття Новгородського і Київського державних об'єднань в єдину державу — Київську Русь — у Києві весь час правила своя місцева князівська династія.

Київські князі провадили зовнішню політику в інтересах Київського державного об'єднання, яке весь час міцніло як економічно, так і політично і нарешті, об'єднавшись з Новгородською Руссю, перетворилося в одну з найміцніших феодальних держав тогочасного світу.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 13.

² Найбільш обгрунтоване положення про легендарність київського князя Кия висловив Б. Д. Греков (Б. Д. Греков, Киевская Русь, Госполитиздат, Л., 1953, стор. 444—445).

³ ПВЛ, ч. I, стор. 13.

⁴ А. А. Шахматов, Древнейшие судьбы русского племени, Петроград, 1919, стор 56, примітка 4.

⁵ Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 446.

Нормальному розвитку молодого державного об'єднання східних слов'ян на Середній Наддніпрянщині з центром в м. Києві заважали постійні напади східних кочових народів. У VII—IX ст. постійно загрожувала велика небезпека зі сходу, з боку Хазарського каганату.

В VI і особливо в VII ст. почала зростати могутність нової держави кочівників — Хазарського каганату, південно-східного сусіда східних слов'ян. Поряд з завойовницькими походами на Кавказ хазарські загарбники все більше й більше звертали увагу на багаті землі східних слов'ян. Їхні військові загони все частіше почали проникати в окраїнні південно-східні землі східнослов'янських племен. Ослаблені боротьбою з аварами, східні слов'яни не могли одночасно протистояти ворожим нападам на заході і сході, і через це окраїнні слов'янські поселення поступово потрапляли в залежність від хазар.

В оцінці ролі Хазарського каганату в історії Східної Європи дослідники розділяються на дві різко протилежні групи. Одні історики вважали, що роль хазарів була величезна. Пресняков доводив, що «хазарські відносини вводили слов'ян в зіткнення перш за все з турецьким і арабським світами, і обидва мали велике значення для слов'янського життя»¹. Високої думки про Хазарію був також і М. І. Артамонов, який писав, що в надрах Хазарського царства почалось формування цілого ряду народів, які існують і понині². В. В. Мавродін підкреслював виключно важливу роль Хазарського каганату в історії древньої Русі³. Високої думки про роль Хазарського каганату були Кримський, Пархоменко, Толстов та інші як старі, так і сучасні, як вітчизняні, так і зарубіжні історики.

Цілий ряд істориків (особливо яскраво ці погляди відбиті в працях Б. Д. Грекова та Б. О. Рібакова) вважають, що Хазарський каганат був паразитарною державою⁴.

¹ А. Е. Пресняков, Лекции по русской истории, ч. 1, М., 1938, стор. 22.

² М. И. Артамонов, Очерки древнейшей истории хазар, Л., 1937, стор. V—VI; його ж, История хазар, Л., 1962.

³ В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, Л., 1945, стор. 177—178.

⁴ Б. Д. Греков, Киевская Русь, Госполитиздат, Л., 1953, стор. 439; Б. А. Рыбаков, Русь и Хазария (К исторической

На нашу думку, багатівікова бурхлива історія Хазарського каганату мала чимало негативних і позитивних рис, і хазари після себе залишили певні сліди серед народів Східної Європи, в т. ч. й серед слов'ян.

Хазари мали давню історію. Відомо, що вже в перших століттях нашої ери вони кочували в степах між Волгою і Доном¹. З VI ст. у зв'язку з розкладом первісно-общинного ладу і зародженням та розвитком класового суспільства могутність хазар почала швидко зростати.

У хазар багато в чому збереглися старі патріархальні риси, але наявність родової аристократії (тарханів) свідчила про наявність у них спадкової знаті, вільної від повинностей, якими обкладався чорний люд перш за все на користь цієї привілейованої верхівки².

Пануюча верхівка Хазарії вела жорстоку боротьбу з персидськими правителями, які прагнули закріпитися на Закавказзі. Візантійська імперія, що також хотіла прибрати до своїх рук Кавказ, вступила в союз з Хазарським каганатом, і це сприяло успішній її боротьбі проти сасанідського вторгнення на Кавказ³.

Хазарські завойовники, розширюючи кордони своїх володінь на Заході, одночасно прагнули зміцнити свої позиції на Закавказзі, в крайньому разі захопити Албанію, розташовану на південному сході Кавказу⁴. Хазари робили дуже часті спустошливі набіги та походи на Закавказзя, нещадно грабуючи та знищуючи місцеве населення.

Траплялися випадки, коли слов'янська верхівка домовлялася з правлячою верхівкою Хазарії і загопи слов'ян змушені були приймати участь в загарбницьких походах хазар на Кавказ. Дослідники вважають, що в поході ха-

географии Хазарии), Зб. «Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия», Изд-во АН СССР, М., 1952, стор. 77, 88.

¹ П. Ф. Сум, Историческое рассуждение о хазарах. «Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете» (далі — «ЧОИДР»), год. 2-й, № 3/7, М., 1846, стор. 16—26.

² «Очерки по истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III—IX вв.», Изд-во АН СССР, М., 1958, стор. 699.

³ В. В. Григорьев, Обзор политической истории хазаров, «Россия и Азия. Сборник исследований и статей по истории, этнографии и географии, написанных в разное время В. В. Григорьевым ориенталистом», СПб., 1876, стор. 51—52.

⁴ Очерки истории СССР, III—IX вв., стор. 698.

зарського кагана на Кавказ в VII ст., коли було взято й пограбовано Тбілісі, брали участь і східнослов'янські дружини в складі хазарського війська¹.

В середині VII ст. починається новий етап тривалої боротьби хазарів з арабами, які всіма силами прагнули закріпитися на Закавказзі і навіть проникнути в Східну Європу. Ця боротьба з перемінним успіхом відбувалася з 651 по 799 р.² Хазари в значній мірі сприяли кавказьким народам стримати натиск арабів і не допустити їх у Східну Європу. Але ця боротьба дуже тяжко відбилася на житті народних мас Закавказзя і Північного Кавказу, яких нещадно грабували як арабські завойовники, так і хазарські кочівники.

Але іноді арабських завойовників не могли стримати ні кавказькі народи, ні хазари. В окремі роки загони арабів доходили аж до слов'янських земель і нещадно розоряли і грабували слов'янське населення.

В середині VIII ст. при халіфі Гішамі арабські завойовники на чолі з халіфським правителем Закавказзя Марваном вчинили великий спустошливий набіг на слов'янські землі. Араб аль-Баладурі, який писав в середині IX ст. (60-і рр.), повідомляв: «Марван вчинив набіг на слов'ян, що жили в землі хазар, взяв у них в полон 20 000 осілих людей і поселив їх в Хакіті (Кახетії)»³. Повідомлення про цей похід з вказівкою на те, що він відбувся в районі Слов'янської ріки, є також у Табарі⁴. Дослідники висловлюють думку про те, що згаданою Слов'янською рікою був Дон⁵.

В результаті арабських походів хазари назавжди втратили свої володіння в Закавказзі і, продовжуючи грабіжницькі напади на народи Кавказу, обернули свою зброю

¹ Н. Я. Марр, По поводу русского слова «сало» в древнеармянском описании хазарской трапезы VI века. Избранные сочинения, т. V, стор. 97; В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, стор. 178.

² В. В. Григорьев, Обзор политической истории хазаров, стор. 53—56.

³ А. Я. Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, стор. 38.

⁴ Табарі, який писав на початку X ст., також повідомляв про те, що Марван «розташувався табором при Слов'янській річці, напав на житла невірних, убив їх всіх і зруйнував 20 000 будинків» (А. Я. Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, стор. 76). Цифри явно перебільшені.

⁵ Очерки истории СССР, III—IX вв., стор. 704, примітка 1.

на північ і захід. Ще в середині VII ст. хазари розширили свої володіння аж до берегів Азовського і Чорного морів¹.

Хазарське царство швидко посилювалося. Першими були підкорені болгари². Зокрема, хазари підкорили кубанських болгар³. На болгарські племена була накладена велика данина. Основна частина болгар змушена була відступити з азовсько-чорноморських степів аж за Дунай, в межі Візантійської імперії⁴.

Хазари потіснили на захід угорські племена і поширили свою владу на східні береги Каспійського моря⁵.

В першій половині VIII ст. хазари зміцнюють свої позиції на нижній Волзі. До цього часу можна віднести і заснування нової хазарської столиці — м. Ітіля в районі гирла р. Волги. Вибір місця для нової резиденції хазарського кагана в дельті р. Волги пояснюється тим, що Волга у VIII ст. уже мала значення важливої торгової магістралі, контроль над якою і захопили хазари. Переміщення сюди політичного центру Хазарського каганату сприяло ще більшому пожвавленню Волзького торгового шляху і притягувало туди постійне населення з представників різних народів, що перетворило Ітіль в міжнародне місто і великий торговий центр⁶.

Із зміцненням позицій Хазарського каганату на нижній Волзі та Дону зміцнився і його міжнародний авторитет. З хазарами, особливо з початку VIII ст., найтісніші відносини мав візантійський уряд. Проводячи воєнні дії проти каганату, арабські правителі Закавказзя одночасно прагнуть встановити та закріпити мирні стосунки. Як Візантійська імперія, так і Арабський халіфат прагнули нав'язати хазарам християнську або мусульманську релі-

¹ П. Голубовский, Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире св. (историко-этнографический очерк), К., 1888, стор. 40.

² М. И. Артамонов, Очерки древнейшей истории хазар, стор. 49.

³ К. Т. Патканов, Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому, «Армянская география», VII в., перевод К. Патканова, СПб., 1877, стор. 29.

⁴ Летопись византийца Феофана от Диоклетиана до царей Михайла и сына его Феофилакта, «ЧОИДР», кн. I, М., 1884, стор. 262—263; «Очерки истории СССР», III—IX вв., стор. 697.

⁵ В. В. Григорьев, Обзор политической истории хазаров, стор. 57.

⁶ Очерки истории СССР, III—IX вв., стор. 705.

гію, щоб зробити Хазарський каганат своїм вірним союзником. Серед окремих народів, що населяли Хазарський каганат, поряд з язичеською релігією почалося поширення також християнської та мусульманської релігій.

У кінці VIII ст., з дальшим розкладом первіснородового ладу і розвитком феодальних відносин в Хазарському каганаті, назріла необхідність заміни язичества новою релігією. В цей час хазари прийняли іудаїзм¹, що було актом політичного самоствердження, демонстрацією не лише незалежності, а й рівності Хазарського каганату з Візантійською імперією і з Арабським халіфатом. Хазари висунули іудаїзм на місце третьої світової релігії, але не змогли закріпити його через примітивізм свого соціально-економічного ладу². В розповсюдженні іудаїзму першочергове значення мали євреї, що жили здавна в багатьох районах Хазарського каганату. Особливо приплив євреїв збільшився з VII ст., коли у Візантії почалося їх переслідування. В Хазарії євреї відігравали велику роль в торгівлі. Інтереси єврейських купців не суперечили інтересам хазарського уряду³.

Численне слов'янське населення Хазарського каганату не прийняло іудейської релігії. Більшість його залишалась язичниками, а частина була християнами. Але хазарський уряд здійснював тиск у релігійному відношенні на християнське населення своєї держави, а це викликало втручання Візантії. В Хазарський каганат з Візантії була послана місія на чолі з визначним слов'янським проповідником християнства та діячем культури Кирилом-Костянтином⁴.

Зміцнивши свої позиції в басейнах нижньої течії Волги і Дону, хазари почали проникати далі на північ та захід, тобто в землі східних слов'ян. Без документальних даних неможливо точно встановити дату підкорення хазарами окремих слов'янських племен, але можна вважати, що це підкорення проходило поступово і відбувалося з середини

¹ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, стор. 135. (Повідомлення Масуді).

² Очерки истории СССР, III—IX вв., стор. 708.

³ Там же.

⁴ D. M. Dunlop, The history of the Jewish Khazars, New Jersey, Princeton. 1954, стор. 194—195.

VII до середини VIII ст., тобто в час найбільшого розквіту хазарського каганату¹.

На жаль, літописець обмежився лише дуже загальною фразою про виплату східними слов'янами данини хазарам і при тому під 859 роком. Літописець записав, що «козари имаху на полянѣх, и на сѣверѣх, и вятичѣх имаху по бѣлѣ и вѣверицѣ от дыма»². А під 885 роком літописець повідомляє, що князь Олег звільнив радимичів від хазарської залежності³. Б. О. Рибаків справедливо бачить в даному випадку великі суперечності літопису і ставить під сумнів, щоб «загублені в Поліссі радимичі могли давати данину хазарам»⁴.

Вже було звернуто увагу на те, що поляни, сіверяни і в'ятичі змушені були платити хазарам данину по грошу і білячий шкурці від диму, а радимичі — по шелягу. Це говорить про те, що хазари-кочівники мали справу не з примітивними первісними племенами, а з осілими землеробами, у яких була досить розвинута торгівля і в певній мірі грошовий обіг.

Нам здається, що не можна повністю сприймати повідомлення літописця про підкорення хазарами чотирьох великих східнослов'янських племен, у яких, згідно з археологічними даними, було досить розвинене сільське господарство і особливо землеробство, ремесло, мисливство і в значній мірі торгівля. Очевидно, хазари підкорили лише окраїнні землі полян, сіверян і в'ятичів і наклали на них данину. Цілоком ймовірно, що керівники родо-племінних напівдержавних об'єднань цих племен змушені були визнати напіввасальну залежність від хазарських каганів. Можливо, що окремі хазарські військові загопи могли проникнути і в далеке Полісся та примусити окремі поселення радимичів сплачувати данину.

Одночасно слід з усією уважністю поставитися до повідомлення нашої «Повести временных лет», яка є най-

¹ Дослідники історії Хазарського каганату вважають, що підкорення східнослов'янських племен хазарами відбулося в кінці VII—на початку VIII ст. (В. В. Григор'єв, *Обзор политической истории хазаров*, стор. 57; П. Голубовский, *Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире св.*, стор. 40; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. 1, стор. 352; В. В. Мавродин, *Образование Древнерусского государства*, стор. 181, та ін.).

² ПВЛ, ч. I, стор. 18.

³ Там же, стор. 20.

⁴ Б. А. Рыбаков, *Русь и Хазария*, стор. 76—77.

авторитетнішим писаним джерелом того часу про сплату східними слов'янами данини хазарам. Інакше не було б тієї жорстокої довготривалої боротьби східних слов'ян з хазарами, яка закінчилася повною перемогою Київської Русі над Хазарським каганатом.

Першим проти хазарської залежності піднялося східнослов'янське плем'я полян. Літописець в легендарній частині «Повести временных лет» писав, що коли хазари почали

Рис. 3. Вручення меча хазарам представниками східнослов'янського племені полян.

вимагати данини від полян, то ті вручили їм мечі. «И наидоша я козарѣ, сѣдящая на горахъ сихъ в лѣсѣхъ и рѣша козари: «Платите намъ дань». Съдумавше же поляне и вдаша от дыма мечь, и несоша козари ко князю своему и къ старѣйшиныымъ своимъ и рѣша имъ: «Се, налѣзохомъ дань нову». Они же рѣша имъ: «Откуда?» Они же рѣша: «В лѣсѣ на горахъ надъ рѣкою Днѣпрьскою». Они же рѣша: «Что суть въдали?» Они же показаша мечь. И рѣша старци козарстии: «Не добра дань княже! Мы ся доискахомъ оружьемъ одиною стороною, рекше саблями, а сихъ оружье обоюду остро, рекше мечь. Си имуть имати дань на насъ и на инѣхъ странах». Се же обьсться все»¹.

Як відомо, в усіх народів вручення меча означало початок війни, а не скорення. Очевидно, в час цього повстання полян від кожного слов'янського диму виступив воїн з мечем і основна частина полян звільнилася

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 16.

від хазарської залежності. Ця народна боротьба проти хазарів надовго лишалася в народній пам'яті, оброста легендами, а літописець з народних уст записав її в літопис.

Нам не відомо, чи це було повстання полян проти хазарської залежності, чи воєнна сутичка з хазарськими військовими загонами, які збирали данину з інших східнослов'янських племен і намагалися накласти данину й на полян. Відомо лише, що ще в VII ст. намітився різкий перелом в русько-хазарських відносинах.

Дуже давні і найрізноманітнішого характеру були взаємовідносини Русі з Хазарією. В довготривалому, багатовіковому процесі утворення Древньоруської держави інтереси двох великих держав Східної Європи — Древньої Русі і Хазарського каганату — неминуче зіткнулися. Хазарія тримала в своїх руках важливі торговельні шляхи, які вели з Європи на Схід і на Кавказ. Для зростаючого феодального класу Русі необхідний був вихід до Чорного, Азовського і Каспійського морів, щоб збувати продукти промислів і сільського господарства, і Русь боролася за цей вихід не лише з хазарами, а й з усіма, хто стояв на її шляху.

Уже в VII ст. східні слов'яни, уперто борючись за узбережжя Чорного та Азовського морів, пробивалися і до Каспійського моря. Цікава в цьому відношенні заява дербентського правителя Шахріаре, зроблена ним в 644 р.: «Я знаходжуся між двома ворогами; один — Хазари, а другий — Руси, які є вороги цілому світу, а особливо арабам, а воювати з ними крім тутешніх людей ніхто не вміє. Замість того, щоб ми платили данину, будемо воювати з Русами самі і власною зброєю і будемо їх утримувати, щоб вони не вийшли з своєї країни»¹.

Уже з вищенаведеної заяви видно, що Русь і Хазарія ще в VII ст. були рівноправними країнами². Цілком ясно також і те, що в певні історичні моменти Русь і Хазарія виступали як дві союзницькі держави. В даному разі не лише Хазарський каганат, а й Русь виступила проти арабської монополії на Каспійському морі.

¹ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, стор. 74.

² Б. А. Рыбаков, К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси, «Советская археология», т. XVIII, М., 1953, стор. 134.

На початку IX ст. Древня Русь бере активну участь у складному вузлі міжнародних подій, що зав'язався на сході Європи. Арабська влада на Закавказзі настільки послаблюється, що там уже на початку IX ст. утворюється ряд самостійних феодальних держав. На Нижньому Подонні і Подніпров'ї посилюють свою діяльність мадьяри (угри) — кочівники, які робили часті напади не лише на Хазарію, а й на східнослов'янські землі.

В цей час уряд Візантійської імперії, який хотів будь-що зміцнити свої позиції у Північному Причорномор'ї та в Криму, провадить найактивнішу діяльність. Візантія, слідуючи своїй давній традиційній політиці підбурювання одного народу проти другого, сприяла постійним нападам угрів на Хазарію. Саме тому в 813 р. і повторно у 820 р. хазари у відповідь на подібні дії Візантії вчинили напад на візантійське місто в Криму Херсонес. А в кінці VIII і в першій чверті IX ст. уже хазари володіли Таврікою (Сурож, Корчев) ¹.

Дружини древньоруських воїнів, очолювані князем Бравліном, саме в цей напружений для Візантії час вчинили напад на кримську територію «от Корсуня до Корча» ². Цей похід датується початком IX ст. ³. В «Житті Стефана Сурожського» говориться про напад на південне узбережжя Криму руської раті. «Приде рать велика роускаа изъ Новаграда князь Бравлинъ силенъ зѣло. Плѣни отъ Корсоуня и до Корча. Съ многою силою придекъ Соурожу. За 10 дньий бишася злѣ межоу себе. И по 10 дньий вниде Бравлинъ. Силою изломивъ желѣзнаа врата. И вниде въ градъ и земъ мечъ свой» ⁴.

Такий великий похід древньоруського війська на Крим, без сумніву, був узгоджений з візантійським урядом і мав велике значення не лише для збереження за Візантійською імперією Херсонеса, а й для розширення візантійських володінь в Криму.

¹ Д. Л. Талис, Из истории русско-корсунских политических отношений в IX—X вв., «Византийский временник», т. XIV, М., 1958, стор. 104.

² В. Г. Васильевский, Житие св. Стефана Сурожского, «Труды», т. III, Петроград, 1915, стор. 95.

³ В. Г. Васильевский, Введение в Житие св. Стефана Сурожского, «Труды», т. III, стор. CLI, CLIV.

⁴ В. Г. Васильевский, Житие св. Стефана Сурожского, стор. 95.

Після цього походу, де була показана сила слов'янської зброї і взято штурмом найкращу фортецю Криму — Сурож, обстановка, очевидно, примусила хазар піти на мирні переговори з Візантією. А свої основні сили вони зосередили проти молоді Древньоруської держави, яка дедалі зміцнювалась.

На початку IX ст. почалося бурхливе зростання і швидке посилення Древньоруської держави на Середньому Подніпров'ї з центром у Києві. Головним племенем, навколо якого почали об'єднуватися всі сили східних слов'ян, виступили поляни, яких хазари так і не змогли (навіть частково) підкорити. Посилення молоді Древньоруської держави дуже лякало сусідів, особливо Хазарський каганат і Візантійську імперію.

Похід древньоруських дружин, очолюваних Бравліном, примусив хазарський уряд потурбуватися про свої кордони з східнослов'янськими землями. Було прийняте рішення побудувати на донській переправі фортецю Саркел.

Хазарський каганат направив у 30-х рр. у Візантію посольство. Посли просили візантійський уряд надати їм допомогу в будівництві фортеці на Дону з метою оборони хазарських рубежів від сусідніх войовничих племен.

У 40-х рр. IX ст. в Хазарію прибула візантійська місія на чолі з Петроною. Завдання її полягало в тому, щоб ознайомитися на місці з тією новою обстановкою, яка склалася в Східній Європі у зв'язку з появою мадьяр і формуванням Древньоруської держави на Дніпрі. Повернувшись в Константинополь, він подав проект заходів, які необхідно було здійснити в зв'язку з новими політичними умовами¹. Тоді ж було збудовано фортецю Саркел на виступі невисокого берега старого русла Дону, поблизу нинішньої станиці Цимлянської². Хоч фортеця була збудована нижче Волго-Донського волоку, але вона мала важливе стратегічне значення, бо контролювала сухопутний шлях через Дон і одночасно охороняла хазарські західні володіння від безперервного натиску на них молоді Древньоруської держави³. Саркел також стояв на шляху походів древньо-

¹ Очерки истории СССР, III—IX вв., стор. 714.

² М. И. Артамонов, Белая Вежа, «Советская археология», т. XVI, 1952, стор. 42—76.

³ Ще в 1927 р. Васильєв висловив думку про те, що Саркел був збудований хазарами через небезпеку з боку Русі (А. А. Ва-

руських дружин на Схід. Не останнє значення мав Саркел і для контролю торговельних шляхів, що йшли з Русі на Схід і на Кавказ. Це й було головною причиною побудови Саркела. Прагнення ж Хазарського каганату, за думкою М. І. Артамонова, зберегти владу над племенами салтовської культури та прилягаючими до них з півночі і заходу слов'янськими племенами в'ятичів, сіверян і радимичів являлося другорядною причиною побудови фортеці¹.

Таким чином, уже перед об'єднанням двох великих східнослов'янських утворень — Київського і Новгородського — в одну Древньоруську державу східні слов'яни від оборони перейшли у наступ проти Хазарського каганату. Цей наступ міг відбуватися і по дипломатичній лінії. Натиск слов'ян на Хазарську державу посилювався з кожним роком. Особливо він посилювався в кінці IX ст. і продовжувався протягом усього X ст.

У 30-х рр. IX ст., тобто майже одночасно з хазарським посольством у Візантію і візантійською місією Петрони в Хазарію, у Константинополь прибуло посольство від руського князя². Про це посольство ми довідуємося із Бертинських анналів. В анналах розповідається про те, що 18 травня 839 р. імператор франків Людовік Благочестивий в Інгельгеймі приймав послів візантійського імператора Феофіла — митрополита Феодосія Халкідонського і спафарія Феофана.

Візантійський імператор Феофіл в складній обстановці боротьби з арабами, коли останніми у 838 р. був взятий Амфій, змушений був шукати підтримки на Заході³. В такий складний момент константинопольський двір надзвичайно прихильно поставився до послів руського князя і, щоб не піддавати небезпеці руських послів, відіслав їх у Інгельгейм разом з своїм посольством. Візантійські послі просили імператора Людовіка Благочестивого скріпити мир

сильев, Готы в Крыму, «Известия ГАИМК», т. V, 1927, стор. 222—227).

¹ М. И. Артамонов, Саркел—Белая Вежа, «МИА», 62, «Труды Волго-Донской археологической экспедиции», т. I, М.—Л., 1958, стор. 50.

² Руське посольство було в Константинополі восени або взимку 838 р. (В. Г. Васильевский, «Введение в житие св. Георгия Амастридского», «Труды», т. III, стор. СХІV).

³ В. Г. Васильевский, Введение в житие св. Георгия Амастридского, стор. СХІV—СХV.

і союз між обома країнами, а також допомогти послам дружнього Візантії руського народу і кагана Рус і сприяти благополучному поверненню руського посольства на батьківщину, оскільки зворотний шлях з Константинополя на Русь був зайнятий надзвичайно жорстокими племенами¹.

Племенами, які заважали повертатися руським послам на батьківщину, могли бути лише мадьяри². Мадьярські кочівники уже в той час проникли в південноруські степи, і їх окремі загони перейшли Дніпро³.

Оскільки поверненню руських послів на Русь заважали кочівники, то вони були, без сумніву, з Подніпровської Русі. Про це говорить ще один важливий факт. Посли говорили, що вони представляли руського кагана. Відомо, що слов'янські племена ще в VI ст. познайомилися з титулом «каган» в особі аварського кагана, могутнього суперника Візантійської імперії. Утворення Древньоруської держави дозволило великому князю київському закріпити за собою і титул «каган» і тим самим поставити Русь поряд з Хазарією і Візантією⁴. Але не можна перебільшувати значення і розповсюдження цього терміна на Русі, як це робить, наприклад, В. В. Мавродін⁵.

Отже, молода Древньоруська держава, яка в першій половині IX ст. тільки-но починала формуватися, зразу ж почала здійснювати активну зовнішню політику і встановлювати в першу чергу дружні відносини з Візантійською імперією. Вихід Древньої Русі в IX ст. на міжнародну арену, заручення підтримкою такої могутньої на той час держави, як Візантійська імперія, сприяв до деякої міри успішній боротьбі східних слов'ян з своїм східним сусідом — Хазарським каганатом.

¹ Памятники истории Киевского государства, стор. 36—37.

² М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений. М., 1956, стор. 5.

³ К. Я. Гоот. Моравия и мадьяры с половины IX в. до начала X в. СПб., 1881, стор. 232—233.

⁴ Б. А. Рыбаков. К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси, стор. 135.

⁵ В. В. Мавродін явно перебільшує вплив Хазарського каганату на Русь, в т. ч. в застосуванні терміна «каган», «каганат» на Русі. На окремих сторінках він по декілька разів вживає «каган» і «каганат», називаючи так Древньоруську державу IX ст., яка фооувалася в той час (В. В. Мавродін, Начало мореходства на Руси, Л., 1949, стор. 25, або його ж, Образование Древнерусского государства, Л., 1945, стор. 202).

Трохи відмінніше, ніж у південної та західної груп східнослов'янських племен, склалася історія їх північної групи. Ще аль-Джайхані, говорячи про ранню історію східних слов'ян, зазначав, що поряд з Куявією й Артанією існувало політичне об'єднання східних слов'ян — Славія. На чолі кожного об'єднання був свій власний цар¹. Славія — це, без сумніву, північна територія східних слов'ян з центром у Новгороді, очевидно, пізніше Новгородська земля. В «Повести временных лет» також говориться про те, що слов'яни мали своє власне князівство в Новгороді².

Але таке перше політичне об'єднання було недовготривалим. В результаті швидкого соціально-економічного розвитку кожне плем'я намагалося створити своє власне князівство, своє власне державне об'єднання.

Ігноруючи найбільш достовірні факти, сучасні буржуазні неонорманісти на Заході приписують керівну роль скандинавам в утворенні держави на Русі³.

Внаслідок дії внутрішніх сил перше політичне напівдержавне об'єднання з центром в Новгороді розпалося. І вже новгородський літописець записав, що «въ времена те Києва и Щека и Хорива новгородский людие, рекомии Словени, и Кривици и Меря: Словенѣ свою волость имѣли, а Кривици свою, а Мере свою; каждо своимъ родом владаше, а Чюдь своимъ родом»⁴.

Розпад політичного об'єднання, розпорошеність сил дало змогу північним скандинавським сусідам слов'янських племен — варягам-норманам тимчасово примусити ці племена сплачувати їм данину.

¹ А. Я. Гаркави, Древнейшее арабское известие о Киеве, стор. 347.

² Нестор-літописець, говорячи про князівську владу в Києві, також зазначає, що своя князівська влада була в кожному племені: «братыи держати почата родъ ихъ княженъе в поляхъ, а словѣни свое в Новѣгородѣ...» (ПВЛ, ч. I, стор. 13).

³ R. J. Kerner, The Urge of the see. The course of Russian history, Berkeley and Los Angeles, 1946, стор. 14; M. T. Florinsky, Russia. A History and an Interpretation, 1953, vol. I, N 4, стор. 37; M. Lheritier, La Russie, vol. I, Paris, 1916, стор. 34.

⁴ Новгородская первая летопись младшего извода. Комиссионный список, в кн. «Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов». Под ред. А. Н. Насонова, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1950, стор. 106.

Буржуазний історик Ф. Дворник твердить, ніби Русь закликала до себе варягів як захисників (цікаво тільки, від кого!) і добровільно погодилася за це платити норманам данину¹.

Основоположник теорії про мирне підкорення слов'янських племен варягами шведський історик-археолог Т. Арне, який робив ще на початку ХХ ст. численні розкопки в Росії, доводив, що на Русі було цілий ряд норманських колоній з численним скандинавським населенням. Зокрема, він називав три основні райони норманської колонізації: 1) біля Ладозького озера (на південний захід), 2) південніше Ярославля і 3) в районі Гнезна біля Смоленська².

В пізніших роботах Т. Арне прагнув довести, що існували подібні колонії і на Україні³.

Радянський археолог Д. А. Авдусін, який перевірів список курганів, згадуваних Арне, показав, що більша частина перерахованих курганів нескандинавського походження⁴.

Незважаючи на досягнення радянської історичної науки, сучасний шведський археолог Г. Арбман, йдучи далі від Т. Арне, вважає, що з області первісної норманської колонізації — Приладожжя — варяги-нормани рухалися у Верхнє Поволжя і Подністрів'я. Численне норманське військово-торговельне і селянське (землеробське) населення надовго зберігало свої звичаї, зброю і т. д.⁵

Напередодні злиття двох східнослов'янських державних об'єднань (Новгородського і Київського князівств) в одну державу — Київську Русь, — в північних районах східнослов'янських земель відбулася подія великого міжнародного значення. Північна група східнослов'янських племен в тісному союзі з сусідніми неслов'янськими племенами звільнилася від варязької залежності і утворила нове державне об'єднання з центром у Новгороді.

¹ F. Dvornik, *The making of Central and Eastem Europe*, London, 1949, стор. 63—64.

² T. J. Arne, *La Suéd et l'Oriént*, Upsala, 1914, стор. 24—33, 35—37, 41.

³ T. J. Arne, *Skandinawische Holzamergräben aus der Wikingerzeit in Ukraine*, «Acta Archeologica», 1931, N 2, стор. 285.

⁴ Д. А. Авдусін, Неонорманистские измышления буржуазных историков, «Вопросы истории», № 12, 1953, стор. 119.

⁵ H. Arbm an, *Svar i österviking*, Stockholm, 1955, стор. 36—38, 42—44, 81—90.

Тимчасова залежність східнослов'янського племені словен не була підкоренням шведами слов'ян та об'єднанням їх в середині IX ст. напівлегендарним шведським вождем Рюріком, як про це твердять сучасні буржуазні норманісти у «Загальній історії цивілізації»¹.

Що являли собою варяги на той час?

Народи Скандінавії у VIII—X ст., тобто в час утворення і зміцнення Древньоруської держави, були на такому ж, коли не на нижчому, рівні соціально-економічного розвитку, як і північна група східнослов'янських племен.

На Скандінавському і Ютландському півостровах та на островах Балтійського моря жив цілий ряд споріднених племен, які були північною групою германських племен: готи (або йонти, гаути, геати), свеї (свіони, свеони), рауми, рюги, корди, трьонди, халейги, дани та ін. У північних районах Скандінавського півострова жили фінни, карели, саамі (лопарі).

У скандінавських племен в цей час відбувався процес розкладу первіснообщинних відносин, хоч і повільніше, ніж у германських племен, що жили ближче до кордонів Римської імперії². Основним заняттям скандінавського населення в раннє середньовіччя було землеробство, скотарство, полювання, рибальство і мореплавання. Але землеробство було порівняно слабо розвинуте в усіх областях Скандінавського півострова, бо землі були в більшій своїй частині мало придатні для тогочасного землеробства.

Велика і порізана фіордами берегова лінія, теплі атлантичні води і велика кількість різноманітної і високоякісної риби в прибережних водах давали змогу значній частині населення Скандінавії займатися риболовством. З розвит-

¹ *Histoire générale des civilisations. Publiée sous la direction de Maurice Crouzet, inspecteur général de l'instruction publique, t. III, Paris, PUF, 1954, стор. 179.*

(Про цю роботу див.: В. М. Далин, А. М. Некрич, Н. Н. Яковлев, *История в «меняющемся» мире. («О некоторых концепциях новейших буржуазных «всемирных историй»»). Зб. «Против фальсификации истории», М., 1959, стор. 3—66; М. М. Штраге, *История СССР периода феодализма в новейших многотомных французских изданиях, Зб. «Критика буржуазных концепций истории России периода феодализма», Изд-во АН СССР, М., 1962, стор. 37—54).**

² *«Всемирная история», т. III, Госполитиздат, М., 1957, стор. 195.*

ком риболовства був тісно пов'язаний розвиток мореплавання і мореходних знань. Саме тому нормани або варяги були вмiлими і смiливими мореплавцями, які побували майже в усіх куточках тогочасної Європи, плаваючи по морях і заходячи далеко у верхів'я річок. Нормани крім риболовства займалися ще й торгівлею (особливо работоргівлею) та грабежем.

Поряд з розкладом первіснообщинного ладу і формуванням феодальних відносин у скандинавських народів у IX—XI ст. існували ще сильні пережитки патріархального рабства.

В X—XI століттях у скандинавських народів почали утворюватися в результаті досить швидкого розвитку феодальних відносин свої ранньофеодальні держави. Раніше всіх була створена держава датськими феодалами (у VIII—X ст.), у IX—X ст. — в Норвегії і в кінці X — на початку XI ст. — у Швеції.

В скандинавських країнах — Данії, Норвегії і Швеції — з розкладом первіснообщинного ладу і виникненням та розвитком (хоч до X ст. і досить повільним) феодальних відносин поряд з виділенням своєї родової аристократії з'являється велика кількість розорених общинників, позбавлених землі, худоби та риболовецького приладдя.

Постійні нестатки і суворя природа виховали з скандинавів чудових моряків. Цих загартованих суворим кліматом, напiвдиких, відважних, войовничих, звиклих до постійних нестатків людей, природжених моряків, дуже легко втягували в небезпечні авантюри їхні племінні вожді — вікінги і конунги, які називали себе морськими королями. Вікінги і конунги були, як правило, вправними мореплавцями, вони довгі роки вивчали напрямки вітрів, силу течій, розташування зірок, висоту й швидкість польоту птахів і за цими та іншими численними ознаками вмiли без компасів та карт водити свої легкі кораблі — «дракони» та «змії» — по морях і океанах.

У VIII—XI ст., одночасно з утворенням скандинавськими племенами та союзами племен своїх власних держав, частина скандинавів, особливо тих, які були позбавлені засобів та знарядь виробництва, вливалася в морські загони вікінгів та конунгів. Такі загони скандинавів, яких називали в Західній Європі норманами, а в Східній — варягами, керовані вікінгами та конунгами, здійснювали чи-

сленні грабіжницькі набіги майже на всі країни тогочасної Європи і далекі морські походи з метою захоплення здобичі і рабів, яких вони продавали на багатьох ринках європейських та азіатських країн. Фактично це був справжній середньовічний піратський розбій.

На порізаних численними шхерами і фіордами скелястих берегах Північного моря виникають центри тогочасного піратства. Із Скандінавії, немов хвилі, розходяться буйні й безстрашні ватаги людей — норманів, що спустошують північ і захід, південь і схід Європи¹.

Певну роль в появі та розвитку норманського піратства відіграло суперництво між окремими представниками знаті через владу в ранньфеодальних державах, що утворювалися в той час. Королі (конунги), які перемогли, всіма силами намагалися витіснити за межі країни членів знатних родів, що суперничали з ними. Частина представників знатних родів змушена була йти разом з своїми бойовими дружинами за межі Скандінавії².

Нормани у VIII, а особливо в IX—X ст. здійснювали дуже часті набіги на країни Європи. Вони і нападали на прибережні райони Англії, Шотландії, Ірландії, досягали Фарерських островів і о. Ісландії, де заснували свої колонії, дійшли до Гренландії і Північної Америки і там також заснували ряд поселень.

Норманські пірати по річках Ельбі, Ведеру і Рейну проникли в глиб Німеччини, вчинили ряд нападів на Францію з боку Ла-Маншу, Біскайської затоки і Середземного моря, а по річках проникали в глиб країни і розорили цілі райони. На початку XI ст. нормани захопили французькі землі у гирлі р. Сени і там заснували своє князівство (пізніше герцогство) Нормандію. Звідси в XI ст. нормани через Гібралтар проникли в Середземне море, завоювали Південну Італію і Сицилію, вчиняли часті напади на береги Північної Африки та на землі Візантійської імперії.

Давні й багатогранні взаємовідносини норманів, або варягів, з східнослов'янськими племенами. Особливо тісні були економічні, торгові відносини. Руські купці часто їз-

¹ Борис Бродський, Під чорним прапором, журн. «Всесвіт», № 1 (43), 1962, стор. 133.

² Всемирная история, т. III, стор. 199.

дили в скандинавські країни, а скандинавські — на Русь. Ще в VII—VIII ст. через Русь скандинавські купці вивозили волзьким шляхом на Схід свої товари. Руські ж купці привозили в Скандинавію свої товари, особливо ремісничі вироби, а також арабські товари та монети в обмін на скандинавські товари. Про це може свідчити велика кількість арабських монет, знайдених в Скандинавії. На о. Готланд, наприклад, знайдено 23 000 старовинних арабських монет VIII—X ст., що говорить про активну торгівлю Скандинавії із Сходом¹.

Тісні політичні, а особливо торгові стосунки східнослов'янського населення з скандинавськими народами без сумніву, збагачували культуру як скандинавів, так і слов'ян. Але зводити розвиток і розквіт культури на Русі лише до впливу норманів, як це роблять сучасні норманісти, аж ніяк не можна².

З тісних економічних, політичних та культурних зв'язків північних східнослов'янських земель, особливо Новгород, з скандинавськими країнами сучасні буржуазні історики намагаються зробити висновок про величезний вплив норманів на Новгород і навіть на характер новгородського населення, яке різко відрізнялося від більш «покірливих» слов'ян півдня³.

Але у VIII—IX ст. взаємовідносини норманів-варягів і східних слов'ян різко змінюються. Починаючи з VIII, а особливо з IX ст., нормани-варяги досить часто нападали, поряд з Західною Європою, також на землі Східної Європи. Місцеве населення давало рішучу відсіч варягам. Треба також зазначити, що в Східній Європі норманам не було умов для їх піратських дій. Широкі простори, віддаленість морів, укріплені городища, величезні лісові масиви та болотиста місцевість не давали змоги розгорнути піратську діяльність варязьких дружин, судна яких були більш пристосовані до морських розбійницьких походів.

Але варяги проникали на Русь по великому торговому шляху Східної Європи «изъ Варягъ въ Греки и изъ

¹ С. В. Бернштейн-Коган, *Путь из варяг в греки*, «Вопросы географии», сб. 20, М., 1950, стор. 246.

² F. Balodis, *Handelswege nach dem Osten und die Wikinger in Russland*, Stockholm, 1948, стор. 338—339.

³ P. Johansen, *Nowgorod und die Hanse*, «Städtewesen und Bürgertum als geschichtliche Kräfte», Lübeck, 1953, стор. 123.

Грекъ по Днѣпру»¹. Часто вони цим шляхом доходили навіть до Константинополя².

В середині IX ст. (літописець Нестор вказує на 859 рік) варяги наклали данину на окремі поселення північної групи східнослов'янських племен та сусідні мерю й чудь. «Имаху дань варязи изъ заморья на чюди и на словѣнах, на мери и на всѣх, кривичѣхъ»³. Словени, кривичі, меря і чудь змушені були «дань даяху Варягомъ от мужа по бѣльи вѣверици; а иже бяху у них, то ти насилье дѣяху»⁴.

Та недовго терпіло місцеве населення варязьке панування. Уже в 60-х роках IX ст. (за літописцем, у 862 р.) «вѣсташа словенѣ и Кривици и Меря и Чюдь на Варягы, и изгнаша я за море»⁵, і «не даша имъ дани, и почаша сам в собѣ володѣти»⁶ і «города ставити», додає Перший новгородський літопис⁷.

З цього часу почався новий етап відносин східних слов'ян з варягами — етап мирних, в основному, взаємовідносин.

Уже в літописній легенді про закликання варягів на Русь⁸, коли відкинути легендарний характер про трьох братів та їх правління на Русі, можна бачити різкий перелом у русько-скандинавських відносинах. Представники різних міст, говориться в літопису під 862 роком, йдуть за море й ведуть мирні переговори з варягами. «И идоша за море къ варягомъ, к руси. Сице бо

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 11.

² В. Г. Васильевский, Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI—XII веков, «Труды», т. 1, СПб., 1908; В. А. Брим, Путь из варяг в греки, «Известия Академии наук СССР», VII серия Отделения общественных наук, № 2, 1931, стор. 205.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 18.

⁴ Новгородская первая летопись младшего извода. Комиссионный список, в кн.: «Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов», Изд-во АН СССР, М.—Л., 1950, стор. 106.

⁵ Там же.

⁶ ПВЛ, ч. I, стор. 18.

⁷ Новгородская первая летопись младшего извода. Комиссионный список, стор. 106.

⁸ Сучасний норманіст А. Стендер-Петерсен допускає штучну гіпотезу про те, що літописна розповідь про закликання трьох братів є одним з багатьох варіантів народних сказань, які широко розповсюджені серед шведського населення прибережних районів Прибалтики (А. Stender-Petersen, Die Warägersage als Quelle der altrussischen Chronik, Köbenhavn, 1934, стор. 51—61; Zur Rus Frage, «Varangica», Aarhus, 1953, стор. 78—79).

ся зваху тьи варязи русь, яко се друзии зовутся свие, друзии же урмане, анъгляне, друзии гъте, тако и си. Рѣша русь, чудь, словѣни и кривичи и вси: «Земля наша велика и обилна, а наряда в ней нѣтъ. Да поидѣте княжитъ и володѣти нами». И избрашася 3 брѣтья с роды своими, пояша по собѣ всю русь, и придоша; старѣйший, Рюрикъ, сѣде Новѣгородѣ, а другий, Синеусъ, на Бѣлѣ-озерѣ, а третій Изборьстѣ, Труворѣ»¹.

Відому літописну легенду про закликання варязьких князів норманісти кладуть в основу своїх теорій. Ця розповідь Початкового літопису являється вихідним пунктом і для сучасних норманістів².

З легкої руки А. Л. Шльоцера, який ще у XVIII ст. написав, що «...вільним вибором в особі Рюрика заснована Древньоруська держава. Історія Русі починається з Рюрика, який в середині IX століття заснував монархію»³, розпочала свою історію норманська теорія походження Древньоруської держави.

Датський історик А. Стендер-Петерсен повністю відкидає легенду про закликання новгородцями братів-варягів, а особливо про створення Рюриком з братами, при підтримці невеликої варязької дружини, Древньоруської держави⁴. Він робить це для того, щоб зберегти норманську теорію в цілому. А. Стендер-Петерсен прагне довести, що термін «русь» норманського походження⁵, що у східних слов'ян у IX ст. ще не було своєї держави⁶, що в результаті постійної еміграції шведського населення в Східну Європу відбувалося освоєння необмежених і необроблених площ⁷. Врешті-решт Петерсен робить висновок, що як слов'янські народи поступово розселялися у всіх напрямках, так і скандинави заселяли значну територію Східної Європи, де вони знаходили ніким не зайняту землю, особливо в районі Изборзька-Білоозера — Ла-

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 18.

² A. Stender-Petersen, *Varaagesprgsmålet*, «Viking», N XXIII, Oslo, 1959, стор. 43.

³ A. L. Schlözer, *Probe russischer Annalen*, Bremen, 1768, стор. 47.

⁴ A. Stender-Petersen, *Der Älteste Russische Staat*, «Historische Zeitschrift», H. 1, August, 1960, München, стор. 2—4.

⁵ Там же, стор. 4—6.

⁶ Там же, стор. 9—10.

⁷ Там же, стор. 10—11.

доги¹. Сюди шведи привезли з собою певні державні традиції².

Наша вітчизняна, а особливо радянська, історична наука уже давно довела легендарність літописної розповіді про закликання трьох братів, а також про автохтонне, місцеве, південне походження терміну «русь»³. Нас цікавить інша сторона. Зразу після вигнання варягів уже представники північної Русі ведуть мирні переговори з варягами і цілком можливо, що для боротьби з своїми супротивниками наймають — повторюю, наймають — варязькі дружини на чолі з варязькими вікінгами.

В жодній редакції літопису нема ні слова про підкорення варягами руських племен після їх звільнення, мова йде лише про наймання, закликання варязької дружини північним союзом східнослов'янських племен, який тільки-но звільнився, в результаті великого повстання, з-під варязької залежності.

В останні роки ряд норманістів висунули нову «теорію» виникнення і розвитку держави у східних слов'ян. Так, французький історик М. Таубе «доводить», що Древньоруська держава виникла в результаті діяльності шведського короля Еріка Іпсальського (середина IX ст.). Таубе, посилаючись на скандинавські джерела, в яких говориться, що Ерік дійсно захопив якийсь район в Естонії, робить дивний висновок про те, що Ерік також захопив Новгород, заснувавши там васальне князівство, на чолі якого

¹ A. Stender-Petersen, *Der Älteste Russische Staat*, «Historische Zeitschrift», Н. 1, August, 1960, München, стор. 11—13.

² Там же, стор. 13.

³ Ярий представник неонорманізму, польський емігрант Генріх Пашкевич прагне знову довести правомірність тези про те, що термін «Русь» спочатку служив для назви норманів, що прийшли в IX—X століттях з Скандинавії у Східну Європу. Ці нормани-русь ніби дуже легко підкорили слов'янські племена Поільмення та Середнього Подніпров'я, а потім і інші східнослов'янські племена, користуючися ворожнечею між ними (H. P a s z k e w i c z, *The Origin of Russia*, London, 1954, стор. 155).

Погляди західних буржуазних неонорманістів цілком збігаються з поглядами українських буржуазно-націоналістичних істориків. Це в 1941 р. В. Щербаківський писав, що «ім'я Русь є ім'я варягів» і що перші київські князі були варягами-норманами (В. Щ е р б а к і в с ь к и й, *Формация української нації*. Нарис праісторії України, Прага, 1941, стор. 135—136).

був поставлений Рюрік¹. А дружинник шведського короля Олафа з Бірки Аскольд став київським князем і продовжував зберігати вірність своєму сюзерену — шведському королю Олафу².

Датський історик-норманіст А. Стендер-Петерсен прагне довести, що норманська колонізація Русі проходила мирним шляхом. В результаті мирного проникнення варягів, пише він, відбулася асиміляція слов'ян норманами і створення скандінавами держави у східних слов'ян, великі сміливі походи варязьких дружин, очолюваних князями Рюріком, Аскольдом, Діром, Олегом і Ігорем, а також встановилися тісні торгові та економічні зв'язки³.

А. Стендер-Петерсен твердить, що шведські колоністи, які осіли в північній Русі, перш ніж почали користуватись дніпровським торговим шляхом, включилися в живу волзьку торгівлю з такими розвинутими державами, як Болгарський і Хазарський каганати⁴. Ці дві держави прагнули підкорити слов'янське подніпровське, фінське і шведське населення⁵. В таких умовах шведські колоністи змушені були або підкоритися болгарам і платити їм данину, або відстояти свою державно-політичну організацію⁶. В районі Ладоги, як безпідставно твердить Петерсен, виник норманський каганат, який взяв у свої руки торгівлю з Балтійським і Каспійським морями. Струмінь східного срібла потік через Ладогу на Північ в Швецію, а франкська зброя, слов'янські раби і фінсько-слов'янські вироби — на Схід⁷. Таким чином, пише Стендер-Петерсен, в Східну Європу переселився з Скандінавії норманський або волзький народ Русь, який спочатку жив у верхів'ях р. Волги, а потім перейшов на Дніпро, де створив Київську державу⁸.

Г. Вернадський навіть «установлює» періодизацію

¹ M. de Taube, Rome et la Russie avant l'invasion des Tatars, vol. I, Paris, 1947, стор. 77.

² Там же, стор. 77—79.

³ A. Stender-Petersen, Die vier Etappen der russischvarägischen Besiedlungen, JCO, B. 2, H. 4, München, 1954, стор. 137 і далі.

⁴ A. Stender-Petersen, Der Älteste Russische Staat, стор. 13.

⁵ Там же, стор. 14.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 14—15.

⁸ A. Stender-Petersen, Zur Rus' Frage, «Varangica», Aarhus, 1953, стор. 75—84.

норманської колонізації в Східній Європі. За його твердженням, перша норманська хвиля докотилася до Азовського моря і привела до утворення «руського каганату», друга хвиля привела до осідання варягів у Приильменні, а в результаті третьої хвилі норманської колонізації на Русі була утворена державність, спочатку в Новгороді, а потім в Києві¹.

Місцеві східнослов'янські князі, без сумніву, часто закликали варязькі дружини при міжусобній боротьбі, як це було і значно пізніше. Незначна частина варягів осідала на Русі, їх поселення були розрізнені й поодинокі, а асиміляція їх на Русі йшла надзвичайно швидко².

Навіть сучасні буржуазні зарубіжні історики, не зважаючи на їх норманістські погляди на походження Київської держави, змушені визнати факти швидкої слов'янізації скандинавів, що приходили на Русь³.

* * *

В кінці IX ст. відбулося об'єднання Новгородського і Київського князівств в одну східнослов'янську державу — Київську Русь з центром у Києві. Як повідомляє літописець, у 882 р. новгородський князь Олег з раттю спустився по Дніпру; по дорозі він у Смоленську та Любечі поставив своїх посадників. Його війська підійшли до Києва. В Києві він знищив місцевих князів і захопив владу⁴. Олег став великим князем Древньоруської держави, а Київ став її столицею. «Се буди мати градомъ русскимъ»⁵, — так образно висловився Олег про Київ.

Отже, повідомлення древньоруського літописця про похід князя Олега на Київ і перетворення Києва в столицю Русі не можна розглядати лише як просте захоплення Києва новгородською дружиною і новгородським князем. Це була важлива політична подія міжнародного значення — злиття двох східнослов'янських князівств і утворення єдиної Древньоруської держави — Київської Русі.

¹ G. Vernadsky, *Ancient Russia*, New Haven, 1946, стор. 260—286.

² *Всемирная история*, т. III, стор. 200.

³ *Histoire générale des civilisations*, t. III, стор. 179.

⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 20.

⁵ Там же.

В літописному повідомленні, безумовно, багато легендарного, перебільшень, багато неправдивих моментів, яким не можна повністю довіряти. Цілий цикл подій міжнародного значення включений в один рік, всі дії, зв'язані з процесом об'єднання Новгородської і Київської земель, приписані лише одній особі — князю Олегу.

Та незважаючи на всі вищезгадані і багато інших сумнівних моментів літописного повідомлення, уже древньоруський літописець надавав величезного значення об'єднанню Київського князівства з Новгородським. Князь Олег не зачіпав системи, згідно якої окремими східнослов'янськими землями правили місцеві слов'янські князі. Відомо, що Олег правив Древньоруською державою за допомогою місцевих князів та бояр¹.

Новим великокнязівським урядом був проведений цілий ряд заходів по зміцненню Древньоруської держави. Олег встановив данину на користь великого князя київського. Як повідомляється в Уваровському літопису, «И дань устави по всей земли: с Новгорода по 300 гривен, иже и доныне дают». Була накладена данина також на словен, кривичів і мерю². Поряд з цим було здійснено деякі заходи оборонного характеру. «Се же Олегъ нача города ставити»³, біля Києва та інших великих міст Русі було збудовано в той час цілий ряд городищ — укріплень⁴. З Київським князівством були об'єднані східнослов'янські племена древлян у 883 р.⁵, сіверян — у 884 р.⁶, радимичів — у 885 р.⁷, «а съ уличи и тѣверци имяше рать»⁸, тобто уличі і тиверці не визнали васальної залежності від Києва і мали з великим київським князем військові сутички.

Зміцнивши внутрішнє становище Древньоруської держави, князь Олег почав здійснювати активну зовнішньополітичну діяльність. Перш за все інтереси Київської Ру-

¹ Kubiny i Ferenez, Orosz fejedelmek a IX-ik század végeén «Századok», 1901, Budapest, стор. 753—755.

² Д. С. Лихачев, Статьи и комментарии, ПВЛ, ч. II, стор. 253.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 20.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же.

⁸ Там же, стор. 21.

сі зіткнулися з експансією Хазарського каганату. Перед Київським урядом стояло цілком закономірне і справедливе завдання — об'єднати всі східнослов'янські племена навколо Києва. А ряд племен, як відомо з літопису, був у номінальній залежності від хазар — сплачував їм данину.

Підготувавшись до війни з таким сильним на той час сусідом, як Хазарський каганат, Київська Русь розпочала боротьбу за звільнення східнослов'янських земель. У 884 р. руська дружина звільнила сіверян від хазарської данини¹, а наступного року було звільнено радимичів². Це була, без сумніву, одна з найблискучіших операцій древньоруського війська³.

Київського князя Олега активно підтримало місцеве слов'янське населення, що й дало змогу київській дружині протягом двох років звільнити величезну територію сіверян і радимичів і включити її до складу Київської держави.

Через те навряд чи можна погодитися з твердженням Б. О. Рибаківа, що «Нестор, створюючи літературний образ Віщого Олега — об'єднувача Русі, мусив був створити для нього і подвиги, гідні тієї ролі, яку придумав для нього. Олег під пером Нестора не лише об'єднує північну і південну половини Русі, не тільки воює з греками, але й звільняє слов'янські племена від хазарської залежності. Північний князь, який обманом захопив Київ і наклав данину на південноруські племена, тут стає в ролі визволителя цих племен від ще більш тяжкої хазарської данини»⁴. Отже Б. О. Рибаків поставив під сумнів лише ту сторону повідомлення літопису (більш правдиву), де

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 20.

² Там же.

³ Ці походи князя Олега проти хазарів яскраво описав О. С. Пушкін у своїй «Песне о вешем Олеге»:

«Как ныне собирается веший Олег
Отмстить неразумным хазарам.
Их села и нивы за буйный набег
Обрек он мечам и пожарам».

(А. С. Пушкин, Песнь о вешем Олеге, Полное собрание сочинений, т. II, Изд-во АН СССР, М., 1956, стор. 106).

⁴ Б. А. Рыбаков, Русь и Хазария, стор. 88.

повідомляється про звільнення київською дружиною на чолі з князем Олегом сіверян і радимичів від хазарської залежності.

Нам здається, що в істориків немає підстав не довіряти повідомленню руського літописця про звільнення сіверян і радимичів від хазарської залежності. Можна ставити питання лише про те, що не всі землі радимичів та сіверян були вже на той час (друга половина IX ст.) під хазарською зверхністю. Цілком ймовірно, що хазарам виплачували данину лише деякі села радимичів та окраїнні райони сіверянського племені.

В усякому разі, ми бачимо, що звільнення східнослов'янських племен від хазарської залежності та об'єднання їх з Києвом сприяло дальшому бурхливому розвитку Київської держави, яка стає однією з найсильніших держав тогочасного світу.

Звільнення східнослов'янських племен від хазарської залежності та об'єднання їх навколо Києва дало змогу київським князям організувати більш успішну боротьбу за зміцнення своїх позицій в Чорноморському басейні та забезпечення за слов'янськими купцями торгових шляхів в басейні Волги і Каспійського моря. Київська Русь змогла здійснити цілий ряд успішних походів на Візантію та на Схід.

На кінець IX ст. тиск Київської Русі на Хазарську державу був настільки сильний, що близько 900-го р. хазарський каган змушений був поступитися перед русами кількома островами чи півостровами на Боспорі¹ (в районі Керченського та Таманського півостровів). Отже, ще до завоювань Святослава руське населення з'явилося в західній частині Хазарії².

Таким чином, в кінці IX ст. в результаті досить швидкого розвитку молоді Древньоруської держави «хазарське питання» вже не турбувало київський великокнязівський уряд. Навпаки, Хазарський каганат турбувало зміцнення й розширення Київської Русі і зростання її міжнародного авторитету³. Занепадаючий, безсилий, а через

¹ Известия Ал-Бекри о славянах и русах, ч. 1, СПб., 1878, стор. 109; Б. А. Рыбаков, К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси, стор. 132.

² Б. А. Рыбаков, К вопросу о роли Хазарского каганата в истории Руси, стор. 132.

³ Навіть в далекій Англії у 80—90-х рр. IX ст. про далеку і

це і мало авторитетний Хазарський каганат уже не міг не лише провадити наступальної політики, а навіть оборонятися проти східних слов'ян, які поступово, але неухильно просувалися по Сіверському Дінцю і Дону до узбережжя Азовського і Чорного морів. Можливо, не без впливу хазарського уряду на Київську Русь саме в кінці IX ст. обрушилися орди угорських кочівників. У всякому разі, з кінця IX ст. русько-хазарські відносини мало коли були мирними, оскільки Хазарський каганат стояв на торгових шляхах, які вели з Європи на Схід і на Південний Схід.

* * *

У другій половині IX ст. східні слов'яни витримали ще одну навалу степових кочівників.

Ще на початку IX ст. в південну частину Східної Європи вторглися кочові орди угрів, або мадьярів. Велика загроза нависла над східними слов'янами. Мадьярські орди викликали жах у народів на шляху їхнього просування на південь і на захід.

Проте В. В. Мавродін¹ надто чорними фарбами намалював картину вторгнення угорських орд в Східну Європу, хоч ні в якому разі не можна їй применшувати значення боротьби східних слов'ян з уграми. В цій боротьбі слов'яни відстояли не лише свою незалежність, а й свою територію від заселення її угорськими племенами.

Прабатьківщиною угро-фінської групи народів нинішні угорські історики вважають Саяно-Алтайський край². З Саяно-Алтайського краю угри почали поступове переселення на північ, північний захід і далі на захід³. Є також думка про те, що прабатьківщиною угорських племен був

сильну державу Rhoscouko, тобто Русь, розташовану у верхів'ї Дону, згадувалося в повідомленні англійському королеві Альфреду Великому (К. Ф. Т и а н д е р, Поездки скандинавов в Белое море, СПб., 1906, стор. 51).

¹ В. В. Мавродин, *Обообразование Древнерусского государства*, Л., 1946, стор. 192.

² Э. Мольнар, *Некоторые вопросы исследования венгерской предистории*, «Доклады венгерских делегатов на X международном съезде историков, Рим, 4—11 сентября 1955 г.», «Резюме», стор. 6—7.

³ E. Molnar, *Einige Fragen zur ungarischen Urgeschichtsforschung*, «Acta Historica Academiae scientiarum Hungariae», t. IV, fasciculus 1—3, Budapest, 1955, стор. 55—63.

басейн ріки Ками¹. Поступово угорські племена просувалися на захід, і в другій половині I тисячоліття нашої ери вони тимчасово осіли в Східній Європі по сусідству з Хазарським каганатом. За повідомленням Константина Багрянородного (середина X ст.), угри проживали поблизу Хазарії в місцевості, що називалася Леведією².

Більшість дослідників Леведію (або як її ще називають Лебедія) вміщують в басейні р. Дону³. Арабський географ Ібн-Даст більш точно визначає місце стоянки угрів біля Хазарії. Він писав, що мадьяри жили біля двох рік, які впадали в Чорне море поблизу Кавказьких гір⁴. Можна думати, що це був басейн річок Дону і Кубані. В цьому районі угри почали схрещуватися з тюркськими племенами⁵. Мадьяри тоді поділялися на сім родів, на чолі яких стояли воєводи або князі⁶. Вони були підвласні хазарам і змушені були завжди допомагати хазарам в їх частих війнах⁷.

Уже на початку IX ст., тобто коли угри ще перебували в залежності від хазарів, вони поряд з скотарством почали займатися й землеробством. Почався процес розкладу родів і появи панівного стану та слуг, а разом з ними і військової дружини. Близько 830 р. угри відокремилися від Хазарії й утворили свою самостійну кочову державу⁸.

¹ Петер Хайду, К етногенезу венгерского народа. «Acta Linguistica, Academiae scientiarum Hungariae», t. II, f. 3—4, Budapest, 1953, стор. 271, 301; В. П. Шушарин, Русско-венгерские отношения в IX в., «Международные связи России до XVII в.», Сборник статей, Изд-во АН СССР, М., 1961, стор. 159.

² Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 17.

³ Правда, сучасний угорський історик Ерік Мольнар прагне більш точно встановити Леведію в районі лісостепової смуги верхнього Дону, між Києвом і Воронежем (Э. Мольнар, Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа, Будапешт, 1955, стор. 116).

⁴ Д. А. Хвольсон, Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али-Ахмеда Бен-Омара Ибн-Даста, СПб., 1869, стор. 27.

⁵ Эрик Мольнар, Основание Венгерского государства, Будапешт, 1951, стор. 67.

⁶ J. Szentpétery, Scriptores Rerum Hungaricum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae Gestarum, vol. I, Budapest, 1937, стор. 42.

⁷ Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 17.

⁸ Györffy György, A magyar őstörténet kérdéséről. «Történelmi Szemle», IV évfolyam, 4 szám, Budapest, 1961, стор. 423—425.

До цього часу можна віднести перші політичні взаємовідносини між уграми і Руссю.

В кінці першої чверті IX ст. на Хазарський каганат з прикаспійських і приаральських степів рушили печенізькі орди. В кількох битвах угорці зазнали поразки і під натиском печенігів залишили Леведію. Частина угрів переселилася в Персію, а друга частина вирушила на Захід і зайняла область Ателькузи¹. Вважають, що Ателькуза була розташована між Дніпром і нижнім Дунаєм². Можливо, Ателькуза була розташована в басейні нижньої течії р. Дніпра, про що слушно писав ще Вестберг³. Угри, проходячи в IX ст. через причорноморські степи, мали дві стоянки: одну — в районі Дону, другу — в районі Бессарабії⁴. Перебуваючи в Ателькузі, угри ще були в напіввасальній залежності від Хазарського каганату⁵. Кочуючи в степах Причорномор'я, вони влітку пасли худобу, просуваючись часто до лісостепової смуги, а взимку осідали по річках і займалися рибальством⁶.

Угри, займаючи південні степові райони Русі, перебували в безпосередньому сусідстві з східними слов'янами. Вони постійно нападали на передстепові східнослов'янські землі і накладали на слов'ян тяжку данину та захоплювали полонених. «Мадьяри, — писав Ібн-Даст, — панують над всіма сусідніми слов'янами, накладають на них тяжку данину і поводяться з ними як з військовополоненими»⁷. Добувши слов'янських бранців, угри продавали їх грецьким купцям в рабство. За слов'янських рабів

¹ Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 17.

² В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, стор. 192; К. В. Кудряшов, Про Игоря Северского, про землю Русскую, М., 1959, стор. 10.

³ Ф. Вестберг, К анализу восточных источников о Восточной Европе, «Журнал министерства народного просвещения» (далі — «ЖМНП»), 1908, сентябрь, стор. 47—49.

⁴ К. В. Кудряшов, Про Игоря Северского, про землю Русскую, стор. 10.

⁵ Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 17—18.

⁶ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I, Львів, 1904, стор. 141—142.

⁷ Д. А. Хвольсон, Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али-Ахмеда Бен-Омара Ибн-Даста, стор. 27.

вони одержували грецькі оксамити, шерстяні килими та інші товари¹.

Сучасний історик народно-демократичної Угорщини Й. Перейні також допускає думку про те, що частина східнослов'янських племен платила данину уграм².

Східні слов'яни чинили запеклий опір мадьярським загарбникам. Якщо і вдавалося уграм на якийсь час закабалити незначну частину слов'ян, то це стосувалося лише південних окраїн східнослов'янських земель.

Наведені вище факти свідчать про цілковиту безпідставність твердження М. Грушевського, ніби східні слов'яни не терпіли ніякої біди від угрів³.

Угри перебували в причорноморських степах між 830 і 892 роками⁴. Під постійним натиском печенігів зі сходу, а східних слов'ян з півночі мадьяри поступово відступали на захід і уже в другій половині IX ст. основна їх частина перейшла на правий берег Дніпра⁵.

В боротьбі з угорськими кочівниками складалася і зміцнювалася Древньоруська держава.

Древня Русь в більш як піввіковій боротьбі з ордами угрів витримала і відбила численні напади кочівників на лісостепову смугу, на її південні рубежі. Мало того, вона знайшла досить сил, щоб відтіснити їх з південноруських степів на захід.

Угри не лише нападали на слов'янські землі, вони також заважали нормальним торговим та дипломатичним зносинам молодій Древньоруській державі з сусідніми південними країнами. В цьому відношенні цікава наведена вже раніше згадка про те, що в травні 838 р. руські послі до візантійського імператора Феофіла змушені були просити у французького імператора Людовіка Благочестивого охорони для зворотної подорожі на Русь, бо шлях на Константинополь проходив «серед варварів, вельми нелюд-

¹ Д. А. Хвольсон, Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русах Абу-Али-Ахмеда Бен-Омара Ибн-Даста, стор. 27.

² Й. Перейні, Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами, «Studia Slavica», t. 2, N 1—4, Budapest, 1956, стор. 9.

³ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I, стор. 142.

⁴ С. М. Середонин, Историческая география, II Пр., 1916, стор. 205.

⁵ К. Я. Грот, Моравия и мадьяры с половины IX в. до начала X в., СПб., 1881, стор. 232—233.

ських і диких племен»¹. М. В. Левченко вважає, що народом, який перешкодив поверненню руських послів, могли бути тільки мадяри².

В другій половині IX ст. під натиском печенігів та хазар, які тиснули зі сходу, а також східних слов'ян, що

Рис. 4. Угри проходять біля Києва.

тиснули з півночі, угри поступово почали відходити на захід. В 90-х рр. IX ст. останні загопи угрів змушені були залишити південноруські степи. В літопису є згадка про один з таких угорських загонів: «Идоша угри мимо Киевъ горою, еже ся зоветь нынѣ Угорское, и пришедъше къ Днѣпру, сташа вежами; бѣша бо ходяще аки се половци»³. Руський літопис відносить цей похід до 6406 (898) року, але, як довів О. О. Шахматов, мадяри пройшли мимо Києва значно раніше⁴.

На основі глибокого вивчення угорської хроніки Аноніма та інших угорських джерел В. П. Шушарін прийшов до висновку, що є відомості про зіткнення угорських племен із східними слов'янами і про встановлення між ними

¹ Памятники истории Киевского государства IX—XII вв., Сборник документов подготовлен к печати Г. Е. Кочиным, Л., 1936, стор. 23.

² М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, М., 1956, стор. 56.

³ ПВЛ., ч. I, стор. 21.

⁴ А. А. Шахматов, Хронология древних русских летописных сводов, «ЖМНП», 1897, апрель, стор. 468—469.

мирних відносин. Умовами цього миру були відхід угрів з руської землі в Паннонію і надання руськими їх колишнім ворогам допомоги продовольством та іншими предметами першої необхідності¹.

Але незважаючи на русько-угорську угоду (коли допустити факт її існування за хронікою Аноніма), угорці в своєму поході на захід відтіснили на північ (а також на південь, в гирло р. Дунаю) східнослов'янські племена уличів та тиверців².

Угорські племена проникли в Паннонію, тобто на територію своєї нової батьківщини, через Карпатські гори — Верецький перевал і через перевали Трансільванії³. Під час походу в Паннонію на шляху угорських кочівників стало Ужгородське князівство. Але в кількох битвах ужгородський князь Лаборець зазнав поразки і сам загинув. Ужгород і все Закарпаття на початку X ст. було окуповане уграми⁴.

В Паннонії, на середній течії Дунаю, угорські племена остаточно осіли після довговікових переходів і мандрювань.

Угорці завоювали землю волохів (майбутніх румун і молдаван) та західних слов'ян. Наш літописець писав, що «пришедше от вѣстока и устремишася чересь горы великия яже прозвашася горы Угорьския, и почаша воевати на живущая ту волохи и словѣни. Сѣдяху бо ту преже словѣни и волохове прияша землю словеньску. Посемъ же угри прогнаша волѣхи, и наслѣдиша землю ту, и сѣдоша съ словѣни, покоривше я подъ ся, и оттоле прозвася земля Угорьска»⁵.

Але між уграми і слов'янами не завжди були ворожі відносини. В мирні часи вони змінювалися дружніми зв'язками. Відомий, наприклад, факт, коли руські воїни і селяни проводили мадьяр в Паннонію через Карпатські гори і навіть там залишилися жити⁶.

Не можна забувати ще й того важливого фактора, що землеробські слов'янські племена стояли на багато вищому

¹ В. П. Шушарин, Русско-венгерские отношения в IX в., стор. 171.

² А. Е. Пресняков, Лекции по русской истории, т. 1, М., 1938, стор. 36.

³ В. П. Шушарин, Русско-венгерские отношения в IX в., стор. 157.

⁴ Gesta Hungarorum, 14.

⁵ ПВЛ, ч. I, стор. 21.

⁶ М. Грушевський, Історія України-Руси, т. 1, стор. 200.

щаблі соціального і культурного розвитку, ніж угорські кочівники, і постійні зносини мадьяр з слов'янами благотворно вплинули на їх дальший розвиток. Особливо великий слов'янський вплив був на угорську мову. Термінологія землеробства, скотарства, промисловості, державного ладу, класового і церковного життя в більшій чи меншій мірі походить з слов'янської мови. Термінологія повсякденного життя також наскрізь просякнута слов'янськими словами¹. Це явище відзначав ще древньоруський літописець, який вказував, що слов'янську мову «прияша угри»². Та й сам угорський народ виник в результаті злиття угро-тюркських, тобто мадьярських, етнічних елементів з слов'янськими етнічними елементами. Початок цього злиття падає на X ст., тобто на час, коли було спільне співжиття угорського і слов'янського народів. Під впливом слов'ян замість напівкочового скотарства угри осіли й почали займатися землеробством, безкласове суспільство перетворилося в класове. Слов'янський вплив прискорив створення державної та церковної організації в Угорщині.

Ще під час перебування угрів у південноруських степах та походу в Паннонію значна частина їх осіла серед східних слов'ян і пізніше злилася з ними, залишивши як слід лише угорські назви. На території колишньої Київської Русі, особливо нинішньої України, багато топонімічних назв з угорськими коренями — річки Угорський Тікич, Угр, Угер; поселення Угруйськ, Угруйська Воля, Угорце, Угринів, Угорники, Угор³, урочище «Угорська гора» між Києвом і Житомиром⁴, Угорське біля Києва⁵.

Уже в Древній Русі були добре відомі всі найменування угрів. У «Повести о латынєнах, когда отлучашася от грек» XII ст. даються грецьке, слов'янське і власне угорське найменування угрів: «Пеони, глагоleme Оугри, иже сами нарицаются Магере»⁶. Очевидно, до часів осі-

¹ Эрик Мольнар, Основание Венгерского государства, стор. 67—68.

² ПСРЛ, ч. 1, Лаврентьевская летопись, стор. 11.

³ J. L. Річ, Zur rumänisch-ungarische Streitfrage, Leipzig, 1886, стор. 400—404.

⁴ В. Б. Антонович, Древности Юго-Западного края, Раскопки в стране древлян, СПб., 1893, стор. 39—40.

⁵ ПВЛ, ч. I, стор. 20.

⁶ А. Попов, Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян, М., 1875, стор. 187.

дання угрів на Русі відноситься і назва Магерки— околиці в Ніжині.

Отже, можна погодитися з твердженням В. В. Шушаріна, що «матеріал руської топоніміки, використаний ще Нестором, підтверджує свідчення угорського народного сказання про довготривале перебування угорців на Руській землі. Тільки цим можна пояснити багаточисленні «угорські» географічні назви в південноруських областях»¹. Не можна зовсім заперечувати осідання угрів на Русі і навіть їх часткового впливу на культуру східних слов'ян. Адже не даремно кн. Володимир Святославович у пантеон східнослов'янських богів включив в 980 р.² також бога Макош, що на угорській мові означає ведмідь. Можливо, що Макош був племінним богом не лише угрів, що осіли на Русі, а й усіх угро-фінських племен, що входили в склад Київської Русі.

З приходом угорських кочових племен в південноруські степи взаємовідносини східних слов'ян з уграми були такими ж, як і з іншими кочовими народами, що приходили на територію східних слов'ян. Угри, як і інші кочівники, вчиняли часті напади на осілі землеробські східнослов'янські племена, які чинили їм рішучий опір³. З часом, особливо після того, коли угорські племена осіли по сусідству з східними слов'янами в Паннонії, ворожість між уграми і слов'янами перетворилась в тісні дружні взаємовідносини⁴.

Ще тісніші дружні відносини східних слов'ян з угорським народом були в період розквіту Древньоруської держави і одночасного створення й зміцнення незалежного Угорського князівства, а потім королівства.

* * *

Загальна політична ситуація, а також торгіві відносини між країнами Європи і Близького Сходу у VII—XI століттях були в цілому сприятливими для Русі. Американський буржуазний історик А. Р. Люїс, незважаючи на

¹ В. В. Шушарин, Русско-венгерские отношения в IX в., стор. 176.

² ПВЛ, ч. I, стор. 56.

³ Эрик Мольнар, Основание Венгерского государства, стор. 69.

⁴ Там же, стор. 67.

його прагнення всю тогочасну міжнародну ситуацію звести до торгової конкуренції і боротьби за ринки, загалом правильно характеризує тогочасну міжнародну торгівлю. Він зазначає, що в той час був економічний спад в Іспанії та Єгипті, занепад міст Південної Франції, Північно-Західної Італії, Кіпру та північного побережжя Африки і одночасний занепад старих торгових шляхів по Червоному морю і Роні, замість яких виникли нові, більш важливі торгові шляхи по Адриатичному морю, Рейну, По, шляхи «з варягів в греки» і з Трапезунда в Месопотамію»¹.

На початку X ст., в 907 р., Київська Русь здійснила великий воєнний похід проти Візантії і після перемоги уклала з нею мирний договір в 911 р.

Але і до цього між Руссю і Візантією існували давні відносини.

Ще на початку IX ст., згідно «Життя преподобної Афанасії», руси напали на візантійський острів Егіну. Вважають, що цей напад відбувся у 813 р.²

Після цього походу наступила пора мирних відносин між Руссю і Візантією. Уже вище було згадано про походи руських дружин на чолі з кн. Бравліном на південне узбережжя Криму³ проти хазарських військ.

У 838 р. Константинополь відвідало посольство руського князя, яке, без сумніву, мало мирні цілі, оскільки візантійський імператор турбувався про їх благополучне повернення на Русь через Західну Європу⁴.

Після побудови хазарської фортеці Саркела, в спорудженні якої активну участь приймав візантійський уряд, русько-візантійські відносини різко погіршали. Уже в 40-х рр. IX ст., в усякому разі, не пізніше 842 р., згідно «Життя Георгія Амастрідського»⁵, руські дружини напали

¹ A. R. Lewis, *Naval power and trade in the Mediterranean, A. D. 500—1100*, Princeton, 1951, стор. 130.

² Із «Життя» випливає, що напад русів відбувся в той рік, коли вийшло царське повеління видати заміж «юные вдовы за оружники своя», а закон про видачу заміж молодих вдів за воїнів був виданий візантійським імператором Михайлом у 813 р. (М. Слабченко, *Проложное сообщение о предлетописной Руси, «Исторический журнал», 1942, 7, стор. 129*).

³ В. Г. Васильевский, *Житие св. Стефана Сурожского*, стор. 95.

⁴ *Памятники истории Киевского государства IX—XII вв.*, стор. 23.

⁵ Е. Э. Липшиц, *О походе Руси на Византию ранее 842 года, «Исторические записки», т. 26, 1948, стор. 312—331*.

на візантійські володіння на Чорноморському північному узбережжі від Пропонтіди до Амастріди (Амасер)¹.

У 860 р. відбувся новий похід древньоруського війська на Візантію. Русами був вибраний вдалий момент для нападу на Константинополь. Зовнішньополітична обстановка була не на користь Візантійської імперії.

Влітку 858 р. візантійський флот зазнав поразки в бою з арабами біля берегів Апулії. На початку 859 р. візантійська фортеця Кастроджіванні в Сіцилії була захоплена арабами. Сильний візантійський флот в 300 кораблів, який був посланий в тому ж році в Сіцилію для відновлення попереднього становища, знову зазнав поразки, втративши 100 кораблів. У 860 р. сухопутні війська Візантії були розгромлені біля Чефалу і відступили в Сіракузи. В той же час Візантія вела постійну війну з арабськими піратами, які спустошували береги Егейського моря. В результаті цього візантійський флот був направлений в південні моря з Константинополя і у 860 р. столиця була позбавлена будь-якого захисту з моря².

У 860 р. візантійський імператор Михайло III, не чекаючи ніякої небезпеки з боку Чорного моря, вирушив у похід в Каппадокію проти арабів, ослабивши захист столиці. В. І. Ламанський твердить, що в тогочасних умовах таємні приготування Русі до походу на Константинополь могли проходити лише на середньому або верхньому Дніпрі³.

Отже, прекрасно обізнані з міжнародною обстановкою, яка склалася в середині 860 р., руси організували великий похід на Константинополь. Руські війська на 200 кораблях (за Іоанном Діаконом, на 360 кораблях) увійшли у Босфор, спустошили узбережжя і оточили Константинополь. Осада русами Константинополя розпочалася 18 червня 860 р.⁴ Русі піддали розоренню околиці Константинополя, зруйнували передмістя столиці і нагнали страху на населення столиці, яка була позбавлена оборонних засобів.

¹ В. Г. Васильевский, Житие св. Георгия Амастридского, «Труды», т. III, стор. 64.

² М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 66—67.

³ В. И. Ламанский, Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник, Петроград. 1915, стор. 58—67.

⁴ Ще в кінці XIX ст. бельгійський вчений Ф. Кюмон виявив надзвичайно цінну анонімну візантійську хроніку, в якій говориться, що осада Константинополя руськими військами відбулася в серпні 860 р.

Про тяжке становище обложених говорять нам дві бесіди патріарха Фотія, які датуються 860 р. Фотій говорив про страшне розорення, яке народ рос приніс Константинополю та його околицям, про загрозу столиці смертю від меча¹.

Говорячи про напад Русі на Константинополь у 860 р., візантійський письменник Нікіта Пафлагонський, описуючи боротьбу Ігнатія з патріархом Фотієм, писав: «У цей час жахливий скіфський народ, що називався рос, через Евксінське море прорвався в затоку, спустошивши всі міста і всі монастирі»².

В древньоруських літописах також згадується про цей похід на Візантію. В 852 р., говориться з посиланням на грецькі літописи, почав царювати Михайло і «при семь цари приходиша Русь на Царьгородъ, яко же пишется в літописаньи гречьстѣмь»³. В «Повести временных лет» більш детально розповідається про похід 866 р. під проводом Аскольда і Діра. «Иде Аскольдъ и Диръ на греки, и прииде въ 14 лѣто Михаила цесаря. Цесарю же отшедшу на огаряны, и дошедшу ему Черные рѣки, вѣсть епархъ посла к нему, яко русь на Царьгородъ идетъ, и вратися царь. Си же внутрь Суду вшедше, много убийство крестьяномъ створиша, и въ двою сотъ корабль Царыградъ оступиша»⁴. Далі говориться про чудо св. богородиці, яка нібито підняла бурю на морі і знищила кораблі «безбожних русів»⁵. Цікаво, що в «Хроніці Георгія Амартола», звідки взяте наведене вище повідомлення про похід Русі на Візантію у 860 р., відсутні імена Аскольда і Діра. Вони вставлені

¹ Е. Ловягин, Две беседы святейшего патриарха константинопольского Фотия по случаю нашествия россов на Константинополь, «Христианское чтение», ч. 2, 1882, стор. 430—455.

² В. И. Ламанский, Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение и как исторический источник, стор. 109.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 17.

⁴ Там же, стор. 19.

⁵ Х. М. Лопарев, Старое свидетельство о положении ризы богородицы применительно к нашествию русских на Византию в 860 г., «Византийский временник», 1895, т. II, вып. 4; В. Г. Васильевский довів, що повідомлення про покладення ризи богородиці перенесене з часу походу аварів у VII ст. на 860 р. (В. Г. Васильевский, Авары, а не русские, Феодор, а не Георгий, «Византийский временник», 1846, т. III, вып. 1, стор. 83—95).

руським переписувачем або перекладачем¹. В Ніконовському літопису є повідомлення про те, що руси знали про напад арабів на територію Візантійської імперії². В зв'язку з цим повідомленням цікава гіпотеза В. І. Ламанського про те, що похід русів на Константинополь був узгоджений з арабами³.

Руське військо незабаром змушене було зняти облогу Константинополя і швидко відступити. Очевидно, причи-

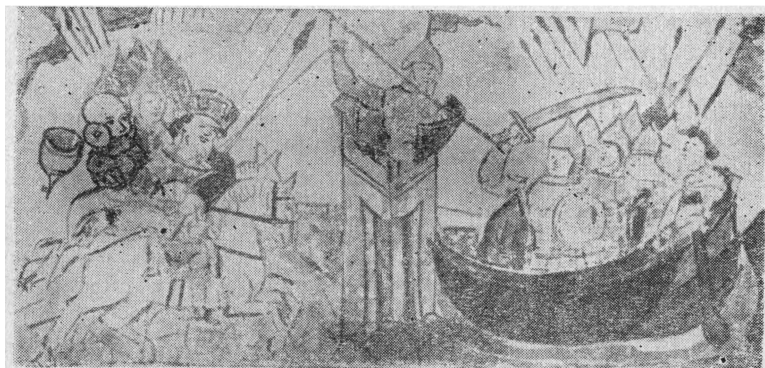

Рис. 5. Похід київських князів Аскольда і Діра на Цареград.

ною відступу була звістка про те, що візантійське військо на чолі з імператором вирушило під Константинополь. У всякому разі, візантійські джерела майже нічого не говорять про поразку руського війська, а свідчать про благополучне повернення русів на батьківщину⁴.

Похід руського війська на Константинополь у 860 р. мав широкий міжнародний резонанс. Про нього знали в країнах Західної Європи, про нього, при нагоді, нагадували візантійському урядові. Так, римський папа Нікола I на погрози візантійського імператора Михайла III завойовувати Рим у своєму посланні у вересні 865 р. нагадав,

¹ В. М. Истрин, Хроника Георгия Амартола, т. I, Петроград, 1920, стор. 511.

² ПСРЛ, т. IX, стор. 7.

³ В. И. Ламанский, Славянское житие св. Кирилла как религиозно-эпическое произведение, «ЖМНП», 1903, VI, стор. 359; XII, стор. 383.

⁴ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 73—74.

між іншим, візантійському імператорові про те, що в свій час¹ язичники знищили багато людей, спалили церкви і околиці Константинополя².

Похід 860 р. мав, без сумніву, велике значення. В цьому відношенні можна цілком погодитися з твердженням В. В. Мавродіна, що це був не набіг, а справжня війна³. Цей похід ще більше підірвав сили Візантійської імперії. Візантія зазнає поразки за поразкою на всіх, так би мовити, фронтах. У 860 р. візантійським військам було завдано поразки біля Дазімона мелітенським еміром Омаром, вождь павлікіан Карбеас захопив 5 тисяч візантійців у полон, арабський загін на 20 кораблях спустошував прибережні райони і захопив фортецю Атталію, критські арабські пірати нападали на острови Егейського архіпелагу⁴.

В. В. Мавродін, не посилаючись на жодне джерело, твердить, що «руські відійшли переможцями, везучи з собою договір «миру і любові» — свідчення їх перемоги і тріумфу і поразки могутньої імперії»⁵. М. В. Левченко, який проаналізував усі візантійські і древньоруські джерела та літературу про похід Русі на Візантію у 860 р., довів, що це твердження В. В. Мавродіна не має під собою ґрунту⁶. Незважаючи на це, в одній з останніх своїх робіт І. У. Будовніц допускає думку, що Візантійська імперія після нападу руського війська на Константинополь у 860 р. вступила з Руссю у міжнародні відносини і уклала з нею перший договір⁷.

Таким чином, похід древньоруського війська на Константинополь у 860 р. показав, що Древня Русь вже мала досить сил для боротьби не лише з своїми близькими

¹ Мова, без сумніву, йшла про похід руського війська на Константинополь у 860 р.

² А. Кунік и В. Розен, Известия аль-Бекри и других авторов о Руси и славянах, ч. I, приложение 2 к т. XXXII «Записок Академии наук», СПб., 1876, стор. 172—173.

³ В. В. Мавродин, Начало мореходства на Руси, стор. 32.

⁴ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 70.

⁵ В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, стор. 215; його ж, Начало мореходства на Руси, стор. 34.

⁶ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 74—75.

⁷ И. У. Будовниц, Общественно-политическая мысль Древней Руси, М., 1960, стор. 51.

сусідами — хазарами, уграми і варягами, а й з такою могутньою на той час державою, як Візантійська імперія.

Похід 860 р. на Константинополь показав Візантії силу древньоруської зброї і надовго запам'ятався візантійському уряду. Візантійська імперія наочно пересвідчилася, що вона мала справу не з диким варварським народом, а з могутнім північним сусідом, який прагнув зміцнити свої позиції на Чорному морі, взяти під свій контроль торгові шляхи, що вели з півночі в Константинополь.

Операція древньоруського війська у 860 р. показала правлячому класу Київської Русі, що проти Візантії необхідно організовувати боротьбу в союзі з іншими племенами і народами, які населяли північну частину Східної Європи, південноруські степи і північне узбережжя Чорного моря. Русь, так би мовити, випробувала свої сили. Без цього походу не було б і походу князя Олега на Візантію в 907 р. і вигідного русько-візантійського договору, який був укладений Олегом.

Русь після походу 860 р. вийшла на широку міжнародну арену, і не даремно з цим походом Нестор-літописець пов'язує саму назву Русь, яка стала відома далеко за межами власне Русі. З цього часу «нача ся прозывать Руска земля»¹ в багатьох країнах тогочасного культурного світу.

Візантійська імперія доклала всіх зусиль для того, щоб більше не допустити подібних походів Русі на її землі. Візантійська дипломатія, яка мала багатовіковий досвід узгоджувати конфлікти з своїми сусідами-язичниками, вирішила використати щодо Русі такий могутній ідеологічний засіб, як християнська релігія. Уже у 860 р. візантійський уряд терміново відправляє дипломатичну місію в Хазарію, в складі якої були такі відомі проповідники християнства, як Константин Філософ з братом Мефодієм². Ці два християнських проповідники, як про це говорить «Слово про знаходження мощів св. Клементя», прибули в Крим десь у 860—861 рр. (в грудні 860 або в січні 861 р.)³.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 17.

² М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 77.

³ І. Франко, Св. Клімент у Корсуні, «Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка» (далі «ЗНТШ»), т. III—IV, Львів, 1904, стор. 298—300.

В «Окружному посланні» 866 р. константинопольський патріарх Фотій говорив, що руси, які підняли зброю на Візантійську імперію, тепер самі змінили нечестиве язичество на чисту і непорочну християнську віру і поводять себе щодо нас шанобливо (поважливо) і по-дружньому, тоді як раніше вони вчиняли розбої і злочини¹.

Більшість вітчизняних істориків справедливо вважає, на основі «Послання» Фотія, що східні слов'яни вперше прийняли християнство після походу на Константинополь у 860 р.².

На шляху до розповсюдження християнства на Русі інтереси візантійської православної церкви ще в другій половині IX ст. зіткнулися з інтересами римської католицької церкви. Досліджуючи складні міжнародні взаємовідносини в другій половині IX ст., А. Є. Пресняков писав, що з установчої грамоти гамбурзько-бременської єпархії, виданої у 864 р., можна зробити висновок, що римський папа Нікола I хотів розповсюдити християнство по католицькому обряду на всю Східну Європу, в тому числі й на Київську Русь³. Але Візантія мала далеко більші переваги, ніж Захід. Візантійська дипломатія робила все, щоб врятуватися від загрози з боку Русі⁴. Київська дипломатія, яка тільки-но народжувалася, також все робила, щоб піти на зближення з Візантійською імперією.

Таким чином, візантійська дипломатія в тісній взаємодії з християнською церквою зробила свою справу — Древньоруська держава з ворожої перетворилася на дружню країну. І на протязі майже півстоліття ми не маємо жодного русько-візантійського воєнного конфлікту.

Про це, тобто про дружні відносини Русі і Візантії,

¹ Порфирий Успенский, Четыре беседы Фотия, СПб., 1864, стор. 53.

² Див., напр., Д. И. Иловайский, История России, т. I, М., 1876, стор. 13; М. С. Грушевський, Історія України-Руси, т. I, стор. 404—405, 452; В. А. Пархоменко, Начало христианства, стор. 64, 74; В. И. Ламанский, Житие св. Кирилла, как религиозно-эпическое произведение; Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 477; В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, стор. 215—216; М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 88—89, та ін.

³ А. Е. Пресняков, Лекции по русской истории, М., 1938, стор. 43.

⁴ В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, стор. 219.

спеціально підкреслювалося і в договорі Київської Русі з Візантією, укладеному в 911 р. Візантійські і руські дипломати в договорі зобов'язувались «от многих лѣт мети хрестианы и Русью бывшою любовью»¹. Про цю дружбу говорили не лише руські, а й грецькі державні діячі, нею пишалася не лише Візантія, а й Русь.

Для Київської Русі, без сумніву, також необхідні були дружні відносини з такою могутньою державою, як Візантійська імперія. Київський великокнязівський уряд в другій половині IX ст. провадив політику об'єднання всіх східно-слов'янських земель навколо Києва, і тому Київській Русі крім мирних відносин з своїми сусідами необхідний був також і міжнародний авторитет. Дружні стосунки з вселенською Ромейською імперією, як тоді називали Візантію, підносили значення київського великокнязівського уряду².

Мирні русько-візантійські взаємовідносини сприяли розширенню торгівлі та посиленню культурних зв'язків між двома сусідніми країнами — Візантією і молодою, міцніючою Київською Руссю. В економічних, зокрема в торговельних, зв'язках була зацікавлена як Київська Русь, так і Візантія. Русько-візантійська торгівля розвивалася до самого походу Олега в 907 р. на Візантію.

* * *

У 907 р. відбувся великий похід древноруського війська на Візантію. З цього часу почався новий етап в русько-візантійських взаємовідносинах.

Яка була основна причина порушення мирних стосунків між двома країнами і початку війни Русі з Візантією? Матеріали нам відповіді не дають. Але оскільки більшість статей русько-візантійського договору говорить про торговельні відносини, про судноплавство, про проживання руських купців та людей в Константинополі, можна висловити здогад про те, що основною причиною походу Русі

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 26.

² Тісні економічні, політичні та культурні зв'язки між двома великими сусідніми державами — Київською Руссю та Візантійською імперією ніяк не говорять про те, що Русь була зобов'язана своїй самодержавності Візантії, як про це говорить англійський буржуазний історик Д. Хей (The New Cambridge Modern History, vol. I. London, 1957, стор. 9).

на Візантію в 907 р. було порушення візантійським урядом якихось традиційних, неписаних торговельних правил, які встановилися між Руссю і Візантією. Можливо, що Київська Русь справедливо вирішила захистити свої права.

Київський великокнязівський уряд чекав вигідного моменту і готувався до війни, щоб військовою силою відновити нормальні русько-візантійські відносини, а також дипломатичним натиском узаконити ці відносини.

Через це не можна погодитися з думкою М. В. Левченка, що «в першій половині X ст. Русь не пропускала випадку, при сприятливих обставинах, пожитися за рахунок Візантії. Такі сприятливі обставини настали на початку X ст., коли Візантія перебувала в дуже тяжкому становищі»¹.

Цілий ряд буржуазних дослідників доводили, що похід князя Олега на Візантію передбачав лише взяття військової здобичі, не переслідуючи більше ніякої іншої мети².

Для нападу на Візантійську імперію в 907 р. Київська Русь використала надзвичайно вдалий момент. На початку X ст. у Візантії склалося напружене внутрішнє і зовнішнє становище. В другій половині IX і в X ст. Македонська династія, яка прийшла до влади, здійснювала внутрішню реакцію. Революційні рухи народних мас та реформістські ідеї і прагнення іконоборців зазнали поразки. Відновлюється старе, для кінця IX і X ст. реакційне, законодавство Юстиніана. Стає всемогутньою урядова бюрократія, а зворотною стороною медалі є ослаблення самодержавства. Аграрні відносини характеризувалися процесом обезземлення і прикріплення динатами — феодалами — дрібних селян і стратіотів. Швидко зростають монастирські землеволодіння. Зростання могутності феодальної знаті підривало основи візантійської централізованої держави. В силу ж своєї класової природи Македонська династія не могла провадити послідовної й ефективної боротьби

¹ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 94.

² А. Н. Егунов, Торговля древней Руси, «Современник», 1848, кн. XI, отд. II, стор. 97-103; А. Дмитриу, К вопросу о договорах Руси с греками, «Византийский временник», т. II, вып. 4, СПб., 1895, стор. 34—39; А. С. Мулюкин, К вопросу о договорах Руси с греками, «Журнал Министерства юстиции» (далі — «ЖМЮ»), 1906, сентябрь, стор. 104.

проти динатів, а войовнича зовнішня політика накладала важкий тягар податків та повинностей на народні маси і прискорювала процес розорення дрібного селянства¹.

Не краще було і в галузі зовнішньої політики. Прагнувши зміцнити своє внутрішнє становище і розширити свої земельні володіння, візантійські династи тиснули на імператорський уряд, який змушений був провадити експансіоністську зовнішню політику. Візантія використовувала внутрішні труднощі Багдадського халіфату, в якому в цей час відбувався процес розпаду на цілий ряд самостійних феодальних князівств. В результаті тиску на арабів Візантія навіть відвоює частину їх території. Вона прагнула підкорити також і слов'янські народи Балканського півострова. З кінця IX ст. Візантійська імперія веде безперервні війни з молодого Болгарською державою. Постійні війни, які ніколи не припинялися, а інколи їх доводилося вести на два фронти, знесилювали Візантійську імперію. Зовнішній блиск і видимість величезних багатств Візантії, особливо Константинополя, насправді не відбивали справжнього становища Візантійської імперії.

На початку X ст. становище Візантійської імперії стало особливо важким.

В кількох битвах болгарський цар Сімеон розгромив візантійські війська, і в 904 р. візантійський імператорський уряд змушений був укласти мирний договір з болгарським царем, за яким Візантійська імперія поступалася Болгарії частиною своєї території на Балканах і повинна була платити щорічну данину. Болгарія, незважаючи на мир, продовжувала залишатися ворожою і грізною силою для Візантійської імперії і при нагоді, використовуючи труднощі в імперії, поступово розширювала свою територію².

На 907 рік становище Візантійської імперії стало критичним.

У цей час Сіцилія була остаточно втрачена Візантією. В Південній Італії вплив Візантії поступово падав. А на малоазійському східному кордоні араби вперто й успішно

¹ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 94—95.

² В. Н. Златарски, История на първото българско царство, ч. 2, София, 1927, стор. 301.

боролися проти візантійських військ, неухильно просуваючись вперед¹.

Цей вдалий момент і був обраний київським великокнязівським урядом для нападу на Константинополь.

За повідомленням літописця, в 907 р. київський великий князь Олег, залишивши в Києві Ігоря, взявши з собою «множество варяг, и словенъ, и чюдъ, и словене, и кривичи, и мерю, и деревляны, и радимичи, и поляны; и сѣверо, и вятичи, и хорваты, и дулѣбы и тиверци, яже суть толковины»², вирушив на конях і кораблях на Візантію.

Отже, князь Олег під свої прапори зібрав майже всі східнослов'янські племена, а також варягів, чудь і мерю, всі вони греками називалися «Великая скуфь»³. Тиверці, за правильним визначенням Б. О. Рибаківа, виступали союзниками («яже суть толковины») Олега в поході на Візантію⁴. Це велике військо було посаджене на 2000 кораблів (коли вірити літописцю) і підступило до Константинополя⁵.

Візантійське військо не змогло перешкодити походу вісського війська. З повідомлення літописця можна зробити висновок, що незважаючи на велике число руських кораблів і воїнів, греки не знали про похід проти них. Константинополь побачив під своїми стінами велику кількість кораблів, які зненацька підійшли до протоки Босфор. «И прииде къ Царюграду; и греци замкоша Судъ»⁶, а

¹ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 99.

² ПВЛ, ч. I, стор. 23.

³ Ф. І. Успенський довів, що на початку X ст. варвар, скіф і роси (руський народ) в уяві візантійців були рівнозначними термінами (Ф. Успенский, Русь и Византия в X веке, Одесса, 1888, стор. 11).

⁴ Б. А. Рыбаков, Тиверцы, «Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР» (далі — «КСИИМК»), 1956, № 72, стор. 5—6.

⁵ Цей похід надовго лишився в народній пам'яті східних слов'ян. В старовинній закарпатській народній пісні яскраво відображено цей переможний похід:

«Покуймо собі мідяні човни,
Мідяні човни, золотії весла,
Ой пвстимося на тихий Дунай,
Та Дунаєм на Царгород».

⁶ Суд — затока Золотий Ріг біля Константинополя.

градъ затвориша. И выиде Олегъ на брегъ, и воевати нача, и много убийства сотвори около града грекомъ, и разбиша многы полаты, и пожгоша церкви. А их же имаху плѣнники, овѣхъ посекаху, другиа же мучаху, инья же растре-

Рис. 6. Київський князь Олег поставив свої кораблі на колеса.

ляху, а другия в море вметаху, и ина многа зла творяху русь грекомъ, елико же ратнии творять»¹. Після того, коли було перекрито затоку Золотий Ріг ланцюгами, Олег волоком по берегу перетягнув свої кораблі в затоку². «И повелѣ Олегъ воемъ своимъ колеса издѣлати и воставляти на колеса корабля. И бывшую покосну вѣтру, въспяша парусы съ поля, и идыше къ граду»³.

З обложеної візантійської столиці греки вислали посольство до князя Олега на переговори і запропонували укласти мирний договір. Олег відвів свої війська від Константинополя і почав мирні переговори з візантійським імператорським урядом. До візантійських імператорів Лева (Леона) і Олександра було послане руське посольство, яке почало переговори з візантійськими представниками і виставило основні умови мирного договору.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 24. Описання звірств, вчинених руським військом в околицях Константинополя, було взяте древньоруським літописцем із слов'янського перекладу життя Василя Нового та з хроніки продовжувача Амартола (В. М. Истрин. Хроника Георгия Амартола, т. II, Петроград, 1922, стор. 245—247).

² Д. С. Лихачев. Комментарии, стор. 264—265.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 24.

Древньоруський літопис включає два договори з греками: короткий договір 907 р. і повний текст договору, підписаний у 911 р. Дослідники розходяться у визначенні договорів і причині включення в літопис двох текстів

Рис. 7. Спроба візантійських послів отруїти князя Олега.

договорів. Більшість дослідників сприйняла гіпотезу О. О. Шахматова про те, що договір 907 р. штучно відтворений літописцем на основі використання договору 911 р.¹ Розвиваючи цю точку зору, М. Д. Приселков вважав, що літописець Нестор знайшов у великокнязівських архівах при написанні літопису різні частини договору 911 р., визнав одну з них окремим договором Олега з Візантією, більш раннім, ніж договір 911 р.² С. М. Соловйов вважав, що в 907 р. була попередня угода, яку в 911 р. було затверджено і заключено ряд, тобто договір, між греками і руськими³. Такий висновок можна зробити

¹ А. А. Шахматов, Несколько замечаний о договорах с греками — Олега и Игоря, «Записки Неофилологического общества», 1914, вып. VIII.

² М. Д. Приселков, Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам, «Ученые записки Ленинградского государственного университета». Историческая серия, вып. 8, 1941, стор. 229.

³ С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. I, т. 1, М., 1959, стор. 142—143.

після глибокого аналізу літописної статті за 907 р. і русько-візантійського договору 911 р.

Руське посольство, яке прибуло в Константинополь, вело дипломатичні переговори з представниками імпера-

Рис. 8. Попередні переговори між представниками князя Олега і візантійського імператора.

торського уряду про укладення русько-візантійського мирного договору. Руські послы, виконуючи волю князя Олега, руської знаті та купецтва, поставили перед візантійськими представниками цілий ряд серйозних вимог.

Вимоги і умови мирного договору могли ставити руські представники перед Візантією і вимагати їх виконання, оскільки велике руське військо на чолі з Олегом стояло недалеко від Константинополя і в будь-який час могло «підтримати» силою дипломатичні переговори руських послів.

Перед візантійським урядом були поставлені такі вимоги: дати воїнам по 12 гривен на ключ на 2000 кораблів¹,

¹ Тут явно перебільшена і сума данини, і кількість кораблів. Але коли припустити, що данина Візантією була сплачена не одразу, а протягом декількох (можливо, навіть десятків) років, то тут нічого не буде легендарного. Б. О. Романов припускає близьку до правдоподібності цифру сплати данини на кожного воїна, поставивши під сумнів лише кількість кораблів (Б. А. Романов, Деньги и денжное обращение, «История культуры древней Руси», т. I, М.—Л., 1948, стор. 378).

а також дати данину на руські міста: Київ, Чернігів, Переяслав, Полоцьк, Ростов, Любеч та інші. Коли руси будуть прибувати у Візантію, то візантійський уряд мусив утримувати їх, не обмежувати часу перебування, а купцям

Рис. 9. Клятва руських воїнів попередній русько-візантійській угоді.

теж видавати утримання, але не більше, ніж на 6 місяців. В утримання входили хліб, вино, м'ясо, риба, овочі, фрукти тощо. Коли ж вони відправлятимуться додому в Русь, то візьмуть за рахунок візантійського царя на дорогу скільки потрібно борошна, якорів, ужищ (канатів), парусів¹.

Візантійські представники, прийнявши всі вищезгадані вимоги руських представників, в свою чергу виставили цілий ряд вимог: в разі, коли б руси приходили у Візантію не з торговою метою, то вони не могли користуватися згаданим правом. Греки також поставили вимогу, «да за-претить князь словомъ своимъ приходящимъ Руси здѣ, да не творять пакости в селѣх в странѣ нашей»². Руси, що прибуватимуть в Константинополь, житимуть біля монастиря св. Мами і мусять давати список з своїми іменами. Лише після цього руські купці одержать своє утримання (місячне). В столицю руси мусили входити з представником імператорського уряду без зброї і через кожні ворота

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 24.

² Там же, стор. 24—25.

не більше ніж по 50 осіб. У Візантії руські купці мали право купувати все, що їм потрібно, не платячи мита ¹.

У 911 р. в Константинополь виїхало велике руське посольство в складі 15 осіб для остаточного врегулювання

Рис. 10. Укладення русько-візантійського договору 911 р. в Константинополі послами князя Олега.

всіх умов русько-візантійського договору, який Карл Маркс назвав ганебним для Візантійської імперії ². 2 вересня 911 р. русько-візантійський мирний договір було підписано обома сторонами в Константинополі ³. Документ був складений грецькою мовою і перекладений на древньослов'янську мову ⁴. Договір Олега і пізніший договір Ігоря в копіях та в тогочасних перекладах попали в XI ст. літописцю, який включив їх в руський літопис ⁵.

Абсолютна більшість вітчизняних та іноземних дослідників визнавала достовірність русько-візантійських договорів. Русько-візантійський договір 911 р. показує, що Візантія уклала договір з рівною собі великою державою — Київською Руссю. З договору явно видно, що він був укладений після поразки Візантії у війні з Руссю, бо ві-

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 29.

² Karl Marx, Secret diplomatic history, стор. 75.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 29.

⁴ Н. А. Лавровский, О византийском элементе в языке договоров русских с греками, СПб., 1853.

⁵ С. П. Обнорский, О языке договоров русских с греками, Сборник «Язык и мышление», т. VI—VII, М.—Л., 1936, стор. 101—102.

зантійський уряд змушений був іти на цілий ряд серйозних поступок, в тому числі виплачувати велику данину, або контрибуцію, державі-переможниці — Київській Русі.

Не вдаючись у детальний аналіз русько-візантійського договору 911 р., оскільки це питання достатньо висвітлено в історіографії¹, ми спинимося лише на окремих моментах цього важливого документа — перемоги не лише древньоруської зброї, а й древньоруської дипломатії.

В русько-візантійському договорі 911 р. названі дві рівноправні договірні сторони — руські послы, «посланы от Олга, великого князя руского. И ни всѣх, иже суть под рукою его, свѣтлых и великих князь, и его великих боярь» та три візантійські імператори — брати Лев, Олександр і Костянтин. Договір, як і всякий інший міжнародний договір, починається преамбулою, в якій говориться про колишню дружбу між руськими та греками та прагнення обох сторін «удержати и извѣстити такую любовь бывшую межи хрестьяны и Русью многожды». Обидві сторони зобов'язувалися свято додержувати дружби.

Більшість статей договору встановлювали правові відносини між руськими і греками при певних конфліктах. Ці статті, без сумніву, відбивали ті взаємовідносини між двома сусідніми народами, які уже склалися протягом

¹ Про русько-візантійські договори 911 і 944 років існує велика література. Крім того, що це питання досліджували у своїх загальних працях Татищев, Карамзін, Погодін, Соловйов, Ключевський, Грушевський, Пресняков, Пархоменко, Покровський, Греков, Гуслистий, Тіхоміров, Рибяков, Мавродін та ін., русько-візантійським договорам присвячено ряд спеціальних досліджень, зокрема: М. П. Погодин, О договорах русских князей Олега, Игоря и Святослава с греками, «Русский исторический сборник», 1838, т. 1, кн. 3, 4; Н. А. Лавровский, О византийском элементе в языке договоров русских с греками, СПб., 1853; В. И. Сергеевич, Греческое и русское право в договорах с греками X в., «ЖМНП», 1882, № 1; Д. Я. Самоквасов, Свидетельства современных источников о военных и договорных отношениях славяно-русов к грекам, «Варшавские университетские известия», 1886, № 3; А. Димитриу, К вопросу о договорах русских с греками, «Византийский временник», 1895, т. II, вып. 3, 4; Г. Величко, Політичні і торговельні взаємини Русі і Візантії в X і XI столітті, «ЗНТШ», 1895, т. VI, кн. 2; А. В. Лонгинов, Мирные договоры русских с греками, заключенные в X веке. Историко-юридическое исследование, Одесса, 1904; А. С. Мулюкин, К вопросу о договорах русских с греками, «Журнал Министерства юстиции», 1904, № 4; Г. М. Баранц, Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией, К., 1910; Д. М. Мейчик, Система преступлений и наказаний по договорам

багатьох віків між східними слов'янами та візантійцями.

Спеціальна стаття договору обумовлювала зобов'язання обох сторін в разі нещастя, яке траплялося з човнами візантійських або руських купців на шляху з Візантії на Русь чи з Русі у Візантію, подавати всіляку допомогу і по можливості відсилати все майно, що збереглося під час аварії човна, на батьківщину тих, що постраждали.

Греки і руські зобов'язувалися повертати полонених, челядників, а також видавати злочинців для розправи з ними.

Великокнязівський уряд також, в односторонньому порядку, зобов'язувався відпускати руських воїнів на службу до візантійського імператора.

Уклавши договір, візантійський імператор Лев прийняв руських послів, наказав показати їм красу церков, палаців і подарував їм шовки, дорогоцінне каміння і відпустив на Русь «с честію великою»¹.

Такі основні моменти та деталі укладення першого відомого нам міжнародного мирного договору Київської Русі з іншою державою.

Жодна стаття договору не применшувала значення Древньоруської держави, навпаки, всі статті говорили про повну рівноправність двох великих держав, про рівноправність всіх зобов'язань, які передбачали договірні статті.

Олега и Игоря, «Правды Ярослава», «Юридический вестник», № 1, 2—3; його ж, Русско-византийские договоры, «ЖМНП», 1915, № 11; 1916, 3, 11; 1917, 5; А. А. Шахматов, Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря, «Записки Неофилологического общества», 1915, вып. VIII, «Сборник в честь Ф. А. Брауна»; В. М. Истрин, Летописные повести о походах русских князей на Царьград, Петроград, 1917; його ж, Договоры Руси с греками X в., «Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук», 1924, т. XXIX; И. Ф. Колесников, Хронологическая дата второго договора Руси с греками, «Труды секции археологии» Института археологии и искусствоведения, РАНИОН, т. 4, М., 1928; Е. А. Рыдзевская, К летописному сказанию о походе Руси на Царьград в 907 году, «Известия Академии наук СССР, Отделение общественных наук», Л., 1932, № 6; С. П. Обнорский, Язык договоров русских с греками, «Язык и мышление», т. VI—VII, М.—Л., 1936; М. Д. Приселков, Русско-византийские отношения IX—XIII вв., «Вестник древней истории», М., 1939, т. 3; М. Шангин, Два договора, «Историк-марксист», М., 1941, № 2; Комментарий к двум статьям договора Игоря с греками 945 года, «Историк-марксист», М., 1941, № 5; М. В. Левченко, Русско-византийские договоры 907 и 911 гг., «Византийский временник», М., 1952, т. 5, та інші.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 25—29.

Після укладення договору 911 р. Київська Русь дійсно вийшла на міжнародну арену. Вона надійно забезпечила свої торгові інтереси у Візантії, в торгівлі з якою вона була особливо зацікавлена. Київська Русь також забезпечила собі не лише нейтралітет, а й підтримку у своїй зовнішній політиці, особливо у своїх походах на Схід.

* * *

Після успішного походу древньоруських військ на Візантію в 907 р. та укладення вигідного русько-візантійського мирного договору 911 р. великокнязівський уряд починає здійснювати активну політику на Сході.

З самого початку походи руських військ на Схід — на Волгу, в Закавказзя і на Каспійське море — мали далекосяжні плани як в економічному, так і в політичному відношенні¹.

Уже до X ст. встановилися досить тісні торговельні відносини між Руссю і Сходом. Русь вивозила у східні країни Волзьким та Донським шляхами багато своїх товарів. Східні, і зокрема арабські, купці ввозили на Русь свої традиційні товари, особливо срібло (в різних ювелірних виробках, монетах і злитках) та найрізноманітніші східні тканини.

З початком X ст. мирні торговельні відносини все частіше перериваються військовими сутичками, а то й просто спеціально організованими військовими походами, які не завжди закінчувалися успішно.

Характерно, що після успішного походу на Візантію в 907 р. древньоруські дружини здійснюють три, майже один за одним, значні походи на Схід — в 909—910 рр., в 910—911 і в 913—914 роках.

Так, в 297 р. хіджри або 909—910 році нашого літочислення 16 руських кораблів з'явилися в Каспійському морі². Очевидно, це були торгові руські кораблі, які при-

¹ Нас через це дивує твердження В. В. Мавродіна про те, що «до середини X ст. походи руських в Закавказзя і на Каспійське море носили характер нальотів з метою захоплення військової здобичі» (В. В. Мавродін, *Образование Древнерусского государства*, стор. 231; його ж, *Начало мореходства на Руси*, стор. 43).

² Б. Дорн, *Каспий. О походах древних русских в Табаристан*, с дополнительными сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря, СПб., 1875, стор. 5.

були в Каспійське море для ведення торгівлі з прикаспійськими містами в більш широким масштабах, ніж це було раніше¹. Невідомо, з яких причин руси розпочали війну на Каспійському морі. Вони напали на Каспійське побережжя біля Абесгуна, спустошили й пограбували його і вбили чимало місцевих жителів — мусульман. З Абесгуна руські кораблі попрямували до Анджіле (його ще називали Макале, Кале, Міан-Кале та ін.) в Астрабадській затоці на крайньому південному сході Каспійського моря. Правитель Табарістану Абуль-Аббас-Мухаммед бен Ібрагім Сулук організував уночі напад на руські кораблі. Багатьох русів було вбито, а частину взято в полон і розіслано на окраїни Табарістану².

В наступному 910—911³ році руські здійснили новий похід проти Табарістану. Оскільки на їх кораблі було вчинено напад і вони зазнали поразки, то тепер руси перші почали наступальні операції. Вони напали на порт Сарі, розташований на південному узбережжі Каспійського моря. Місто і околиці були спалені, було взято багато полонених. Руси швидко морем відступили до Шімеруда в район Гіляна. Але знову вночі за наказом гіляншаха на русів було вчинено раптовий напад. Частину руських кораблів було спалено, причому загинуло багато людей. Ті, що залишилися, змушені були відступити в район Ширвана (Азербайджана), але потрапили в пастку, влаштовану ширван-ханом, і були знищені⁴.

Два невдалих походи примусили древньоруських політиків звернути особливу увагу на відносини зі Сходом і підготуватися до великого морського походу. Цим можна пояснити і майже одночасне посольство великокнязівського

¹ Таке припущення ще в 1896 р. висловив М. Тебенков, зазначивши, що «це була одна з спроб русів зав'язати більш широкі торговельні зносини» (М. Тебенков, Древнейшие сношения Руси с прикаспийскими странами и поэма «Искандер-наме» Низами, как источник для характеристики этих сношений, Тифлис, 1896, стор. 23).

² Б. Дорн, Каспий, стор. 5—6.

³ Очевидно, перший похід відбувся в 910 р., бо він починався в січні 297 р. хіджри і кінчався в січні 298 р. На 910 рік припадали весняні, літні й осінні місяці 297 р. хіджри, на протязі яких міг бути організований русами похід (Б. Дорн, Каспий, стор. 5, прим. 11). Отже, наступний похід русів на Каспій відбувся в 911 р.

⁴ Б. Дорн, Каспий, стор. 6.

уряду в 911 р. у Візантію і укладення мирного договору. Київська Русь прошупувала ґрунт на своїх південних рубежах. Візантійська імперія, яка зазнала поразки у боротьбі з древньоруським військом в 907 р., всіляко сприяла походам русів на Схід. Можна думати, що походи руських військ на Схід були також тісно пов'язані з відчайдушною боротьбою європейських народів проти арабського натиску. Походи русів, без сумніву, підривали силу арабів і в значній мірі сприяли успішній обороні візантійських військ проти наступу арабів.

У 912—913 р., або 300 р. хіджри, відбувся новий великий похід древньоруських військ на Схід, який давно готувався на Русі. Арабський письменник аль-Масуді, явно перебільшуючи цифри, писав у своїх «Золотих лугах» про те, що руси після 300 р. хіджри на 500 човнах по 100 осіб в кожному, тобто з військом в 50 000 чоловік, вирушили з Русі на Схід¹. По Дніпру руські воїни на човнах припливли в Чорне море. Там обігнули Крим і підійшли до Азовського моря.

В Керченській протоці відбулася зустріч русів з хазарським гарнізоном². Руси повели мирні переговори з хазарськими представниками з тим, щоб вони пропустили їхні війська через хазарські землі. Далі руси піднялись Доном і, волоком перетягнувши свої човни у Волгу, спустились по Волзі вниз до Каспійського моря. Масуді, між іншим, вважав, що Дон був рукавом Волги, і тому нічого не писав про важливий Волго-Донський волок. Є думки про те, що зустріч і переговори русів з хазарами відбулися на Дону біля новозбудованої хазарської фортеці Саркела, яка мала важливе оборонне значення для Хазарії³. Але, як справедливо зазначає В. В. Мавродін, одна хазарська застава не виключає існування іншої їх застави⁴. Могли також бути попередні переговори в Тмуторокані і основні, повторні, уже в Саркелі. Без сумніву, не обійшлося без

¹ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, СПб., 1870, стор. 125—138.

² В. В. Григорьев, О древних походах русов на Восток, «Россия и Азия. Сборник исследований и статей по истории, этнографии и географии», СПб., 1876, стор. 13.

³ Н. Ламбин, О Тмутороканской Руси, «ЖМНП», 1874, стор. 76; П. Голубовский, Болгары и хазары, восточные соседи Руси при Владимире св., «Киевская старина», 1888, № 22, стор. 22.

⁴ В. В. Мавродин, Первые морские походы русских на Каспийское море, «Морской сборник», 1939, № 9, стор. 99—100.

русько-хазарських переговорів та попередніх подарунків і в самому Ітілі. Рухові русів вгору по Дону і переходові їх на Волгу передували переговори з хазарами на Тамані¹. На користь цього говорить ще одна важлива обставина: адже хазари не вчинили нападу на русів, і джерела нічого не говорять про русько-хазарську сутичку під час руху русів до Каспійського моря.

Під час русько-хазарських переговорів хазарський каганський уряд поставив вимогу перед руськими послами—віддати половину всієї здобичі, яку візьмуть руси під час походу на Каспій. Руси змушені були погодитися на такі важкі умови хазарів, які займали вигідні транзитні шляхи.

Після довготривалого і надзвичайно складного шляху, який ускладнювався постійними переговорами, обіцянками і навіть сутичками, руси, нарешті, проминувши хазарську столицю Ітіль, вийшли на широкі простори Каспію.

Припливши в Каспійське море не раніше ніж в серпні 913 р.², руські війська на своїх невеликих маневрених суднах почали наступальні операції. Вони вчинили напад і захопили такі великі прибережні міста, як Гілян, Дейлем і Табарістан, захопили великий порт Абескун (Абесгун). Крім того, загони русів були в Азербайджані в районі бакинських нафтових джерел³. Прикаспійські мусульманські народи були приголомшені таким нечуваним розмахом військово-морських операцій руських військ на Каспійському морі. Арабські правителі, яким належала переважна частина каспійського узбережжя (особливо західного і південного, де були розташовані основні життєві центри Каспію), почали збирати великі військові сили для боротьби з руською флотилією.

Здійснивши напади на прибережні міста і землі, руси відійшли на острови біля берегів Азербайджану, що були розташовані біля нафтових колодязів, поблизу теперішнього Баку⁴. Арабські та місцеві мусульманські війська

¹ В. В. Мавродин, Начало мореходства на Руси, стор. 45.

² На основі аналізу всіх деталей внутрішньої історії Табарістану Б. Дорн висловив думку про те, що похід після 300 р. хіджри міг відбутися протягом серпня—грудня 913 р. або, більш ймовірно, в січні—червні 914 р. (Б. Дорн, Каспій, стор. 15—16).

³ А. Ю. Якубовский, О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX—X вв., «Известия Академии наук СССР. Серия истории и философии», М., 1946, т. III, № 5, стор. 465.

⁴ В. В. Бартольд, Арабские известия о русах, «Советское востоковедение», 1940, т. 1, стор. 24.

під командуванням арабського правителя Азербайджану Юсуфа ібн Абу-с-Саджі виступили проти русів. Але руські війська відступили в район Баку¹. В Азербайджані, поблизу Баку, руси влаштували собі бази. Звідти вони вчиняли успішні набіги, як правило, невеликими загонами на прибережні каспійські міста і селища². Араби та інші мусульмани зробили спробу витіснити русів з островів, а то й знищити їх кораблі і їх самих, але зазнали поразки³.

Після кількох місяців військових дій, а то часто й просто розбою, дружини русів з великою здобиччю, цінностями і рабами повернули назад⁴. Руське військо благополучно дійшло до Ітіля, віддало хазарському кагану половину грошей і здобичі, як було обумовлено договором. Але в Ітілі, згідно з повідомленням Масуді, хорезмійці, впливові мусульманські купці і численні мусульманські державні діячі Ітіля почали вимагати від хазарського кагана, щоб той дав змогу помститися над руськими воїнами. Коли вірити Масуді, то каган не перешкодив нападу, але встиг попередити про нього руське військо. В триденному бою руське військо зазнало поразки. Багатьох було вбито (за Масуді, з 35 тис. русів було убито 30 тис., а 5 тис. відступило), а незначна частина відступила в землю буртасів і волзьких болгар⁵.

Незважаючи на розгром руського війська під Ітілем, похід в район Каспійського моря в 913—914 рр. мав велике міжнародне значення. Руські війська підірвали силу арабів на Сході, в районі Каспійського моря, кілька місяців тримаючи в напруженні великий район арабських володінь. Цей похід в значній мірі підірвав сили арабських князівств і на деякий час затримав агресію арабських феодалів на Захід. Одночасно було підірване арабське панування на Закавказзі.

¹ А. Ю. Якубовский, О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX—X вв., стор. 465.

² В. В. Григорьев, О древних походах русов на Восток, стор. 14.

³ В. В. Бартольд, Арабские известия о русах, стор. 24.

⁴ В. В. Мавродин, Начало мореходства на Руси, стор. 46.

⁵ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, стор. 137—138.

РОЗДІЛ II

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА РУСІ В ПЕРІОД ЗМІЦНЕННЯ ДРЕВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Довготривалий мир між Київською Руссю і Візантійською імперією в 941 р. був розірваний. Великокнязівський уряд Ігоря змушений був навіть розпочати війну з Візантійською імперією, яка почала порушувати умови миру і притискувати руських купців.

Візантійська імперія в першій половині X ст. пережила глибоку кризу. Уклавши русько-візантійський договір в 911 р. і встановивши мирні відносини з Київською Руссю, Візантія в цілому не поліпшила свого міжнародного становища. Вона зазнавала однієї невдачі за другою.

В 919 р. у Візантії захопив владу начальник імператорського флоту Роман Лакапін, син простого воїна-стратіота, який і сам починав службу на флоті простим воїном-стратіотом. Роман провів кілька суттєвих реформ — земельну, яка в деякій мірі обмежувала зростання землеволодіння феодалів-динатів і зміцнювала селянську общину, військову, внаслідок якої було зміцнено візантійський флот.

З певними успіхами візантійський імператорський уряд провадив також і зовнішню політику. В 927 р. нарешті Візантія уклала мирний договір з Болгарією, за яким Болгарії була віддана велика територія на Балканах. Їй надавався право мати власний патріархат. Візантія зобов'язувалася сплачувати Болгарії щорічну данину. Цей мир зміцнив північно-західні кордони Візантії, а такж посилив

візантійський вплив на болгарський царський уряд і сприяв посиленій феодалізації Болгарії¹.

Візантійська імперія з цього часу основну увагу у своїй зовнішній політиці звертає на боротьбу з арабами. З 20-х років X ст. Візантія, перемігши арабів на морі, перетворюється в першу морську державу. Значні успіхи мали візантійські збройні сили й на суші. Ряд місцевих феодалів Вірменії, Грузії і взагалі Закавказзя та дрібних прикордонних арабських емірів змушені були визнати візантійський суверенітет.

Зміцнення позицій Візантії відбилося на нормальних взаємовідносинах імперії з Київською Руссю. Візантійський імператорський уряд прагнув обмежити або навіть ліквідувати всі поступки та привілеї, які були надані Русі Візантією за договором 907—911 рр.²

Розрив Русі з Візантією наступив не відразу. Протягом майже двох десятиліть років Візантія, зміцнюючи свою могутність, поступово обмежувала не русько-візантійську торгівлю, в якій і сама Візантія була зацікавлена, а великі права руських купців у Візантії.

Але між Руссю і Візантією все ж продовжували залишатися мирні відносини. Взяти хоча б той факт, що у візантійській армії та флоті³ була значна кількість руських воїнів і матросів.

Проте обмеження візантійським урядом прав руських купців у Візантії не могли продовжуватись безкарно. Назрівав конфлікт, який завершився розривом мирних відносин. У 941 р. київський князь Ігор розпочав війну проти Візантії. В цей рік руські війська при поході на Константинополь зазнали поразки. Київська Русь слабо була підготовлена до великої війни з Візантійською імперією. Князь Ігор та його воеводи недооцінили сили візантійського морського флоту та сухопутного війська, особливо тих реформ по зміцненню збройних сил Візантії, які були проведені візантійським імператором Романом Лакапіном.

Древньоруське військо мало недостатню кількість ко-

¹ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 131.

² Б. Д. Греков, Борьба Руси за создание своего государства, М.—Л., 1945, стор. 62.

³ Б. Дорн, Каспий, стор. 428; М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 138.

раблів і воїнів¹. До цього треба додати, що Київська Русь перед цим давно не воювала, тому руські воїни не були достатньо загартовані в битвах. Фактору раптовості також не було, оскільки візантійці були попереджені про напад².

Таким чином, руське військо вчинило напад на Візантію при найтяжчих обставинах: Візантійська імперія на

Рис. 11. Морський похід київського князя Ігоря на Цареград в 941 р.

початок 40-х років X ст. посилила свою військову, особливо військово-морську, могутність; візантійські війська знали про напад русів на Константинополь і ретельно готувалися до оборони; руське військо було відносно нечисленним і слабо підготовленим до війни, особливо до ведення морського бою з візантійцями, які користувалися «грецьким вогнем»³.

В. В. Мавродін вважає, що час для походу на Візантію руських військ був вибраний Ігорем вдало, бо візантійський флот був зайнятий боротьбою з арабами. Візан-

¹ 10 тисяч руських кораблів, про які говорять тогочасні джерела, занадто завищена цифра і нічого нам не говорить про кількість руських воїнів, які вирушили походом на Константинополь в 941 р. (ПВЛ, ч. 1, стор. 33).

² ПВЛ, ч. I, стор. 33.

³ Незважаючи на намагання візантійського уряду зберегти таємницю «грецького вогню», араби довідалися про його секрет ще в IX ст. На середину X ст. «грецький вогонь» уже не був таємницею (А. Васильєв, Візантія и арабы, т. I, СПб., 1900, стор. 132).

тійський імператор, незважаючи на те, що він знав про похід русів на Візантію, не зміг зупинити руські кораблі в морі¹.

Командування древньоруського війська врахувало лише момент для нападу на Константинополь, який нічого не дав для успішного результату походу.

За таких обставин древньоруське військо в червні 941 р. на своїх кораблях припливло до Константинополя². Руські кораблі хотіли проникнути в Босфор, але їм довелося вступити в бій з візантійським флотом, який спішно був стягнутий під Константинополь і розташувався при вході в протоку з боку Чорного моря, перешкодивши проникненню в неї руських кораблів³. Але руське військо ще не було переможене і розпочало воєнні дії на узбережжі Чорного моря, поблизу Константинополя.

Руси спустошили прибережні землі візантійських провінцій Віфінії та Нікомідії⁴. Руські загони підійшли до затоки Золотий Ріг. Там також були розорені та спалені всі селища на узбережжі⁵.

Тим часом візантійський імператор Роман Лакапін стягував до Константинополя візантійські війська та морські кораблі.

Проти руського війська були кинуті великі військові сили візантійської кінноти та піхоти на чолі з Вардою Фокою, Феодором Спонгарієм та Панфіром⁶. Візантійські війська, обійшовши русів, відтіснили їх до морського узбережжя і блокували. Але руські на своїх кораблях прорвали блокаду і попрямували морем до фракійського узбережжя. Візантійський флот, який вичікував того моменту, поки руські кораблі вирушать у відкрите море, почав погоню за руськими човнами. Наздогнавши руське військо, візантійці зав'язали морський бій. Скориставшись тихою

¹ В. В. Мавродин, Начало мореходства на Руси, стор. 51.

² В. М. Истрин, Хроника Георгия Амартола, т. I, Пг., 1920, стор. 567.

³ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 147.

⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 33; А. Веселовский, Видение Василия Нового о походе русских на Византию в 941 г., «ЖМНП», 1891, ч. 261, стор. 85.

⁵ ПВЛ, ч. I, стор. 33.

⁶ ПВЛ, ч. I, стор. 33; А. Веселовский, назв. праця, стор. 83—85; М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 148.

погодою, візантійський флот застосував «грецький вогонь». В цьому бою руські зазнали великої поразки і лише частина руських кораблів на чолі з князем Ігорем повернулася на Русь¹. Деякі дослідники вважають, що руські

Рис. 12. Знищення «грецьким вогнем» руських кораблів у 941 р.

кораблі, які врятувалися втечею від візантійського флоту, припливли до Керченської протоки і повернулися Азовським морем, уникаючи засади печенігів на Дніпрі².

Візантійці взяли в полон багато руських воїнів, яких відвезли в Константинополь, де стратили³.

Князь Ігор, повернувшись до Києва, почав посилено готуватися до нового походу проти Візантії. Підготовка проходила протягом чотирьох років, з 941 до 944 року. Можна гадати, що в цей час Русь і Візантія перебували в стані війни і між ними відбувалися окремі воєнні сутички.

В 944 р. князь Ігор, достатньо підготувавши свої збройні сили до нового великого походу, «совкупив вои многи, варяги, Русь, и поляны, словѣни, и кривичи, и тѣ-

¹ ПВЛ. ч. I, стор. 33; А. Веселовский, назв. праця, стор. 83, 89; М. В. Левченко, назв. праця, стор. 148; Б. Д. Греков, Киевская Русь, Л., 1955, стор. 457.

² М. Д. Приселков, Русско-византийские отношения в IX—XII вв., «Вестник древней истории», 1939, № 3, стор. 101; В. В. Мавродин, Начало мореходства на Руси, стор. 457.

³ Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 457.

верьць, и печенѣги наа, и тали у них поя, поиди на греки в лодьях и на коних, хотя мьстити себе»¹.

Одночасно київський великокнязівський уряд проводив активну зовнішню політику. Провадилися переговори з печенігами, з тим щоб вони не лише не нападали на Русь під час походу, але й прийняли безпосередню участь у поході на Візантію. Були проведені переговори з скандинавськими країнами і там було найнято частину варязьких моряків для участі у поході руського війська проти Візантії. Очевидно, не обійшлося без дипломатичних переговорів між Київською Руссю та Угорщиною, результатом чого і був похід угорців на Константинополь в 943 р. (якраз напередодні походу русів), про який повідомляє літописець².

Уже в 944 р. візантійський імператор, незважаючи на те, що і на цей раз знав про похід русів на Константинополь, не почав стягувати флоту і війська під столицю, а вирішив негайно послати авторитетне посольство в стан руського князя і навіть згодний був піти на поступки.

Біля гирла Дунаю відбулися русько-візантійські переговори, під час яких були вироблені основні статті русько-візантійського мирного договору. Тут же були вручені подарунки та данина на руське військо³.

Уряд візантійського імператора Романа надав перевагу не війні, а мирним переговорам, через те що в Константинополі в 944 р. назрівали важливі події. Імператорський двір являв собою суцільний клубок інтриг і змов⁴. Імператор Роман боявся починати війну з Київською Руссю, бо це призвело б до великої війни на морі й на суші, а становище Романа, оскільки проти нього виступала велика група динатів-феодалів, було хитким і могло б привести в будь-яку хвилину до падіння його влади.

Таким чином, незважаючи на те, що між візантійськими і руськими військами не відбулося битви, похід 944 р. на Візантію був вдалим. Між Київською Руссю і Візантійською імперією було домовлено про укладення мирного договору.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 33—34.

² Там же, стор. 33.

³ Там же, стор. 34.

⁴ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 152.

Після походу 944 р. на Візантію і домовленості з візантійським посольством біля Дунаю про умови мирного договору основна частина руського війська повернулася на

Рис. 13. Переговори князя Ігоря з греками і відступ руських військ у Київ в 944 р.

Русь, а частина руського флоту вирушила в далекий похід на Схід — на Бердаа.

Оскільки русько-візантійський договір 944 р. детально розглянуто в нашій літературі, ми спинимося лише на його головних моментах.

Основні статті русько-візантійського договору 944 р. регулювали торговельні зносини. В договорі зазначалося: «а великий князь руский и боляре его да посылають въ Греки къ великимъ царемъ гречьскимъ корабли, елико хотять, со слы и с гостьми, яко же имъ уставлено есть»¹. Між іншим, уже в договорі 944 р. порівняно з договором 911 р. обмежувалася кількість куплених руськими купцями візантійських паволок (купці могли «купити паволок лише по 50 золотників»)². На зиму руські купці мусили повертатися додому.

Кілька статей договору було присвячено врегулюванню питань про втечі візантійських і руських челядників (рабів), про крадіжки руських у греків і навпаки, про повернення полонених.

Договір 944 р. регулював також і зовнішньополітичні

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 35.

² Там же, стор. 36.

відносини між Київською Руссю і Візантійською імперією. П'ять статей договору встановлювали взаємовідносини між двома сусідніми країнами щодо території Криму та північного узбережжя Чорного моря, на яку претендували як Русь, так і Візантія. Ці так звані «корсунські статті» викликали і викликають великий інтерес у дослідників.

Коли не заглиблюватися в деталі та історію виникнення «корсунських статей», то статті говорять самі за себе:

«А о Корсуньстѣй странѣ. Елико же есть городовъ на той части, да не имать волости, князь руский, да воюеть на тѣх странах, и та страна не покаряется вамъ, и тогда, аще просить вой у насъ князь руский да воюеть, да дамъ ему, елико ему будетъ требѣ.

И о томъ, аще обрящють русь кубару гречьскую въвержену на коемъ любо мѣстѣ, да не преобидяты ея. Аще ли от нея возметь кто что, ли человѣка поработить, или убьеть, да будетъ повенень закону руску и гречьску.

Аще обрящють въ вустѣ Днѣпрьскомъ Русь корсуняны рыбы ловяща, да не творять им зла никако же.

И да не имѣють власти Русь зимовати въ вустѣ Днѣпра, Бѣльбережи, ни у святого Ельферья, но егда придет осень, да идуть в дома своя в Русь.

А о сихъ, оже то, приходятъ чернии болгаре и воюють въ странѣ Корсуньстѣй, и велимъ князю рускому, да ихъ не пушаеть: наkostenъ странѣ его»¹.

В статті про «Корсунську країну» однією з умов договору було те, щоб руський князь не воював проти Корсунської країни, тобто проти володінь Візантії в Криму.

Русь зобов'язувалася допомагати грекам при аваріях їх кораблів. Це говорить про те, що східні слов'яни дуже часто їздили по Чорному морю, а частина руських людей навіть могла жити на узбережжі Чорного моря.

Стаття договору 944 р. про те, щоб руські не заважали корсунянам ловити рибу в гирлі Дніпра, свідчить, що східні слов'яни також займалися рибним промислом в Дніпровському лимані та на північному узбережжі Чорного моря. Очевидно, відбувалися постійні суперечки між русами і корсунськими греками за Дніпровський лиман, ос-

¹ ПВА, ч. I, стор. 37.

кільки навіть спеціальна стаття була внесена в такий со-
лідний міжнародний документ.

Руси погодилися на те, що руські люди не будуть
зимувати біля Дніпровського гирла та на острові св. Єль-

Рис. 14. Клятва руських послів при укладенні
русько-візантійського договору 944 р.

ферія (Березані), щоб не ускладнювати відносин з Ві-
зантією. З цією метою було тісно пов'язане зобов'язання
русів оберігати кримські володіння Візантійської імпе-
рії від постійних нападів на Корсунську країну «чорних
болгар».

На ці дві статті, без сумніву, київський великокнязів-
ський уряд погодився тому, що Візантійська імперія дава-
ла значні торговельні привілеї руським купцям. А це було
основним в договорі. Разом з тим це говорить також про
те, що кочівники причорноморських степів відтісняли схід-
них слов'ян все далі і далі на північ з чорноморського уз-
бережжя, на якому великі групи східнослов'янського насе-
лення жили ще з VI ст. н. е.

Цей видатний міжнародний документ був складений в
двох примірниках у Константинополі і ратифікований в
Києві великим князем Ігорем, який дав клятву перед гре-
цькими послами не порушувати договору.

Таким чином, другий відомий нам видатний міжнарод-
ний документ — русько-візантійський договір 944 р. —
знову поставив Древньоруську державу нарівні з однією з

найбільших тогочасних держав — Візантійською імперією¹. Посли Київської Русі завдяки переговорам добилися у Візантійської імперії значних поступок. В цілому договір був вигідний для Київської Русі і свідчив про значний успіх уряду великого князя київського у зовнішній політиці щодо найбільшого і наймогутнішого свого сусіда — Візантійської імперії.

* * *

Після припинення походу древньоруського війська і флоту на Візантію в 944 р., коли біля гирла Дунаю були домовлені з візантійськими послами принципи мирного русько-візантійського договору, частина древньоруського війська на кораблях вирушила в далекий похід на Схід. Цей похід знайшов широке відображення в тогочасних та пізніших східних (в першу чергу арабських) джерелах.

Про похід в 943—944 рр. на Схід (в Бердаа) писали Ібн-Міскавейх («Книга випробування народів»), Ізз-ед-Дін Алі Ібн-Мохаммед або Ібн-ель-Есір Джезері («Повний літопис»), великий азербайджанський письменник Нізамі (Нізамеддін Абу-Мухаммед Ільяс ібн-Юсуф Шейх-Нізамі-Едін, в поемі «Іскандер-Наме»), Якут («Географічний словник»), Абу-ль-Фарадж або Григорій Бар-Гебрей («Сирійська хроніка»), Мойсей Каганкатваці («Історія Агван»), а також Ісмаїл Ібн-Алі Абуль-Феда, Ібн-Халдун, Айн.

Більшість вищеназваних авторів була чудово ознайомлена з політичним життям прикаспійських областей, знала подробиці походу русів і навіть частково використала оповідання свідків та сучасників подій, а окремі автори, можливо, й документальні матеріали про похід русів на Бердаа, зокрема тогочасні хроніки².

¹ Сучасні зарубіжні західні реакційні історики у своїх статтях та книгах протиставляють Схід Заходу і «доводять» лише загарбницьку зовнішню політику великих східноєвропейських держав — Русі і Візантії. Так, О. Халецький пише, що на Сході існували довговічні сталі великі держави, зокрема Візантія і Русь, які мали загарбницькі імперіалістичні тенденції (О. Halecki, Imperialism in Slavic and East European history, «The American Slavic and East European review», vol. 11, N 1, 1952, стор. 3—24).

² Заслуговує на увагу в цьому відношенні думка І. Ю. Крачковського про те, що Ібн-Міскавейх для своїх робіт використав повну хроніку, невідому нам (И. Ю. Крачковский, Новая рукопись пятого тома Ибн-Мискавейха, «Известия Академии наук», 1916, стор. 540).

Похід руського війська на Бердаа відбувся, без сумніву, після походу 944 р. на Візантію. Великокнязівський уряд після тяжкої поразки 941 р. прагнув зміцнити свій флот і армію не лише своїми силами, а й чужоземними найманцями, а саме норманами і печенігами. Посилено готувався напад на Візантію і з моря, і з суші. Тому ще в минулому столітті А. А. Кунік ставив під сумнів можливість походу на Схід до завершення походу на Візантію: «Чи можна в такому випадку допустити, — писав А. А. Кунік, — що в подібних умовах один з дружинників Ігоря незадовго до походу на Візантію вирушив в Каспійське море з значним флотом?»¹.

Про дальші дії руських військ після походу на Візантію в 944 р., писав О. М. Насонов, вирішувалося питання біля гирла Дунаю з участю візантійських послів. Можливо, що тоді ж був намічений план нападу на Бердаа².

Уже давно дослідники звернули увагу на те, що «Кембріджський документ» єврейсько-хазарського листування слід зв'язати з походом русів на Схід. В документі розповідається про те, що візантійський імператор Роман підмовив царя Русі Хельгу напасти на Хазарію. Руські війська підійшли до Самкерша (Тмуторокані) і захопили місто. Це викликало хазарсько-візантійську війну. Хазарське військо напало на візантійські володіння, захопило три міста та ряд селищ і напало на місто Шуршун. Хазари пішли проти русів і примусили їх воювати з Візантією, в битві з якою руські війська потерпіли поразку від грецького вогню. Після русько-хазарських переговорів Хельгу пішов морем на Персію, де й загинув³.

Коли допустити, що Роман — це візантійський імператор Роман Лакапін (913—944), Хельгу не Олег, а Ігор, Шуршун — Херсон, то з єврейсько-хазарського листування можна зробити такий висновок. Візантійський імператор Роман Лакапін підмовив руського князя Ігоря напасти на хазарське місто Самкерш (майбутню Тмуторокань),

¹ Б. Дорн, Каспий, стор. 520.

² А. Н. Насонов, Тмуторокань в истории Восточной Европы X в., стор. 94. Приймавши в цілому правильне твердження А. А. Куніка, не можна з ним погодитися, що на Бердаа вирушили нормани, до яких приєдналися слов'янські воїни, а також «шайки буртасів, хазар, аланів (осів) і лезгін» (Б. Дорн, Каспий, стор. 521).

³ П. Кокорцев, Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X в., «ЖМНП», 1913, ноябрь, стор. 159—161.

хазари ж в Криму почали наступ на візантійські володіння. Потім пішли війною на Ігоря, перемогли його і примусили виступити проти Візантії, в війні з якою руси зазнали поразки¹.

З джерел відомо, що руські кораблі після походу на Візантію в 944 р. вирушили у великий похід на Схід.

Руська дружина, повідомляє Ібн-Мискавейх, попливла Чорним морем до Кавказького узбережжя, де й висадила-ся². На Північному Кавказі, як зазначав арабський письменник Бар-Гебрей, руси об'єдналися з аланами і лазгами³.

Н. Я. Половой вважає, що в поході на Бердаа Хазарський каганат сприяв Русі, як союзник. А хазари навіть брали безпосередню участь в поході древньоруського війська⁴. З Чорного моря руські кораблі вирушили в Каспійське море по відомому здавна Волго-Донському шляху.

Однак, вивчаючи тогочасні східні джерела про похід русів на Бердаа, можна припустити, що руси вийшли в Каспійське море сухопутним шляхом через Північний Кавказ.

У листі хазарського кагана Йосифа до Хосдаї говориться про те, що каган охороняє гирло р. Волги, не пропускає русів, які приходять на кораблях для походів на мусульман, не пропускає інших ворогів, які приходять сушею до «Воріт», тобто Дербента, інакше вони б знищили всю країну ісмаїлтян до самого Багдада⁵.

А в поемі Нізамі, між іншим, говориться, що руси, прийшовши від земель герків і аланів, не маючи змоги пробити собі шляху до Каспію через Дербент і його околиці, сіли на кораблі і річками попрямували до моря⁶.

¹ Таку думку, в основному правильну, ще в 1922 р. висловив Ю. Бруцкус (Ю. Б р у ц к у с, Письмо хазарского еврея от X в., «Еврейская мысль», 1922, т. I, стор. 56—57).

² А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа в 332—943 гг., «Византийский временник», т. XXIV, Л., 1926, стор. 83.

³ Б. Д о р н, Каспий, стор. 515.

⁴ Н. Я. Половой, О русско-хазарских отношениях в 40-х гг. X в., «Записки Одесского археологического общества», т. 1 (34), Одесса, 1960, стор. 346, 350.

⁵ П. Коковцев, Еврейско-хазарская переписка в X веке, 1932, стор. 82, 102.

⁶ В. Григорьев, О древних походах русов на Восток, стор. 30.

Можна гадати, що руси, висадившись на Чорноморському узбережжі Кавказу, горами пройшли до Дербента і, не маючи змоги пробитися до моря, сіли недалеко від Дербента на споруджені там кораблі і вирушили морем на південь¹.

Розглянувши дані східних джерел про походи на Бердаа, свідчення авторів другої третини X ст. про рух русів на Каспій і загальну ситуацію на шляхах до Каспійського моря, О. М. Насонов прийшов до висновку, що руси в 944 р. пішли в Каспій не Доном-Волгою, а пересікли материк на північ від Кавказького хребта і вийшли до Дербента сушею².

Отже, можна гадати, що Руси попали в Каспійське море частково старим відомим шляхом по Дону, далі волоком у Волгу, а Волгою в Каспій, частково ж — Чорним морем і через Північний Кавказ. Про це в деякій мірі можна довідатися з «Кембріджського документа» єврейсько-хазарського листування. В документі зазначається, що руси захопили хазарський город Самкерш (Тматорокань). Між русами і хазарами після цього була воєнна сутичка, після якої руси морем пішли на Персію³.

Цінним є повідомлення Ібн-Мискавейха про те, що руси в Бердаа після відступу сіли на кораблі, на яких вони приїхали з своєї країни⁴. Воно настановує на думку, що основну частину своїх човнів руси могли перетягнути з Чорного в Каспійське море відомим здавна шляхом — Волзько-Донським волоком.

Народи Сходу здивував вигляд руських воїнів, у яких крім зброї були також ремісничі інструменти — сокири, пилки і молотки⁵.

Це повідомлення й дає привід думати, що частина русів могла здійснити сухопутний перехід через Північний Кавказ. Об'єднаними морськими і сухопутними силами руси могли вчинити напад на Дербент, про який писали

¹ А. Ю. Якубовський, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 83.

² А. Н. Насонов, Тматорокань в истории Восточной Европы X в., «Исторические записки», т. 6, М., 1940, стор. 87.

³ П. Коковцев, Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-руско-византийских отношениях в X в., «ЖМНП», 1913, ноябрь, стор. 159—161.

⁴ А. Ю. Якубовський, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 69.

⁵ Там же, стор. 65.

сучасники. Після невдачі руси відійшли і, спорудивши човни, вийшли в Каспійське море. Ремісничий інструмент був їм необхідний для спорудження нових і для ремонту старих кораблів, які робили довготривалі переходи.

Так з величезними труднощами руське військо на кораблях з'явилося у водах Каспійського моря. Очевидно, древньоруські кораблі прибули на Каспій не раніше літа 944 р. А. А. Кунік та В. В. Мавродін допускають думку, що руське військо з'явилося у Каспійському морі в серпні 944 р.¹

Руси, як зазначає Ібн-Міскавейх, перетнули море і прибули до гирла р. Кури². На берегах Кури відбулася битва між арабами і руським військом. Араби для збільшення війська мобілізували частину місцевого мусульманського населення (до 5000 чол.). Руси нищівною атакою зломали опір регулярного арабського війська, яке першим почало втечу, за арабами побігло і військо з місцевого населення. Руси продовжували погоню, на плечах відступаючих арабів увірвалися в місто Бердаа і оволоділи ним. Недалеко від Бердаа на р. Курі руси залишили свої судна з гребцями, а військовий табір розташували біля самих городських воріт³. Деякі дослідники вважають, що керівником походу руського війська на Бердаа був воевода князя Ігоря Свенельд⁴.

Місто Бердаа було центром багатой старовинної країни Арран, яка в древності називалася Албанія, Агванія (пізніший Карадаг). Багатство Аррану-Агванії вражало сучасників. «Поля навколо неї, — писав М. Каганкатваці, — мають достатньо хліба, вина, нафти, солі, шовку і бавовнику; незчисленна кількість оливкових дерев; у горах добувається золото, срібло, мідь і жовтий ладан»⁵. В економіці країни важливе місце займало вироблення шовко-

¹ Б. Дорн, Каспий, стор. 521; В. В. Мавродін, Начало мореходства на Руси, стор. 57.

² А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 65.

³ А. Ю. Якубовский, О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX—X вв., «Известия Академии наук СССР». Серия истории и философии, т. III, 5, М., 1946, стор. 467.

⁴ М. Тебенъков, Назв. праця, стор. 67; Н. Я. Половой, Назв. праця, стор. 351—353.

⁵ Моисей Каганкатваци, История агван, стор. 102.

вих та бавовняних тканин, а також видобуток та вироблення металевих виробів з золота, срібла і міді¹.

Населення Агванії рано прийняло християнство, і в Бердаа навіть деякий час перебував патріарший престол. Ще у другій половині VII ст. в місті було багато християнських храмів, серед яких особливо виділялася велика церква св. Григорія².

Перед приходом русів місцеве населення уже майже 200 років терпіло від поневолювачів-арабів, які провадили насильну ісламізацію країни. Але населення не бажало приймати мусульманства і значна його частина залишалася християнською. Місцеве християнське населення, будучи запеклим ворогом поневолювачів-арабів, могло сприяти в цій війні русам, серед яких також були християни.

Місто Бердаа, займаючи вигідне географічне положення, було значним ремісничим і великим торговельним центром. На міський ринок прибували люди з навколишніх та віддалених місць. В Бердаа та інші міста, розташовані на західному узбережжі Каспійського моря, постійно приїжджали купці з Візантії, Вірменії, Халіфату, з земель печенігів, хазар і слов'ян³.

Бердаа було найбільшим містом на Кавказі. Воно було більше за Тбілісі, Дербент, Ардебіль⁴. За словами Макдісі, Бердаа — Багдад Кавказу⁵.

В. В. Бартольд, А. Ю. Якубовський, В. В. Мавродін вважають, що руси хотіли надовго залишитися в Бердаа. Це була правильно продумана й організована воєнна операція в глиб країни, метою якої було захоплення найбагатшого міста Кавказу.

Характерно, що, захопивши Бердаа, руси діяли не як завойовники, а як господарі, що сподівалися надовго осісти в місті та околицях. Зайнявши Бердаа, командування руського війська оголосило місцевим жителям: «Немає між нами і вами незгоди у вірі. Ми єдиного бажаємо — це

¹ А. Ю. Якубовський, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 74.

² Моисей Каганкатваци, История агван, стор. 179, 260.

³ А. Ю. Якубовський, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 79; його ж, О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях, стор. 468.

⁴ А. Ю. Якубовський, О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях, стор. 468.

⁵ А. Ю. Якубовський, Ибн-Мискавейх о походе Русов в Бердаа, стор. 79.

влади. На нас лежить зобов'язання добре ставитися до вас, а на вас — добре підкорятися нам»¹.

Жодне джерело нічого не говорить про те, що руси, зайнявши місто, почали грабувати місцеве населення. Навпаки, джерела підкреслюють, що руси в Бердаа встановили порядок. Місцеве населення нічого не втратило після завоювання Бердаа руськими військами. Арабських завойовників було вигнано з Бердаа та області, вся влада фактично перейшла до рук місцевого населення (безперечно, пануючих станів, бо, як зазначали сучасники, знать змирилася і підкорилася русам)², а руси здійснювали лише верховну владу і нагляд за місцевими урядовцями.

Навіть самі арабські письменники змушені були визнати благородство руських воїнів, що обіцяли захищати інтереси міських жителів. «Вони дотримали свого слова,— писав Ібн-ель-Есір Джебери, — і, треба віддати їм належне (справедливість), вони вели себе стримано»³.

Шехаб-ед-Дін Абу Абд-ул-Лак Якут (1179—1229) писав, що руси володіли містом Бердаа⁴ протягом року. М. Каганкатваці, описуючи похід русів і перебування їх в Бердаа, зазначав, що руси були в Бердаа лише 6 місяців⁵. Такої ж думки був і А. Ю. Якубовський⁶.

Деталі розповіді про похід русів на схід показують, справедливо підкреслював ще В. В. Бартольд, що взяття Бердаа було здійснене більш організованими і дисциплінованими силами, ніж набіги норманів на християнські та мусульманські міста Європи. В розповідях про ці набіги нормани, як правило, зображуються нещадними варварами, які знищують і спалюють все на своєму шляху. Навряд чи в Європі був випадок, щоб язичеські нормани при взятті великого міста оголосили жителям, що будуть

¹ А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 65.

² В. В. Григорьев, О древних походах русов на Восток, стор. 22; А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 66.

³ В. В. Григорьев, О древних походах русов на Восток, стор. 22.

⁴ В. В. Григорьев, О древних походах русов на Восток, стор. 20; Якут, Большой Словарь, Издание Вюстенфельда, т. II, стор. 834.

⁵ Моисей Каганкатваци. История агван, стор. 276.

⁶ А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 72.

охороняти їх життя і майно¹. В той час як в Західній Європі нормани все винищували, в Бердаа руси зробили навпаки².

Проте частина жителів Бердаа виступила проти руських військ. Цей виступ був придушений, повсталих було пограбовано, взято з них викуп і вислано з міста, окремих з них було перетворено на рабів, а частину знищено. В русів нагромадилися великі багатства — срібло, золото, дорогоцінності, килими, одяг³. В поемі Нізамі «Іскандер-наме» детально перелічуються всі ті незчисленні багатства, які руси набрали на Сході⁴.

Нарешті арабам вдалося, за словами Ібн-Мискавейха, зібрати велике військо — до 30 000 чоловік. На чолі війська став Марзубан-ібн-Мухаммед. Незважаючи на чисельну перевагу, араби не змогли перемогти русів. Навпаки, русам вдалося розширити свої володіння і захопити другий великий центр країни Арран-Марагу (Марагалу)⁵.

Арабські війська, які були зібрані з навколишніх земель, кілька разів підходили до Бердаа, але руси їх розбивали і примушували тікати⁶. Можливо, ці численні бої й описані Нізамі в його поемі «Іскандер-наме», в якій говориться, що Олександр Македонський шість разів не зміг перемогти русів і лише на сьомий раз з величезними труднощами переміг їх⁷.

Між тим серед руського війська почалися серйозні епідемічні захворювання через надмірне вживання місцевих фруктів⁸. Багато русів померло від хвороб, їх військо було дуже ослаблене.

¹ В. В. Бартольд, Арабские известия о русах, «Советское востоковедение», ч. I, М., 1940, стор. 34.

² В. В. Бартольд, Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925, стор. 40—41.

³ А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 66—67.

⁴ М. Тебенюков, Назв. праця, стор. 69—70.

⁵ А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 67. Очевидно, значна частина місцевого населення підтримувала русів, бо саме руське військо не змогло б успішно здійснювати оборону Бердаа від нападів арабів і одночасно розширяти свої володіння за рахунок захоплення нових земель.

⁶ А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 65—66.

⁷ Низами, Искандер-наме, пер. К. Липскерова, Баку, 1953.

⁸ Правда, коли довіряти М. Каганкатваці, то епідемії серед русів сприяла частина місцевих жителів. «Жінки міста, удавшись до

В цей час начальник арабського війська, правитель Азербайджану Марзубан-ібн-Мухаммед вирішив дати вирішальний бій русам і остаточно їх знищити. Було організовано напад і засідку руському війську. Руське військо зазнало поразки. Але русам удалося вистояти проти переважаючих сил мусульман і відступити у фортецю в місті Бердаа¹. Облога Бердаа арабами продовжувалася недовго, тому що міжусобиці всередині халіфату примусили арабів зняти її й рушити з військом в Азербайджан.

Тимчасом епідемія посилювалася, і руси змушені були в одну з ночей залишити Бердаа. Вони з в'юками, в яких було різноманітне добро і цінності, та бранцями—юнаками і дівчатами — вирушили до Кури. Там були приготовлені їхні кораблі², на яких вони попливли в Каспійське море. Наздоганяти їх ніхто не наважився. Очевидно, що в 945 р. руси благополучно прибули на свою батьківщину³.

Похід древньоруського війська і героїчна оборона Бердаа викликали великий резонанс на Сході. Про русів почали писати арабські хроністи, поети писали поеми. Руссю почали цікавитися на Сході, з нею прагнули встановити більш тісні взаємини.

Великий азербайджанський поет Нізамі одну з кращих поем — «Іскандер-наме» — присвятив походу русів на Бердаа. В поемі показано благородство руських воїнів, сильні характери, дисциплінованість, вірність присязі⁴. В поемі є немало яскравих сторінок, що змальовують руських воїнів сміливими і мужніми людьми, звиклими до нестатків і готовими відстоювати незалежність своєї країни в жорстоких боях⁵. Араби відчули силу древньоруської зброї, їх військової організації, воїнської майстерності та величезної сміливості.

Арабський письменник Ібн-Міскавейх давав високу оцінку військовій майстерності русів. «Народ цей могут-

лукавства, стали отруювати русів» (Моисей Каганкатваци, История агван, стор. 276).

¹ А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 68.

² Там же, стор. 69.

³ А. А. Кунік вважає, що руси покинули Бердаа не раніше, ніж восени 945 р., в час збору плодів, які сприяли посиленню інфекції (дизентерії) серед руських воїнів (Б. Дорн, Каспий, стор. 521).

⁴ М. Тебенъков, Назв. праця, стор. 54.

⁵ С. П. Толстов, Из предистории Руси, «Советская этнография», т. VI—VII, 1947, стор. 40.

ній, будова тіла крупна, мужність велика, не знають вони втечі, жоден з них не тікає, поки не уб'є або не буде вбитий»¹.

Похід русів на Бердаа в значній мірі підірвав сили арабського халіфату, арабські завойовники пересвідчились, що їхні завоювання на Кавказі не такі вже й міцні. Зразу ж після руського походу араби змушені були зміцнювати «ворота Кавказу» — Дербент з метою захистити місто від дальших нападів русів².

Таким чином, похід русів на Бердаа мав величезне міжнародне значення. Ми далекі від думки про те, що похід русів на Схід зміцнював південні хазарські рубежі і в цілому Хазарський каганат³ або що візантійські дипломати спрямували удар русів на Схід⁴.

Похід древньоруського війська на Схід і саме в Бердаа — серце арабських володінь на Закавказзі — був проявом самостійної політики великокнязівського уряду Київської Русі.

Головна мета походу — закріпити торговельні шляхи Київської Русі на Схід, а при можливості й оволодіти великим Волзьким торговим шляхом.

Похід русів на Бердаа зміцнював близькі відносини Київської Русі з Аланією та лезгами. Після моральної перемоги руських військ над військами Візантії в 944 р. Аланія прагнула встановити якнайтісніші стосунки з Руссю. Союз Аланії з Руссю означав повну незалежність Аланії, самостійне ведення нею зовнішньої політики, зміцнення міжнародних позицій, забезпечення кордонів від постійних зазіхань як з боку Візантії, так і з боку Хазарського каганату.

Для Русі також велике політичне значення мав союз з Аланією, оскільки Русь здобула собі на Північному Кавказі союзника, який допомагав зміцненню руських позицій на узбережжі Азовського та Чорного морів, а також сприяв надійності торгових шляхів на Схід.

Об'єктивно похід русів на Бердаа мав велике значення і для Візантії, оскільки було не лише завдано смертельного удару в серце арабських володінь на Кавказі — Бердаа,

¹ А. Ю. Якубовский, Ибн-Мискавейх о походе русов в Бердаа, стор. 65.

² Б. Дорн, Каспий, стор. 498.

³ Н. Я. Половой, Назв. праця, стор. 348.

⁴ А. Н. Насонов, Тмуторокань в истории Восточной Европы X века, стор. 84—87.

а й затримано русами під стінами міста тридцятитисячне арабське військо. Адже це військо могло бути використане проти Візантії.

Перебування (понад півроку) русів в Бердаа порушило економічні, в першу чергу торговельні, зв'язки Арабського халіфату з Кавказом, з Бердаа (а може й з Дербентом) і взагалі з Північчю. Це не могло не відбитися на зовнішній торгівлі халіфату.

Можливо, що Бердаа в деякій мірі заважав нормальній зовнішній торгівлі Русі з південним сходом і було необхідно підірвати його економічну могутність. Ця мета була досягнута.

* * *

З початку X ст. точилася жорстока, більш як столітня, боротьба Русі з новими кочівниками, що зайняли південноруські степи, — печенізькими ордами.

Перед приходом в Європу печеніги у VIII—IX ст. кочували в прикаспійських степах. Вони займали територію між ріками Волгою та Яіком (Уралом). Кочуючи в заволзьких степах, печеніги були оточені з усіх сторін сильними народами. З півдня і сходу їх тиснули огузи (гузи або торки) і кипчаки, з півночі — болгарі і башкири, землі на захід від Волги займали хазари і мадьяри. Сучасники (зокрема, Гардізі) зазначали, що на печенігів постійно нападають усі сусідні народи, розоряють їх кочів'я, забирають в полон і продають у рабство¹.

До середини IX ст. в соціально-економічному розвитку печенігів відбулися значні зміни. Первіснородовий лад у кочівників-печенігів почав руйнуватися і почало зароджуватися феодальне суспільство. Окремі князівські роди зосереджували в своїх руках всю повноту влади.

Централізація влади та значні зрушення в соціально-економічному розвитку в сторону феодального суспільства у печенігів відбилися на їх зовнішній політиці. З середини IX ст. печеніги починають провадити активну зовнішню політику. Ця активність проявилася перш за все в тому, що печенізькі орди від оборони перейшли до посиленних

¹ В. В. Бартольд, Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью, «Записки Академии наук. Историко-филологическое отделение», серия VII, т. I, № 1, 1897, стор. 119.

і частих нападів на своїх сусідів. Всю силу свого натиску вони обрушили на західних сусідів — хазарів та угрів.

З середини IX ст. печеніги почали здійснювати дуже часті й відчутні напади на Хазарський каганат, що дряхлів та розвалювався і був найбільш слабкою ланкою в оточуючому печенігів кільці.

Уряд Хазарського каганату давно прощупував ґрунт у західних сусідів печенігів — гузів і поступово схиляв їх до війни з печенігами. І нарешті в кінці IX ст. хазари розпочали жваві переговори з гузькими князями про спільний виступ гузів та хазарів проти печенігів. Шляхом підкупів, подарунків та обіцянок хазарським правителям вдалося схилити гузів до союзу і добитися згоди про одночасний спільний напад на печенізькі кочів'я в Прикаспійських степах. Підтримані хазарами, гузи обрушилися на печенізькі орди.

Візантійський імператор Константин Багрянородний в середині X ст. відзначав, що «п'ятдесят років тому узи, увійшовши в згоду з хазарами і вступивши у війну з печенігами, взяли гору, вигнали їх з власної країни і її зайняли до цього дня так звані узи»¹.

Як відомо, печеніги заважали нормальним торговельним відносинам Хорезма з Хазарією та іншими країнами Європи, тримаючи в своїх руках важливі торговельні шляхи і нападаючи на каравани хорезмських купців². Вони також заважали торговельним зв'язкам Русі з Хорезмом та іншими країнами Середньої Азії.

Розгром печенігів і витіснення їх з прикаспійських в донські степи на деякий час послабили печенізькі орди і в певній мірі сприяли активізації торговельних і політичних зносин Хорезма з країнами Східної Європи — Хазарією, Волзькою Булгарією та Київською Руссю. Далекосяжна політика Хорезма, спрямована на ісламізацію народів Східної Європи, почала проявлятися уже в той час.

Нам здається, що в гузько-печенізькій війні не останню роль також відігравали хорезмські купці та хорезм-шахи. Хорезм, що мав досить тісні економічні та політичні

¹ Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 15.

² П. Голубовский, Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX—XIII вв., Киев, 1884, стор. 65.

зв'язки з народами та країнами Поволжя і Східної Європи і особливо з Хазарією, також був заінтересований в розгромі своїх неспокійних сусідів — печенігів. Саме тому Хорезм разом з Хазарією активно сприяв гузам у їх війні з печенігами.

Розбиті гузами печенізькі орди, тікаючи від гузів, перейшли Волгу і ринулися на територію Хазарського каганату. Окремі печенізькі загони проникали в Хазарію значно раніше. Печеніги знали слабкі місця своїх західних сусідів. Перейшовши Волгу, печеніги накиннулися на мадьярів. Перемігши і витіснивши угрів, печеніги зайняли їхню територію¹.

В південноруських степах печеніги розділилися на дві групи: «тюркських» і «хазарських» печенігів. Землі «тюркських» печенігів межували на сході з гузами, на півдні — з буртасами і барадасами, на заході — з мадьярами і русами, а на півночі від них протікала річка Рута². Б. О. Рыбаков, а за ним і С. О. Плетньова допускають думку, що р. Рута є Дон в середній його течії, тобто в тому місці, де він робить вигін на схід. Отже, «тюркські» печеніги кочували в Донецько-Донському межиріччі³. Другу групу печенігів — «хазарських» — оточували зі сходу Хазарські гори, на південь від них жили алани, на заході їх землі омивало море Гурз і на півночі жили мірвати⁴. Коли вважати Хазарськими горами гористе пасмо передгір'я Кавказу, що тягнулося вздовж Кума-Маничської западини з півночі на південь⁵, а море Гурз—Хазарське або Азовське море, то печеніги займали територію між ріками Кубанню й Доном, тобто ту територію, що до них займали угри⁶.

Захопивши землі між Доном і Кубанню, печеніги «оточили всю землю... Боспора до Херсона»⁷, чим завдали

¹ Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 15.

² Hudud-al-Alam, Translation W. F. Minorsky, London, 1937, стор. 160.

³ Б. А. Рыбаков, Доклад на Секторе этногенеза в Институте истории материальной культуры АН СССР в 1950 г.; С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, стор. 154, 213.

⁴ Hudud-al-Alam, стор. 160.

⁵ Б. А. Рыбаков, Русь и Хазария, стор. 85.

⁶ Эрик Мольнар, Образование Венгерского государства, стор. 67.

⁷ Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 21.

сильного удару економіці Хазарського каганату. «Хазарські» печеніги вклинилися між основною територією Хазарії та підвладними їй кримськими містами. С. О. Плетньова допускає, що від печенігів постраждали міста Криму й Тамані. Через те хазари всіма силами прагнули витіснити печенігів з захоплених ними земель. Вони постійно нападали на печенігів, перетворювали їх на рабів, забирали худобу тощо¹.

Печеніги, захопивши Донецькі степи, почали жорстоку боротьбу з своїми західними сусідами — мадьярами і східними — слов'янами. Ще у 867 р. руські війська розгромили печенігів. Ніконовський літопис відзначав, що у 867 р. «избиша множество Печенѣгъ Осколдъ и Дирь»².

Під сильним тиском печенігів угри почали поступово відходити на захід. Залишивши Донецькі степи, вони зайняли територію південного Придніпров'я. У 892 р. на угорські кочів'я вчинили великий набіг печеніги. Під натиском печенігів зі сходу і східних слов'ян з півночі угри змушені були, як уже згадувалося, залишити Подніпров'я й піти в Паннонію³.

Протягом кінця IX — першої половини X ст. печеніги були зайняті завоюванням причорноморських степових просторів. Їх орди заселяли південноруські степи, витісняючи звідти угорське та слов'янське населення.

Після остаточного завоювання причорноморських степів печеніги розселилися в основному на лівому березі Дніпра. В окремі періоди деякі печенізькі орди пробиралися й на правий берег Дніпра, доходючи навіть до Дунайської Болгарії, Угорщини і Польщі. Їх територія поділялася на вісім округів, на чолі яких стояли князі; в свою чергу 8 округів поділялися на 40 частин (можливо, орд), якими управляли менші князі⁴.

У IX—X століттях чотири печенізькі коліна (тобто округи) були розташовані на схід від Дніпра і межували з узами, аланами, хазарами, а з південного боку близько підходили до Херсона⁵. З повідомлення Константина

¹ С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, стор. 213.

² ПСРЛ, т. IX, стор. 9.

³ П. Голубовский, Печенеги, торки и половцы до нашествия татар, стор. 67.

⁴ Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 15—16.

⁵ Там же, стор. 16.

Багрянородного впливає, що в середині X ст. чотири печенізькі роди (коліна або округи) перейшли на правий берег Дніпра, зайняли територію аж до Дунаю, розташували в причорноморських степах свої кочів'я, і таким чином межували з Дунайською Болгарією, уграми, Руссю та підвласними Руській землі областями уличів, древлян та інших слов'ян¹.

Орди сорока печенізьких племен, що розтягнулися по причорноморських степах «на місяць кінного шляху», являли собою величезну силу². Печеніги займали надзвичайно вигідне стратегічне положення у Східній Європі. Печенігія, писав Константин Багрянородний, була віддалена від узів та хазарів на п'ять днів шляху, від аланів — на шість днів, від мордві — на десять днів, від Русі — на один день, від угрів — на чотири дні і від Дунайської Болгарії — лише на півдня шляху³.

Над східними слов'янами нависла нова смертельна небезпека. Проте Русь відстояла свою незалежність, а також, «знаходячись на східних рубежах Європи,... була ніби богатирською заставою європейських землеробських народів»⁴.

Небезпека печенігів посилювалася ще й тим, що в зміцненні та розширенні Древньоруської держави, що відбувалося в цей час, не були заінтересовані її сусіди — Хазарія та Візантія. Візантійський уряд завжди використовував печенігів для підтримки системи рівноваги на північному Причорномор'ї⁵.

Після того, як печенізькі орди пронеслися по причорноморських степах і захопили їх, пожадливі погляди напівдиких варварів спрямувалися на багаті землі своїх найближчих східних та північних сусідів — східних слов'ян. Ослаблені боротьбою з мадьярами, печеніги боялися молоді, але сильної Древньоруської держави. В «Повести временных лет» про печенігів вперше згадується під 915 роком. В 915 році, очевидно, ведучи боротьбу з уграми і

¹ Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 16.

² Б. А. Рыбаков, Образование Древнерусского государства, М., 1955, стор. 5.

³ Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 16.

⁴ Б. А. Рыбаков, Образование Древнерусского государства, стор. 5.

⁵ В. Г. Васильевский, Византия и печенеги (1048—1094), «Труды В. Г. Васильевского», т. I, СПб., 1908, стор. 3.

прагнучи забезпечити тили з півночі, «придоша печенѣзи первое на Рускую землю, и сотворивше мир со Игорем, и придоша к Дунаю»¹. Печеніги, без сумніву, пішли на укладення мирного договору з Київською Руссю лише для того, щоб забезпечити її нейтральну позицію, бо печенізькі орди ще продовжували вести жорстоку війну з уграми, які відійшли на Дунай. Для остаточного знищення угрів печеніги уклали союз з Сімеоном (893—925 рр.), князем Дунайської Болгарії. Об'єднані печенізько-болгарські сили виступили проти мадьяр. Користуючись тим, що угри пішли в похід, печеніги разом з Сімеоном напали на них, «повністю знищили їх сім'ї і з жорстокістю прогнали мадьяр, що були залишені для охорони». Основна частина мадьяр-угрів, повернувшись з походу і побачивши свою землю «порожньою і пограбованою, оселилася в тій країні, де живуть і нині»².

Ледве закінчилася печенізько-угорська війна, як кочівники накинулись на південні руські землі. Уже через п'ять років, у 920 р., князь Ігор змушений був іти походом проти печенігів і силою відбивати їх напади³. Почалася довготривала боротьба східних слов'ян з печенізькими нападами. Б. Д. Греков відзначає, що з 915 по 1036 р. київські князі воювали з печенігами 16 разів, не рахуючи дрібних сутичок⁴.

Візантійський уряд, проводячи свою традиційну політику натравлювання одного народу на інший, шляхом підкупів печенізьких князів та дипломатичних інтриг постійно підбурював їх проти Київської Русі, Хазарії, Болгарії та Угорщини. Константин Багрянородний писав, що Візантії слід жити в мирі з печенігами, і візантійський уряд може завжди направляти печенізькі орди на своїх північних сусідів⁵.

Уряд Древньоруської держави використовував досвід візантійського уряду і також багато зусиль докладав до того, щоб жити в мирі з печенігами. Руси, зазначав Багря-

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 31.

² Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 19.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 32.

⁴ Б. Д. Греков, Киевская Русь, Госполитиздат, Л., 1953, стор. 468.

⁵ Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 5—6.

нородний, «завжди прагнуть бути в союзі з ними і одержувати від них допомогу»¹. Київські князі часто використовували печенізьке військо для своїх військових походів. Як відомо, київський князь Ігор після поразки під час походу на Візантію в 941 р. почав ретельно готуватися до

Рис. 15. Перші сутички східних слов'ян з печенігами.

наступного походу і, «нача совкупляти воѣ многи», послав своїх представників за море, щоб найняли варягів². Треба думати, що до цього часу відносяться й активні переговори руських посланців з печенізькими князями. Печеніги не лише погодилися не нападати на руські війська під час їх походу на Візантію через причорноморські степи, а й дали згоду взяти участь у поході руських військ проти Візантії. Руським князям необхідна була підтримка сильної печенізької кінноти. Правда, не довіряючи печенігам, великий київський князь Ігор, найнявши печенігів, взяв у них «талі», тобто заложників³.

Нарешті в 944 р. князь Ігор «совкупивъ вои многи, варяги, Русь, и поляны, словѣни и кривичи, и тѣверьцѣ, и пе-

¹ Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 6.

² ПВЛ, ч. I, стор. 33.

³ В. Ляскоронский, Русские походы в степи в удельное время, «ЖМНП», 1907, март, стор. 3.

ченґи наа, и тали у нихъ поя, поиде на Греки въ лодьях и на конихъ, хотя мѣстити себе»¹.

Але такі союзи між слов'янами і печенігами були рідкісним явищем, в більшості випадків південні сусіди східних слов'ян — кочівники поводили себе вороже щодо Русі.

З 60-х рр. X ст., зазначав П. Голубовський, починається вперта боротьба Русі з печенігами². Печеніги заважали нормальній торгівлі Київської Русі з південними сусідами. Своїми діями вони завдавали великої шкоди міжнародній торговій артерії, що проходила по Дніпру. Печеніги підстерігали торгові каравани біля дніпровських порогів, через що купці повинні були безустанно охороняти їх від несподіваних нападів кочівників³. Особливо небезпечною для руських купців була Крарійська переправа⁴ нижче дніпровського порога Напрезі. Ширина Крарійської переправи дорівнювала ширині константинопольського іподрому, тобто становила 270 футів або 82,3 метра. В цьому місці печеніги прострілювали всю переправу. Їхні стріли перелітали на другий берег. Через це печеніги часто приходили туди, підстерігали руських купців і нападали на них⁵. Від гирла Дніпра до гирла Дунаю печенізькі вершники їхали по березі моря, переслідуючи руських купців, і стерегли, коли морська буря викине на берег слов'янське судно, щоб пожитися⁶.

Постійні напади печенізьких орд на руські купецькі каравани, що йшли на південь і схід з Русі і на Русь, заважали нормальним торговельним зносинам Київської Русі з Кримом, Болгарією, Візантією, Середньою Азією та Закавказзям і, безперечно, викликали відповідну реакцію київських князів.

Як відомо, з 60-х рр. X ст. уряд Київської Русі проводив активну зовнішню політику. В основному зовнішня

¹ ПВА, ч. I, стор. 33—34.

² П. Голубовський, Печенегі, торки и половцы до нашествия татар, стор. 70.

³ Томсен, Начало Русского государства, «ЧОИДР», 1891, стор. 52.

⁴ Брун вважав, що Крарійська переправа знаходилася північніше о. Хортиці, який раніше називався островом св. Георгія, і відповідала Крарійському броду, що зберігся до XIX ст. (Ф. Брун, Черноморье, т. II, стор. 217—218, 367, 368).

⁵ Константин Багрянородный, Об управлении государством, стор. 9.

⁶ Там же, стор. 10.

політика була спрямована на зміцнення торговельних зв'язків Київської Русі з східними та південними країнами. В 957 р. княгиня Ольга вирушила в Константинополь для ведення переговорів, у яких головне місце займали питання торговельних відносин Русі з Візантією¹. В 965 р. князь Святослав вирушає в далекий східний похід, у якому він переміг хазар, взяв фортецю Саркел-Білу Вежу, підкорив ясів і касогів та розгромив Волзьку Болгарію². Основною метою східного походу Святослава було зміцнення торговельних зв'язків³. Київська Русь прагнула зміцнити економічні та політичні відносини з країнами Поволжя, Закавказзя і Чорномор'я.

Східний похід князя Святослава завдав також рішучого удару по печенізьких ордах, бо слов'янське населення просунулося на південь по Дону і Дінцю аж до узбережжя Азовського моря. Якщо раніше Біла Вежа і Тмуторокань мали окремих слов'янських поселенців, то з цього часу більшу частину населення в них становили східні слов'яни.

Візантійський уряд, проводячи свою давню політику натравлювання одних народів на інші і боячись посилення Древньоруської держави, вирішив послабити Русь, втягнувши її у війну з Дунайською Болгарією. Одночасно візантійські політики хотіли поставити на коліна болгарський народ за допомогою руської військової сили. Відомо, що похід князя Святослава на Болгарію в 967 р. був вдалим⁴. Він закінчився угодою між болгарами і Святославом⁵. Святослав вирішив, очевидно, не без згоди болгар, взяти в свої руки гирло Дунаю та перенести туди центр Древньоруської держави⁶.

Такий результат походу Святослава на Дунайську Болгарію був не вигідний візантійському уряду. Візантійські політики використали висловлювання Багрянородного про те, що «печеніги, зв'язані дружбою з імператором і спону-

¹ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 228—230.

² Про похід князя Святослава на Схід буде сказано нижче.

³ Н. Знойко, О походах Святослава на Восток, «ЖМНП», 1908, ноябрь, стор. 294.

⁴ ПВА, ч. I, стор. 47.

⁵ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 261.

⁶ ПВА, ч. I, стор. 17.

кувані ним через послання і дарунки, легко можуть нападати на землі русів,.. обертати на рабів їх жінок і дітей і спустошувати їх землі»¹. Вони вирішили примусити руських залишити землі Дунайській Болгарії не за допомо-

Рис. 16. Облога Києва печенігами.

гою своїх військ (яких, до речі, майже не було в Європі), а за допомогою натравлення печенігів на руські землі².

В 968 р. печеніги напали на руську землю і підійшли до Києва³. У Києві не було достатньої кількості військ, щоб відбити печенігів. Стара княгиня Ольга зачинилася в граді разом з своїми маленькими онуками — Ярополком, Олегом і Володимиром. «И оступиша печенѣзи градъ в силѣ велицѣ, бещислено множество около града, и не бѣ лъзѣ изъ града вылѣсти, ни вѣсти послати; изнемогаху же людье гладомъ»⁴. Літопис так розповідає про наступні події. Частина руських людей зібралася в човнах на лівому березі Дніпра, але вони не змогли пробитися в Київ, а кияни не змогли їм передати ніякої вісті. Стали сумувати люди в місті і вирішили здатися печенігам, коли на завтра не прийде підмога. Тоді один київський юнак сказав, що перебереться на лівий берег Дніпра і розповість про важке становище обложених. Вийшовши з міста з вуздечкою

¹ Константин Багрянородный, Об управлении государствам, стор. 6.

² М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 263.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 47—48.

⁴ Там же, стор. 47.

і вдавши з себе печеніга, бо знав їхню мову, наблизився до Дніпра, кинувся в річку і поплив¹.

На лівому березі Дніпра руські люди помітили хлопця, підїхали до нього на човнах, забрали і привезли до вій-

Рис. 17. Подвиг київського хлопця під час облоги Києва печенігами.

ськової дружини, на чолі якої стояв воєвода Претич. Хлопець-посланець повідомив, що коли не підійде дружина до міста, то кияни змушені будуть здатися. Воєвода Претич і руські воїни вирішили виступити на допомогу киянам. Наступного ранку населення і руські воїни, перепливши Дніпро, пішли в наступ на печенігів.

Печенігам здалося, що під Київ прийшов сам князь Святослав. Вони швидко зняли облогу і відступили від

¹ О. Олень так образно сказав про це у вірші:

«І нарешті бачать хлопця
Печенізькі вояки
І за ним біжать, женуться
Як за сарною вовки.
Туго луки натягають,
Стріли кидають вперед;
То пірне хлоп'я у воду,
То заб'ється в очерет.
Стріли падають у воду,
Наче чорні блискавки...
Попливти, — але бояться
Печенізькі вояки».

Киева. Печенізький князь почав переговори з воєвудою князя Святослава Претичем. Воєвода повідомив печенігам, що це підійшов лише передовий загін руських воїнів, а за ним іде незчисленне військо на чолі з самим князем Святославом.

Після переговорів було укладене перемир'я між воєвудою Претичем і печенізьким князем. Печеніг запропонував руському воєводі дружбу і в знак дружби вони обмінялися подарунками: печенізький князь дав Претичу коня і стріли, а воєвода дав князю кольчугу (броню), щит і меч.

Проте, незважаючи на перемир'я, печеніги відступили лише до околиці міста. «И отступиша печенѣзи от града, и не бяше льзѣ коня напоити: на Лыбеди печенѣзи»¹. Кияни послали повідомлення до Святослава в Дунайську Болгарію і просили в нього захисту від печенігів. Князь Святослав, залишивши в Болгарії весь свій флот, що складався з однодревок, і частину свого ополчення², сам з відбірною дружиною «вборзѣ всѣде на конѣ... и приде Киеву»³.

Зібравши воїнів, князь Святослав виступив проти печенігів, які відійшли від Києва. Військо Святослава розгромило печенізьку орду. Лише після цього, відзначав літописець, наступив на Русі мир⁴.

Розгромивши печенігів, князь Святослав почав збирати велике військо для нового походу в Дунайську Болгарію. В 971 р. руське військо, очолюване Святославом, відправилося в Переяславець на Дунаї. Але у війні з Візантією Святослав зазнав поразки і змушений був піти на переговори з візантійським імператором. Виступаючи перед дружиною напередодні укладення мирного договору з Візантією, Святослав говорив про необхідність йти на переговори з візантійським імператором. Бо коли ми не укладемо мирного договору, сказав він, а імператор довідається про невелику кількість руських воїнів, то, підтягнувши свої війська, обложить нас у Переяславці. «А Руска земля далеча, а печенѣзи с нами ратьни, а кто

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 48.

² М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 264.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 48.

⁴ Там же, стор. 51.

ны помогут?»¹. Завдяки інтригам візантійської дипломатії печеніги виступали проти Русі². Вони всіляко перешкоджали нормальним зносинам руських військ з Руссю³.

Із слів князя Святослава можна зробити висновок, що в час балканського походу руських військ проти Візантії візантійський уряд підбурював печенізькі орди проти Київської Русі. Печеніги розпочали велику війну з Руссю («печенѣзи с нами ратьни», — підкреслював Святослав). Порушивши мирний договір з Руссю і розпочавши війну, вони до деякої міри сприяли навіть поразці військ Святослава в Болгарії, оскільки Київська Русь змушена була вести війну, так би мовити, на два фронти. Значна частина древньоруських військ була зайнята війною з печенігами. Разом з тим печеніги фактично відрізали війська Святослава, що були на Балканах, від Київської Русі.

Святославу, який, мабуть, мав своїх людей серед печенігів, було відомо про початок ворожих дій печенігів проти руських земель. Після укладення договору він зустрівся з візантійським імператором Іоанном Цімісхієм⁴. Під час цього побачення Святослав просив його виступити посередником між руськими і печенігами та спонукати їх дати можливість руським військам повернутися в свою країну. Іоанн Цімісхій ніби-то відправив до печенігів свого посланника Феофіла Евхайтського. Але візантійські джерела говорять, що це прохання не було задоволене⁵. Насправді ж візантійські політики вирішили позбавитися такого небезпечного противника, як Святослав, не своїми руками (бо в них не вистачало для цього сил), а руками своїх давніх союзників. Печенігам було передано, що Святослав повертатиметься на Київську Русь з малою дружиною⁶.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 51.

² М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 286.

³ К. В. Кудряшов вважає, що в час війни Святослава з Візантією печеніги знову напали на Русь (К. В. Кудряшов, Про Игоря Северского, про землю Русскую, стор. 11).

⁴ История Льва Диакона Калойского и другие сочинения византийских писателей. Перевод с греческого Д. Попова, СПб., 1820, стор. 97.

⁵ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 288.

⁶ ПВЛ, ч. I, стор. 52.

Після укладення мирного договору з Візантією в кінці 971 р. Святослав з невеликою дружиною на човнах вирушив додому, в Київ. Перед цим воєвода Святослава Свенельд попереджав князя, щоб він ішов суходолом, бо на порогах стояли печеніги, які зроблять напад на нього. Але Святослав не послухав поради старого досвідченого воєводи. Більше того, він відіслав Свенельда степом на Русь для того, щоб той привів з Русі війська¹. Очевидно, руські війська йому були потрібні для дальшої боротьби з візантійцями². Святослав хотів відновити боротьбу за завоювання Балканського півострова.

Святослав, відправивши Свенельда і, очевидно, з ним основну частину руських військ, разом з своєю нечисленною дружиною вирушив угору по Дніпру. Але печеніги, попереджені візантійцями, заступили дорогу руській дружині. «И приде Святославъ къ порогомъ и не бѣлъзъ проти порогъ»³. Мабуть, невелика руська дружина Святослава, незважаючи на хоробрість і величезний досвід, здобутий в багатьох боях, не змогла пробитися через полчища печенігів і змушена була повернути вниз по Дніпру. Святослав з дружиною залишився зимувати в Білобережжі⁴, яке знаходилося в гирлі р. Дніпра або біля нього⁵. Логічний аналіз відступу дружини князя Святослава від дніпровських порогів на зимівлю також дає можливість зробити висновок про те, що руські воїни не могли відступати далі гирла р. Дніпра, тим більше повертатися аж до гирла р. Дунаю, тобто до Дунайської Болгарії. Д. С. Ли-

¹ В. Н. Татищев, История Российская с самых древнейших времен, т. II, М., 1773, стор. 37.

² С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. I, т. I, М., 1959, стор. 169.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 52.

⁴ Ю. Х. Венелин вважає, що Білобережжя знаходилося біля Кілійської дельти р. Дунаю. Такої ж думки був і С. М. Соловйов (Ю. Х. Венелин, О соляном озере Halmurgis, «ЧОИДР», 6, 1847, стор. 19—46; С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, кн. I, т. I, стор. 169, 314).

⁵ З договору князя Ігоря 944 р. з Візантією можна зробити висновок, що Білобережжя було розташоване в гирлі р. Дніпра або недалеко від нього. «И да не имѣють власти Русь зимовати въ вустѣи Днѣпра, Бѣльбережи, ни у святого Ельферья; но егда придетъ осень, да идуць въ дома своя в Русь (ПВЛ, ч. I, стор. 37).

хачов вважає, що Білобережжям називався Дніпровський лиман або якийсь урочище в лимані¹.

В Білобережжі руській дружині було дуже тяжко. Закінчилося борошно, не було й інших продуктів. Привезені в Білобережжя продукти коштували дуже дорого².

На весні 972 року³ руська дружина на чолі з князем Святославом знову попливла вгору по Дніпру, але пороги знову заступили печенізькі орди. Вони напали на нечисленну дружину руських воїнів, перебили всіх дружинників і по-звірячому вбили самого Святослава. «И нападе на нь Куря, князь печенѣзьский и убиша Святослава»⁴. Існує думка про те, що князь Святослав був убитий в 970 році⁵. Про це також говориться в «Памяти и похвале» князю Володимирі⁶.

Після вбивства князя Святослава печенізькі варвари глумилися над його тілом. Печенізький князь «взяша главу его, и во лбѣ, его съдѣлаша чашю, оковавше лобъ его, и пяху из него»⁷. Є також згадки в інших редакціях літопису про те, що печеніги берегли довгий час чашу, зроблену з черепа князя Святослава, як величезну цінність.

Ця чаша знаходилася в «казнах князей печенѣзких». Так само печеніги глумилися і над тілами дружинників князя Святослава, яких було побито біля Дніпровських порогів. Печеніги «тако же и прочиих во его льбы изокваша сребрам и держажу у себе пиюше з них»⁸.

Після смерті князя Святослава почалася жорстока міжусобна боротьба між його синами. Ця боротьба в деякій

¹ Д. С. Лихачев, Комментарии, стор. 292.

² ПВЛ, ч. I, стор. 52.

³ Питання про дату виходу руської дружини з Білобережжя і про рік смерті Святослава підняте в літературі ще в минулому столітті (О годе смерти Святослава Игоревича, князя киевского. Хронологические разыскания Н. Ламбина, А. Куника и В. Васильевского, СПб., 1876).

⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 53.

⁵ А. А. Шахматов, Разыскания о древнейших русских летописных сводах, СПб., 1908, стор. 132.

⁶ В «Памяти и похвале» кн. Володимирі говориться, що князь Володимир зайняв київський престол (в осмое лето по смерти отца своего Святослава, месяца июня в 11, в лето 6486), тобто Святослав помер, згідно «Памяти и похвалы», в 6478 (970) р. (Память и похвала князю русскому Володимири и Сказание о Борисе и Глебе. «Христианское чтение», ч. I, 1890).

⁷ ПВЛ, ч. I, стор. 53.

⁸ Д. С. Лихачев, Комментарии, стор. 319.

мірі ослабила Київську державу. В міжусобній боротьбі вперше починають брати безпосередню участь печенізькі кочівники. Воєвода князя Ярополка, після вбивства останнього князем Володимиром, втік до печенігів і у 80-х рр. X ст. часто воював з Володимиром, робив напади на Руську землю, як зазначає літописець, «много воева Володимера с печенѣгы»¹.

Київський князь Володимир Святославович успішно відбив усі напади печенігів на руську землю. Він також зміцнив позиції Київської Русі на західних рубежах, повернувши східнослов'янські землі на захід від Північного Бугу (так звані «червенські міста»), остаточно об'єднав з Київською Руссю землі в'ятичів і радимичів і, таким чином, об'єднав усі східнослов'янські землі навколо Києва.

В 985 році князь Володимир розпочав війну з Волзькою Болгарією. Очевидно, основною причиною війни з Болгарією були її претензії на панування на Волзькому торговельному шляху. В союзі з руськими військами виступила торкська (гузька) кіннота². Але, як повідомляє літописець, Володимир швидко змушений був укласти договір з болгарами і повернувся в Київ. Причиною цього договору С. П. Толстов вважає те, що на захист єдиновірної мусульманської Волзької Болгарії виступила Хорезмська держава, яка бажала зміцнити свої позиції на Нижній Волзі і витіснити звідти руських³. Хорезмський правитель багато уваги приділив створенню печенізького буфера між Руссю і нижнім Поволжям⁴. Очевидно, в цій війні проти Русі виступили не лише хорезмські, а й печенізькі орди, що й примусило Володимира так швидко піти на укладення миру з Волзькою Болгарією.

Тісний союз Володимира з торками (або гузами), що тіснили печенігів зі сходу, викликав протидію печенігів, які повели жорстоку боротьбу з Руссю⁵. Мало також велике значення і те, що князь Володимир відмовився від ісламізації Русі. Прийняття християнства Руссю

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 55.

² Там же, стор. 59.

³ С. П. Толстов, По стопам древнехорезмийської цивілізації, М., 1948, стор. 255—262.

⁴ Там же, стор. 262.

⁵ К. В. Кудряшов, Про Игоря Северского, про землю Русскую, стор. 12.

і майже одночасна ісламізація печенігів та їх тісний союз з Хорезмом викликали жорстоку русько-печенізьку війну 988—997 рр., в якій печеніги завжди виступали нападаючою стороною¹.

Постійні напади печенізьких орд на південні руські землі примусили уряд Київської Русі вжити рішучих за-

Рис. 18. Боротьба київського князя Володимира з печенігами.

ходів для захисту своїх південних рубежів від кочівників. Уже в 80-х рр. X ст. князь Володимир розпочав будівництво цілого ряду замків — міст навколо Києва. «И нача ставити городы по Деснѣ, и по Востри, и по Трубежеви, и по Сулѣ, и по Стугнѣ»². Ці новостворені населені пункти заселялися слов'янським населенням і, поряд з економічним, мали також і велике оборонне значення для Київської Русі, «бѣ бо рать печенѣгъ»³.

З метою зміцнення південних руських рубежів Володимир будує південніше Києва укріплення та засіки. На цей же час відноситься спорудження так званих Змійових валів — великих земляних укріплень, споруджених півден-

¹ С. П. Толстов, По следам древнехорезмийской цивилизации, стор. 262.

² ПВЛ, ч. I, стор. 83.

³ Там же.

ніше Києва¹. Про значні оборонні споруди, що були збудовані на кордоні Русі з печенігами, повідомляв на початку XI ст. і єпископ Бруно. Він писав, що у князя Володимира рубезжі держави були «для безпеки від ворогів на дуже великій віддалі обведені з усіх сторін самими завалами (засіками — seres)»².

Новозбудовані замки-міста, укріплення та засічні лінії навколо Києва в значній мірі зміцнювали його обороноздатність. Руські війська несли постійну охорону південних рубезжів Київської Русі. Самовіддана і героїчна боротьба древньоруських богатирів з кочівниками в часи князювання Володимира яскраво відбита в билинах про богатирів Іллю Муромця, Добриню Микитича, Альошу Псповича та інших.

У 992 році печеніги розпочали новий великий похід на Київську Русь. На цей раз їхні орди прийшли з лівої сторони Дніпра: «се печенѣзи придоша по оной сторонѣ от Сулы»³. Князь Володимир, що в цей час вів боротьбу на західних рубезжах східнослов'янських земель за включення до складу Київської Русі хорватів, змушений був швидко перекинути свої військові сили під Київ. Руські війська рушили проти печенігів і, зустрівши їх на лівому боці Дніпра, на невеликій річці Трубіж, лівій притоці Сули, зупинилися. Печенізькі війська також зупинилися і почали підготовку до битви. Вважають, що ця битва вирішила дальшу долю Східного об'єднання печенігів⁴.

Руські війська також готувалися до битви. В літопису повідомляється, що перемогу руських військ вирішив двобій київського ремісника кожум'яки з печенізьким богатирем⁵.

В єдиноборстві кожум'яки з печенігом, який був величезного росту і страшний на вигляд, перемогу здобув киянин. Коли схопилися борці, то кожум'яка схопив печені-

¹ П. Голубовский, Печенеги, торки и половцы до нашествия татар, стор. 73.

² Памятники истории Киевского государства IX—XI вв., стор. 76.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 84.

⁴ С. А. Плетньова вважає, що поразка біля Трубежа була згубною для Східного об'єднання печенігів, бо в дальшому печеніги жодного разу не нападали на Русь з лівого боку Дніпра (С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, стор. 214).

⁵ ПВЛ, ч. I, стор. 84—85.

жина руками, задавив його і кинув на землю. Після цього пролунав переможний крик руських військ, і руські воїни кинулися на печенігів. В жорстокій битві руські перемогли кочівників. І, зазначає літописець, «печенѣзи побѣгоша»

Рис. 19. Подвиг київського ремісника-кожум'яки під Переяславом в єдиноборстві з печенізьким велетнем.

ша, и Русь погнаша по них сѣкуще, и прогнаша я»¹. Це була велика перемога Русі над кочівниками².

Епізод єдиноборства київського ремісника з богатирем-печенігом назавжди залишився в нашому фольклорі про простого хлопця-кожум'яку, який врятував Русь від злого змія. На Україні, в Росії, Білорусії є багато казок, переказів про єдиноборство Кирила Кожум'яки з змієм.

Давно забулося ім'я київського героя, що в єдиноборстві з печенігом переміг і цим сприяв перемозі руських військ над печенізькими загарбниками, але цей епізод назавжди залишився в серцях слов'янських народів.

Незважаючи на велику перемогу над печенігами, війна печенігів проти Київської Русі продовжувалася. Літопи-

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 84—85.

² Древньоруський літописець, очевидно, використовуючи місцеві київські та переяславські легенди, повідомляв, що великий київський князь Володимир заклав на цьому місці город Переяслав на честь великої перемоги над печенігами, бо київський воїн-кожум'яка перейняв славу в печенігів (ПВЛ, ч. I, стор. 85).

сець відзначав, що «бѣ бо рать велика бес перестани»¹. В 996 р. печеніги напали на новозбудований город Василів (нинішній Васильків). Князь Володимир виступив проти ворогів з невеликою дружиною, але, вступивши в бій (ця битва відбулася на Преображення, яке святкувалось 6 серпня)², нечисленне руське військо не могло встояти проти печенігів і змушене було тікати. Сам Володимир ледве не потрапив у полон³.

Поразка руського війська в бою з печенігами під Васильовим змусила уряд Київської держави мобілізувати всі сили на боротьбу з ворогом. Саме тому князь Володимир в 997 р. поїхав у Новгород, щоб набрати воїнів з північноруських земель⁴. Печеніги, очевидно, провідавши про відсутність князя з дружиною в Києві, в 997 р. підійшли до Києва з заходу. Але на шляху печенігів у Київ стало населення невеликого містечка Білгорода (нинішнє село Білгородка, розташоване на високому правому березі р. Ірпінь). Печеніги обложили містечко, не даючи змоги нікому вийти з нього. Вони хотіли придушити опір білгородців. У цей час князь Володимир не міг ще допомогти жителям Білгорода, бо в нього не було достатньої кількості воїнів, щоб виступити проти печенігів, які зосередилися біля Білгорода. Через це облога містечка затягнулася, і в Білгороді почався голод. Літописець розповідає, що коли голод став нестерпним, то було зібране віче, на якому деякі жителі закликали здатися.

Проте більшість жителів настояла на продовженні боротьби. Бачачи, що їм не вдається зламати опір, печеніги, обмінявши заложників, зняли облогу і відступили⁵.

Очевидно, героїчна боротьба білгородців з печенігами і затяжна облога дали можливість князю Володимирі мобілізувати значні військові сили. З півночі прибули свіжі військові загони руських воїнів. Таким чином, в Києві зосередилося велике військо, яке було готове в будь-який час вступити в бій з печенігами. Треба також мати на увазі і те, що затяжна невдала облога Білгорода печенізькими кочівниками, які не були приучені до облоги міст, підірвала також в значній мірі печенізькі сили.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 87.

² Л. С. Лихачев, Комментарии, стор. 348.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 85.

⁴ Там же, стор. 87.

⁵ Там же, стор. 87—88.

На початку XI ст. (1007—1009 рр.) у Київ прибув із світою архієпископ Бруно — католицький місіонер, який вів християнську агітацію в Угорщині. Князь Володимир, як пише про нього Бруно, «відомий могутністю і багатствами», доручив Бруно та його супутникам провадити з печенігами переговори про мир. Князь Володимир з дружиною на конях навіть два дні супроводив Бруно до південних меж своєї держави. Бруно та його свита «від імені руського князя уклали з печенігами мир». Руський князь змушений був дати «печенігам, в заложники миру, сина свого»¹. С. А. Плетньова допускає, що заложником міг бути Святополк — нелюбимий і опальний син Володимира. Вона вважає, що це було причиною зв'язків Святополка з печенігами, який прагнув після смерті Володимира (1015 р.) захопити київський стіл і стати єдиновладцем на Русі².

Характерно, що печеніги завжди нападали в найскладніші і найтяжчі періоди історії Київської Русі. Пізніше так само робили половці. Такий напад на Київську Русь печеніги зробили в 1015 р., порушивши попередній договір про мир. В країні була складна обстановка. Ярослав, син Володимира, що був ним посаджений в Новгороді, відмовився давати Києву частину зібраної данини в Новгородській землі, і через те Володимир вирішив іти походом проти нього. Але Володимир тяжко захворів. Саме в цей час печеніги вчинили напад на південноруські землі. Володимир послав проти печенізьких загарбників з військом свого сина Бориса, сам же в результаті тяжкої хвороби 15 липня 1015 р. помер у Києві³.

Під час міжусобної боротьби, яка почалася після смерті князя Володимира між Ярославом і Святополком, останній часто використовував печенізькі орди для захоплення і утримання влади в Києві⁴. Але всі напади печенігів були відбиті. Вирішальна битва Святополка з Ярославом відбулася в 1019 р. на річці Льті (Альті). Святополк виступив з величезною кількістю печенігів проти Ярослава. Обидві сторони зупинилися на Альтському полі, де і по-

¹ Памятники истории Киевского государства IX—XII вв., стор. 74—77.

² С. А. Плетньова, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, стор. 216.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 89.

⁴ Там же, стор. 96, 97.

чався жорстокий бій. Як зазначає літописець, «бысть съча зла, яка же не была на в Руси, и за руки емпляюче сечехуся, и сступашася трижды, яко по удольемъ крови тещи»¹. Надвечір руські війська перемогли печенігів.

Розгром печенігів руськими воїнами був настільки значним, що вони не могли після цього кілька років оправитися і не нападали на Русь. Це дало змогу руським князям повести рішучий наступ на південь від рубежів Київської держави. Князь Ярослав чудово усвідомлював незручність укріпленої лінії по Стугні². Через те він «посади своя по Ръси, и суть до сего дне»³. Це мало велике значення в дальшій боротьбі східних слов'ян з степовими кочівниками.

В цей же час на печенігів починають тиснути зі сходу торки (узи), яких, в свою чергу, тиснули половці. Половецькі передові загони проникали далеко на захід і навіть зустрічалися з печенігами вже в 30-х рр. XI ст.⁴

Печеніги, витиснуті з лівого боку Дніпра, відтіснялися все далі на захід з своїх земель. Київська Русь проводила все активніший наступ з півночі на південні землі. Тоді в 1036 р., вибравши вдалий момент, коли князь Ярослав з дружиною був у Новгороді, печеніги зробили великий набіг на Київ і обложили місто⁵. Кияни успішно витримали облогу, але не змогли відкинути печенізькі орди, бо було під Києвом, як зазначає літописець, «печенѣгъ бе щисла»⁶. Одержавши повідомлення про облогу Києва, Ярослав у Новгороді, «събра вои многы», швидко вирушив до Києва. Вирішальна битва руського війська з печенігами відбулася за містом, на полі, де нині стоїть Софіївський собор. Жорстока битва тривала до самого вечора, і Ярослав ледве подолав печенігів. «И побѣгоша печенѣзи разно, и не вѣдяхуся, камо бѣжати, и овии бѣгающе то няху въ Сѣтомли, инѣ же въ инѣхъ рѣкахъ, а прокъ ихъ пробѣгоша и до сего дне»⁷. Це був останній напад

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 98.

² П. Голубовский, Печенеги, торки и половцы до нашествия татар, стор. 74—75.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 101.

⁴ Там же, стор. 101—102.

⁵ Там же, стор. 101.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 102.

печенізьких загарбників на Київську Русь, який розбився об неприступну стіну східнослов'янської держави, що стала на шляху руху цих жорстоких кочівників у Західну Європу. Східні слов'яни на своїх плечах винесли тягар всіх вторгнень печенізьких орд і в численних битвах ослабили і врешті решт відкинули геть печенізькі орди.

Після розгрому печенізьких орд руськими військами на чолі з князем Ярославом в околиці Києва печеніги рушили від південноруських кордонів на південний захід, до Дунаю. На середину XI ст. вони залишили південноруські степи і зосередилися біля Дунаю. Там вони вели міжусобні війни і боротьбу з Візантією, поки, нарешті, 29 квітня 1091 р. їх майже поголовно було знищено візантійцями і половцями. Цей період в житті печенігів детально висвітлений В. Г. Васильєвським в роботі «Византия и печенеги»¹.

Друга частина печенігів, можна думати, східного об'єднання, разом з торками створила торчесько-печенізький союз, що протистояв половецькому натиску. Однак половці поступово відтісняли на захід торчесько-печенізькі орди. В 1116 р. біля Дону відбулася вирішальна битва торків і печенігів з половцями. Наш літописець говорить, що «бишася с половци и с торкы, и с печенѣгы у Дона. и сѣкошася два дъни и двѣ нощи, и придоша в Русь къ Володимеру торци и печенѣзи»². Князь Володимир Мономах дозволив оселитися торкам і печенігам в межах Київської держави. Можна думати, що з часом вони злилися з місцевим східнослов'янським населенням.

Між Древньоруською державою і східними кочовими народами крім воєнних сутичок (правда, в окремі періоди досить частих) були й мирні взаємовідносини, особливо в галузі торгівлі. Сучасні буржуазні історики, фальсифікуючи справжню дійсність, намагаються протиставити Русь західним країнам. Русь, говорить, наприклад, Г. Вернадський, знаходилася на кордоні між Європою і Азією і тому відчувала вплив різних східних кочових народів. Цим він пояснює і різницю в політичному устрої Русі і Західної Європи, як і те, що на Русі на перший план

¹ Див. В. Г. Васильевский, Византия и печенеги (1048—1094). «Труды», т. I. СПб., 1908, стор. 1—175 і ця ж робота в «ЖМНП» 1872, ч. 164, стор. 116—165, 243—332.

² ПВЛ, ч. I, стор. 201.

стала висуватися торгівля, в той час як на Заході основою феодалізму стало натуральне землеробство¹.

Таким чином, східні слов'яни успішно витримали навалу і часті вторгнення печенізьких орд. Їх напади не послаблювали Київської держави. Незважаючи на боротьбу з печенізькими кочівниками, вона зміцнювалась і розквітала.

* * *

Для висвітлення надзвичайно складних політичних взаємовідносин Древньої Русі з кочовими народами необхідно дати, хоч в значній мірі фрагментарну, картину внутрішнього життя кочівників.

При вивченні історії кочових народів — печенігів, торків і половців — першочергове значення мають наші вітчизняні опубліковані писемні джерела та дослідження вітчизняних істориків і археологів. Іноземні джерела і дослідження зарубіжних вчених мають лише допоміжне значення.

Сторінки героїчної боротьби східних слов'ян з кочівниками знайшли своє глибоке відбиття в пам'ятках матеріальної культури та в літературних творах найрізноманітніших жанрів. Велике пізнавальне значення також має усна народна творчість східнослов'янських народів.

Печеніги, торки і половці були за своїм походженням спорідненими кочовими народами. Найбільш численними і найкраще відомими як з руських джерел, так і з іноземних хронік були половці.

Половці за своїм етнічним походженням належали до азійських тюркських народів. Найдавніші відомості про них відносяться до III ст. до нової ери². Уже в той час їхні племена кочували на західних схилах Алтаю і в степах Казахстану³. На початку нової ери предки половець-

¹ G. Vernadski, Feodalism in Russia, «Speculum», v. XIV, N 3, July, 1939, стор. 309.

² Б. С. Санджиев, Племена, обитающие в степях Дешт-и-Кыпчака и на территории нынешней Калмыкии в XI—XII вв., «Записки Калмыцкого научно-исследовательского института языка, литературы и истории при Совете Министров Калмыцкой АССР», вып. 1, Элиста, 1960, стор. 85.

³ Прошлое Казахстана, Збірник, Алма-Ата, 1935, стор. 17—18.

ких племен злилися з місцевими племенами кангли, утворивши народ кимаки або кипчаки (араб., перс.), кумани (угор.), половці (рус.)¹.

Дінлінське плем'я кипчаків (половців), злившись із степовими племенами кангли, створили великий союз племен, який перетворювався у великий єдиний народ, що почав досить швидко розвиватися².

Сприятливі умови кочування в широких степах сучасного Казахстану, а також відсутність сильних і агресивних сусідів лише стимулювали розвиток кангло-кипчацьких племен, але не привели до створення міцного державного об'єднання³.

В джерелах⁴, а також у дослідженнях історії кочових народів⁵ проводиться думка, що кумаки й кипчаки складають одну етнічну групу.

Половці були споріднені з печенігами, тюрками і туркменами. Руський літописець, який багато подій пояснював біблійними легендами, повідомив про спорідненість половців з іншими кочовими народами. «Ишьли бо суть си от пустыня Етревьскыя, межю востокомъ и сѣвером; ишьли же суть ихъ колѣнь 4: торкмене, и печенѣзи, торки, половци»⁶. Не обмежившись цією заявою, літописець знову підкреслює спорідненість вищезазначених тюркських народів. «А Измаиль роди 12 сына, от них же суть торкмени, и печенѣзи, и торци и кумани, рекше половци, иже исходятъ от пустынь»⁷.

¹ Б. С. Санджиев, Назв. праця, стор. 85.

² Л. Н. Гумилев, Динлинская проблема, «Известия Всесоюзного географического общества», М., 1959, т. 91.

³ Б. С. Санджиев, Назв. праця, стор. 86.

⁴ В. В. Бартольд, Худуд ал Алем, Л., 1930, стор. 24—25; Материалы по истории туркмен и Туркмении (далі — «МИТТ», т. I, М.—Л., 1939, стор. 114—115, 149, 169, 185, 211, 219.

⁵ Н. Аристов, Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, СПб., 1897, стор. 38; В. В. Бартольд, Новый труд о половцах. «Русский исторический журнал», кн. 7, Пгр., 1921, стор. 144; А. Пономарев, Куман-половцы, «Вестник древней истории», т. 3, 1940, стор. 366; Л. П. Потапов, Очерки этногенеза южных алтайцев, «Советская этнография», № 3, 1952, стор. 32; Э. Шарпова, Общественный строй половцев, «Ученые записки Московского областного педагогического института», 1933, т. 28, вып. 2, стор. 111; Б. С. Санджиев, Названа праця, стор. 86—95.

⁶ ПВЛ, ч. I, стор. 152.

⁷ Там же, стор. 152—153.

Про тюркське походження половців свідчить також половецько-латинський словник¹. У словнику більшість слів тюркського походження. Цей словник складений в 1303 р. і являє величезну цінність і на сьогоднішній день.

Половецька мова також була тюркського походження. Половецькі імена мають яскраве тюркське забарвлення. А деякі з них, такі як Тащ, Актай, Томзак та інші, взяті з тюркської лексики².

Половці, на відміну від інших південних кочових сусідів Русі, не мали спільної назви у інших осілих народів, які їх оточували. Мусульманські джерела називали їх кипчаками, візантійські, а за ними й західноєвропейські — куманами, угорські крім куман — кун, а інколи — палоч, поляки й чехи — плавці, німці — флавен, фалон³. Крім того, німці половців ще називали Blawen, Blauen, тобто синіми, блакитними⁴.

У східних, особливо мусульманських, джерелах половців називали кипчаками, але дуже часто зв'язували їх назву з кимаками і канглами⁵.

До цього часу залишається не вирішеним питання про походження терміну «половці». Одні дослідники вважали, що назва «половці» походить від слова «поле», оскільки кочівники жили в полі⁶. Існувала думка, що ця назва походить від слова «полон», через те, що половці забирали величезну кількість східних слов'ян у полон⁷. П. Бурачков доводив, що назва «половці» походить від слова «па-

¹ Codex Cumanicus bibliothecae at templum Divi Marii Venetiarum, Budapest, 1880.

² А. И. Попов, Кыпчаки и Русь, «Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук», № 112, вып. 14, Ленинград, 1949, стор. 97, 118—119.

³ А. Пономарев, Куман-половцы, «Вестник древней истории», 1940, т. 3-4, стор. 366.

⁴ А. Соболевский, Несколько этнографических названий, 4. Половцы, «Русский филологический вестник», том XIII, № 3-4, Варшава, 1910, стор. 175.

⁵ В. Бартольд, Новый труд о половцах, «Русский исторический журнал Российской академии наук», кн. 7, Петроград, 1921, стор. 144.

⁶ А. Щекатов, Словарь географический Российского государства, т. 4, отд. 1, М., 1805, стор. 1227; Н. Березин, Первое нашествие монголов на Россию, «ЖМНП», 1853, № 9, стор. 18.

⁷ А. Щекатов, Словарь географический Российского государства, т. 4, отд. 1, стор. 1227.

лача» (по-чукськи намет), «полога» (маленький намет для захисту від непогоди і комарів)¹.

Була висловлена думка про те, що назва «половці» походить від старослов'янського «плава» — солома, звідси «полова»².

Заслуговує на увагу гіпотеза О. І. Соболевського про те, що половці могли бути й не білявими. Він пише, що пізніше стала відома татарська синя орда. Тим більше, що німці називали половців «блавен», «бляуен» — синіми, блакитними, — словінське і сербське «плав» означає блакитний; українське «половий» іноді вживається для визначення блакитного кольору. Саме тому половці у нас і у німців були названі по імені своєї головної орди³.

Пономарьов, розвиваючи думку Куніка, що назва «половці» походить від слова «половий», зазначив, що «половці» є не що інше, як переклад імені половецького народу кубан-куман⁴. Він це пояснює тим, що, по-перше, в тюркських мовах часто «м» переходить в «б» («куман» переходить в «кубан») і, по-друге, «куба» в цілому ряді тюркських мов означає блідий, сіруватий, блідожовтий⁵. Російською мовою «половеть» означає гакож жовтіти, в'янути, блякнути⁶.

Гіпотеза Куніка — Пономарьова про походження назви «половці» від слова «половий» найбільш ймовірна. Тим більше, що українською мовою навіть зараз вживається слово «половий» в значенні «жовтий» і «половіти» — «жовтіти»⁷. В Лаврентіївському літопису вказується, що «суть торкмени, печенѣзи, и торци и кумани, рекше половци, иже исходятъ отъ пустынь»⁸, тобто сам літописець говорить про синонімічність назви кумани — половці, одно-разово вказавши на їх походження з пустелі.

¹ П. Бурачков, Опыт исследования о куманах или половцах, «Записки императорского Одесского общества истории и древностей», т. X, Одесса, 1877, стор. 135.

² Б. Дорн, Каспий, стор. 387.

³ А. Соболевский, Несколько этнографических названий, 4. Половцы, стор. 175.

⁴ А. Пономарев, Куман-половцы, «Вестник древней истории», стор. 369.

⁵ Там же.

⁶ В. Даль, Толковый словарь русского языка.

⁷ Б. Грінченко, Словарь української мови, т. 3.

⁸ ПВА, ч. I, Лаврентьевская летопись, стор. 152—153.

Отже, нам здається, що східні слов'яни назвали своїх нових степових сусідів куманів «половцями» тому, що ця назва відповідала слову «половий» і була точним дослівним перекладом етнічної назви куманів.

Можливо, що пізніша назва Золотої Орди, більша частина території якої займала колишні половецькі землі, походила також від назви кумани — жовті, золоті.

На кінець першого тисячоліття нашої ери половецькі орди займали величезну територію від Алтаю і пониззя Сир-Дар'ї до Уралу, Емби і середньої течії р. Іртиша. Головний центр половецьких орд знаходився по р. Іртишу¹.

На початку XI ст. половецькі орди прийшли в рух, очевидно, в результаті якихось внутрішніх соціально-економічних зрушень і в першу чергу — розкладу патріархально-родового способу виробництва і розвитку феодалного способу виробництва. Половці швидко почали розповсюджуватися на південь і на захід. Вони почали тіснити огузькі, тобто туркменські, племена, які відійшли на південь в район сучасної Туркменії².

Західна ж частина половецьких орд почала одночасний рух в бік Уралу і Волги. Під половецьким тиском споріднені з ними народи печеніги й торки, які кочували в районі Уралу і пониззя Волги, змушені були рухатися на захід, в район південних степів Східної Європи. Безпосередніми західними сусідами половців, на які вони обрушували свої удари, були гузи, тобто торки³.

В 30—40-х рр. XI ст. половецькі орди, перейшовши Волгу, почали завоювання Хазарського каганату⁴. Половці, воюючи з печенігами, досить швидко просувались на Захід і вже в 50-х рр. XI ст. з'являються на кордонах Переяславського князівства⁵. Починаючи з 60-х рр. XI ст. половці постійно нападають на лівобережні землі Київської держави.

¹ С. П. Толстов, По следам древнехорезмийской цивилизации, М., 1949, стор. 249.

² МИТТ, стор. 234, 304.

³ С. П. Толстов, Города гузов, «Советская этнография», 1947, № 3, стор. 85.

⁴ А. Н. Насонов вважає, що слаблючу Хазарську державу зруйнувало нашість половців у 30-х рр. XI ст. (А. Н. Насонов, Тмуторокань в истории Восточной Европы X века, «Исторические записки», т. 6, М., 1940, стор. 96).

⁵ ПВЛ, ч. I, стор. 109.

В XII ст. половецькі орди, які кочували на величезній території від Алтаю до Сіверського Дінця, утворили політичне державне об'єднання Дешт-і-Кипчак¹.

В територіальному відношенні вся половецька земля поділялася в середині XII ст. на Білу і Чорну Куманію. Біла знаходилася в західних, а Чорна — в східних південних степах².

Зважаючи на численні джерела та думки спеціалістів з приводу поділу половців на дві великі групи, твердження К. В. Кудряшова про те, що ріка Волга ділила всіх половців на східних і західних³, слід поставити під сумнів.

Східна, азіатська частина великого половецького або кипчацького степу була заселена спорідненими з кипчаками ордами — канглами. Сучасники (Гардізі⁴, Джувайні⁵, Еннувейрі⁶, Ібн-Халдун⁷, Вільгельм де Рубрук⁸, Роджер Бекон⁹), а також історики (В. В. Бартольд¹⁰, Н. А. Арістов¹¹, П. Голубовський¹², С. П. Толстов¹³, А. Пономарьов¹⁴) та інші¹⁵ визнають етнічну близькість і тотожність між канглами і кипчаками-половцями. Одно-

¹ Б. Д. Греков, А. Я. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, М.-Л., 1950, стор. 17.

² С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, стор. 195 (С. Плетнева користувалася картою розселення половців, яку склав Б. О. Рибаків).

³ К. В. Кудряшов, Борьба русского народа с набегами кочевников Причерноморских степей, стор. 200.

⁴ В. В. Бартольд, Отчет 1893—1894 гг., стор. 105—106.

⁵ МИТТ, стор. 485.

⁶ В. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, Извлечения из сочинений арабских, СПб., 1884, стор. 541.

⁷ Там же.

⁸ П. Карпини, История монголов. Вильгельм де Рубрук, Путешествие в восточные страны, СПб., 1911, стор. 101.

⁹ М. П. Алексеев, Сибирь в известиях западноевропейских путешественников и писателей, Иркутск, 1941, стор. 25.

¹⁰ В. В. Бартольд, Отчет 1893—1894 гг., стор. 105—106; Туркестан, ч. II, стор. 347.

¹¹ Н. Аристов, Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей, СПб., 1897, стор. 36, 94, 111, 171—172, 182.

¹² П. Голубовский, Печенеги, торки и половцы, стор. 144—145.

¹³ С. П. Толстов, Назв. праця.

¹⁴ А. Пономарев, Куман-половцы, стор. 366.

¹⁵ Б. С. Санджиев, Назв. праця, стор. 90—92; P. Pel-liat et L. Lambis, Histoire des Campagnes de Cingis Khan, I, Leiden, 1951, стор. 96.

часно вони всі зазначали, що кангли займали східну (від Уралу) частину великого половецького степу. В процесі розвитку і поступового злиття кипчаки-половці і кангли втрачали свої родоплемінні відмінності, зливаючись в єдину половецьку народність.

Половці поділялися на кілька племен. Арабський літописець XV ст. Еннувейрі, посилаючись на літопис еміра Рукнеддіна Бейбареа Ельмансурі Ельмиєрі, писав, що в 616 р.¹ було 11 кипчацьких (половецьких) племен: Ієта, Бурджогли, Бурли, Кангуогли (або Кангарогли), Анджогли, Дурут, Карабаогли, Джужнан, Карабірклі, Котян². В інших арабських авторів ці ж 11 племен названі трохи інакше³.

Кочівники південноруських степів — печеніги, торки (правда, ми про них знаємо менше) і особливо половці поступово заселяють приазовські та причорноморські степи на схід від Дніпра. Ці землі стають постійним місцем їх кочування.

Основна ж частина половецьких орд продовжувала кочувати в XI—XII ст. в азіатських степах Сибіру, Уралу і Казахстану. На захід, в приволзькі, приазовські і причорноморські степи, пішла лише деяка частина половців. Кордон східних половецьких або кипчацьких орд простягався до Сир-Дар'ї, Іртиша і озера Балхаш⁴.

В кінці XII ст., згідно Джувейні, в пониззі Сир-Дар'ї і східного Приаралля існувало велике політичне об'єднання східних половецьких орд з центром в місті Сигнак⁵. Ця частина половців мала надзвичайно близькі стосунки з сусіднім Хорезмом. Часто ворожі відносини змінювалися спільними союзницькими діями проти ворогів Хорезма.

Хорезм-шахи і хорезмійська знать з половецькими ханами та половецькою знаттю часто укладали династичні

¹ 616 рік хіджри відповідав 1228—1229 р. нашого літочислення.

² В. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, стор. 540—541

³ Арабський автор Велієддін Абдеррахман Абузейда Ельмалік (помер у 1406 р.) в своїй «Книзі повчальних прикладів» називає 11 половецьких племен такими іменами: Токсоба, Сета, Бурджогла, Ельбулі, Канаарали, Огли, Дурут, Калабаали, Джерсан, Кадкабірклі, Кунун (В. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, стор. 365, 372—373, 541).

⁴ Б. С. Санджиев, Назв. праця, стор. 89.

⁵ В. В. Бартольд, Туркестан, т. II, стор. 180, 365—369.

шлюбні союзи. Відомо, наприклад, що Тукан-Китун, дружина хорезм-шаха Текеша, була за своїм походженням з кипчацького (половецького) роду¹.

Про постійне місцеперебування половців (тим більше про печенігів і про торків) на Правобережжі Дніпра в руських літописах матеріал відсутній. Є лише кілька згадок про їх проникнення на територію на захід від Дніпра. Ще в 1876 р. П. Бурачков висловив гіпотезу про те, що на захід від Дніпра половці постійно не кочували².

Між тим, окремі радянські історики (К. Кудряшов³, А. Пономарьов⁴, С. А. Плетньова⁵ та інші) прагнуть довести, що кочів'я половців займали територію між Волгою і Дунаєм.

На Правобережжі К. Кудряшов розміщує придніпровських, лукоморських і придунайських половців⁶, а С. Плетньова між Прутом і Дністром додає ще й придністровських половців⁷.

На основі однієї згадки Іпатіївського літопису від 1193 р. про лукоморських половців⁸ окремими істориками робляться далекосяжні висновки про існування цілої великої орди, яка займала величезну територію між Дністром і Дніпром, чорноморським узбережжям і верхів'ями р. Бугу. Про «придністровських» половців немає ніякої згадки в наших літописах. Так само і щодо «придунай-

¹ Абулгази, Родословное древо тюрков, Казань, 1914, стор. 34; В. В. Бартольд, О христианстве в Туркестане в домонгольский период, «Записки Восточного отделения Археологического общества», т. VIII, СПб., 1894.

² П. Бурачков, Опыт исследования о куманах или половцах, стор. 111—112.

³ К. В. Кудряшов, Половецкая степь. Очерки исторической географии, «Записки Всесоюзного географического общества», Новая серия, т. 2, М., 1948, стор. 124 і далі: Борьба русского народа с набегами кочевников Причерноморских степей, «Очерки истории СССР. Период феодализма IX—XV вв.», ч. I, IX—XIII вв., М., 1953, стор. 200; Про Игоря Северского, про землю Русскую, М., 1959, стор. 14—15;

⁴ А. Пономарев, Куман-половцы, стор. 366.

⁵ С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, стор. 174.

⁶ К. В. Кудряшов, Половецкая степь, стор. 124, карта між сторінками 128—129.

⁷ С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, карта на стор. 174.

⁸ Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии, СПб., 1871, стор. 454.

ських» половців є лише одна згадка під 1106 р. про те, що князь Святополк «угонивыше половцѣ по Дуная, полонѣ отъяша, а половцѣ исъсѣкоша»¹.

Радянський дослідник історії кочових народів Б. С. Санджієв, говорячи про основну територію, яку займали половці, пише, що «кипчаки ще з середини XI ст. аж до монгольського нашестя займали широкі степові простори від Дніпра і північних берегів Чорного моря до Іртиша і озера Балхаш, які межували на півдні з Хорезмом і пониззями Сир-Дар'ї»². Про будь-які «придніпровські», тим більше «придунайські» половецькі орди, що жили на Правобережжі Дніпра, у нього також немає мови.

Характерно, що на карті половецьких археологічних пам'яток, складеній С. Плетнєвою, на Правобережжі є лише 2 місця половецьких могильників: в районі р. Росі, де, як відомо, жили половці, поселені руськими князями на правах васалітету, і в районі середньої течії Дністра, що можуть бути випадковими або навіть також постійними поселенцями на руських землях³.

Нам здається, що київські князі оселяли половців (в переважній більшості випадків) на території Правобережжя саме тому, що там половці постійно не кочували і лише інколи проникали в степи на захід від Дніпра. Живучи на Правобережжі, не маючи постійних зносин з половецькими кочовими «дикими» ордами і одночасно маючи дуже тісні зносини з землеробським східнослов'янським населенням Правобережжя, половці, які перейшли під зверхність руських князів, поступово ставали землеробами, а також слов'янізувалися.

Отже, основна частина кочів'їв західної групи половецьких орд знаходилася не на Подніпров'ї⁴, а в районі Дону, Волги і Уралу. На весну окремі передові загони половецьких орд просувалися і до Подніпров'я в зону лісостепу, нападаючи на руські землі.

¹ Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии, стор. 186.

² Б. С. Санджієв, Назв. праця, стор. 89.

³ С. А. Плетнєва, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, карта на стор. 174.

⁴ Повторюємо, що К. В. Кудряшов на основі лише окремих одиноких літописних згадок вміщує на Подніпров'ї 4 великі половецькі орди, а саме: придніпровських, лукоморських, заорельських і приморських половців (К. В. Кудряшов, Половецкая степь, карта між сторінками 128 і 129).

Про чисельність кочових народів немає достовірних даних. Вважають, що в середині XI ст. в Європу з Середньої Азії перейшли сотні тисяч (разом з жінками і дітьми) печенігів¹.

В перші ж роки і десятиліття загарбання половецькими ордами приазовських і причорноморських степів у цих землях зосередилася значна кількість кочівників. Уже в 1068 р. чернігівський князь Святослав біля Сновська наголову розгромив дванадцятитисячне половецьке військо². Пізніше половці по кілька тисяч (до 20 000) чоловік здійснювали постійні напади на Руську державу.

Однак не можна перебільшувати кількості кочовиків в південноруських степах. Не слід забувати, що половецькі кочів'я займали величезну територію від Сіверського Дінця до Уралу і далі на схід. Кочовий спосіб життя примушував половців досить часто пересуватися, перекочовувати і при тому на великі відстані. Часті війни, міжусобиці, епідемії тощо затримували нормальний приріст кочового населення.

Основою суспільного устрою печенігів, торків і половців у XI—XII ст. був рід. Роди об'єднувалися в більш значні групи — племена або орди. Але, незважаючи на це, кочівники переживали період швидкого розкладу родового ладу і утворення феодального суспільства.

Документи XI—XII ст. свідчать про виділення у половців окремих сімей, тобто розклад роду і утворення осередку класового суспільства — сім'ї. В тогочасному документі — «Сказании о пленном половчине» — говориться: «Иде в свой дом и созва весь род свой и племя»³.

Поява у половців сім'ї по суті знищувала родову структуру. Виникала феодальна ієрархія. На низу цієї ієрархічної драбини стояли вільні половецькі воїни, вони ж були і главами окремих сімей. Окремих з них називали беями. Далі йшли беки, що стояли на чолі родів⁴. Беки були васалами солтанів⁵, а останні, в свою чергу, підкорялися ханам⁶.

¹ А. И. Попов, Кыпчаки и Русь, стор. 98.

² Летопись по Ипатскому списку, стор. 121.

³ Памятники старинной русской литературы, т. I, СПб., 1860, стор. 73.

⁴ Руські літописи називають їх, напевне, княжичами.

⁵ Можливо, згідно руських літописів, «князів».

⁶ В «Codex Cumanicus» половецький термін «хан» перекладений латинським «imperator».

Сила і міцність влади ханів, зазначає С. Плетньова, залежала від їх військової активності, коли хан очолював і організовував постійно військові походи, що збагачували аристократію, яка підтримувала його. Влада хана виростала майже до абсолютної¹. Такими могутніми ханами були Боняк, Тугоркан, Шарукань, Кончак, Юрій Кончакович.

За старовинними родовими і племінними звичаями влада князів (солтанів) і ханів була виборною, але вони обиралися лише з багатих і знатних родів і тому, по суті, влада їх була спадковою.

В XII ст. в зв'язку з розвитком феодальних відносин у половців, з однієї сторони, і в зв'язку з розчленуванням Древньоруської держави і послабленням її військової могутності, з другої, половецький пануючий клас створив сильну централізовану владу і навіть поклав початок створенню своєї власної держави Дешт-і-Кипчак, яка простягалася на заході до Дніпра, на півдні включала Крим, на північному сході Булгар і на сході доходила до гирла р. Волги².

Татаро-монгольська навала знищила половецьку державу і була основною причиною зникнення самого половецького народу.

У печенігів, торків та половців, як і в інших кочових народів середньовіччя, основою господарства було скотарство. Як відомо, печеніги, торки і половці жили в степовій частині Азії і Східної Європи. Степи мали надзвичайно сприятливі умови для розвитку скотарства. Фауна і флора тодішніх диких степів була надзвичайно багата. Крім суцільного трав'яного покриву степів, по долинах річок росли мішані ліси.

Печеніги, торки і половці займалися кочовим скотарством. Кочове скотарство, як визначав професор В. Н. Кун, не знало заготовки кормів. Худоба утримувалася на підніжному кормі³.

¹ С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, стор. 195.

² Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 471; С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, стор. 195.

³ В. Н. Кун, Черты военной организации средневековых кочевых народов Средней Азии, Ташкентский государственный педагогический и учительский институт им. Низами. «Ученые записки. Серия общественных наук», вып. 1, Ташкент, 1947, стор. 19.

Як правило, всі кочові народи і племена кожний рік і навіть сезон перекочувували на великі відстані. Іноді ці відстані, говорив сучасник Ібн аль-Асір, досягали тисячі кілометрів на рік¹.

Поголів'я худоби кочівників складалося з коней, овець, кіз, верблюдів, великої рогатої худоби.

Сучасники Ібн-Фадлан², Гардізі³, Плано Карпіні⁴, а також наш руський літописець⁵ одностайно відзначали, що печеніги, торки і половці володіли великими стадами корів, биків, овець, кіз, а також верблюдами та кіньми.

Кочові народи, особливо східні кипчаки, розводили переважно овець і коней. Археологічні матеріали говорять про те, що в могильниках і поселеннях східної групи половців найчастіше зустрічаються кістки баранів і коней⁶.

Кочівники на зиму переходили на південь, тіснилися по берегах морів, вибирали незасніжені місця. На літо перекочувували північніше. Часто орди кочівників доходили до лісостепу. «Земля кипчаків, — писав арабський мандрівник XIV ст. Ібн аль-Асір, — багата пасовищами взимку і влітку; в ній є місця, нежаркі (прохолодні) літом, багаті пасовищами, теплі зимою, також достатні пасовищами, — це степи по березі моря»⁷.

Як уже відзначалося, скотарство кочівників того часу було екстенсивним і залежало від кліматичних та природних умов. Особливо багато гинуло худоби від джута (дзуда)⁸. В окремі суворі зими кипчаки втрачали більш ніж половину поголів'я худоби⁹.

В кочовому господарстві виключну роль відігравав кінь. Археологічні пам'ятки показують, що в основному у

¹ В. В. Бартольд, Новый труд о половцах, стор. 143.

² Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу, Перевод под ред. И. Ю. Крачковского, стор. 66.

³ В. В. Бартольд, Отчет 1893—1894, стор. 107.

⁴ Плано Карпини, История Монголов, стор. 28.

⁵ Летопись по Ипатскому списку, стор. 184.

⁶ Л. Р. Кызласов, Памятники позднейших кочевников Центрального Казахстана, «Известия Академии наук Казахской ССР», Серия археологическая, 1951, вып. 3, стор. 62.

⁷ Записки Академии наук по I—III отделению, СПб., 1854, стор. 660.

⁸ «Джут-дзут» — лихоліття (дзудх — зазнавати лиха), нестача кормів від ожеледі, глибоких снігів та жорстоких морозів (Б. С. Санджиев, Назв. праця, стор. 95).

⁹ Б. С. Санджиев, Назв. праця, стор. 95.

кочівників була великоголова порода коней, з міцними масивними кінцівками. Але разом з тим був і другий тип коня, який відрізнявся меншими розмірами голови, вузьким носом, тонкими і довгими п'ястними кістками¹. Другий тип коня — тонконогий, стрункий, породистий — призначався тільки під сідло князям².

Кочівники використовували велику рогату худобу як тяглову силу при переїздах і перекочовуванні³.

Важливу роль в господарстві кочівників відігравали полювання і звіроловство⁴, з якими був постійно зв'язаний кочівник-пастух.

Частина половців поступово переходила до осілого землеробства. Особливо це стосувалося половців, які були сусідами землеробів. Деяка частина половців перейшла до осілого землеробства в районі Придоння і нижньої Волги, де перед їх приходом було багато оброблених земель і населення вело землеробське господарство⁵.

Переходу кочівників до осілого землеробства сприяли кліматичні і природні явища — суворі зими, стихійні лиха, падіж худоби та недостатність пасовищ⁶.

Частина кочівників не мала змоги займатися лише скотарством і була напівземлеробською або землеробською⁷. Половці вирощували різні сільськогосподарські культури (просо, пшеницю, ячмінь, кавуни, дині, цибулю, часник та ін.) і розводили продуктивну молочну худобу.

В половецькій мові (пізніше татарській) було слово «кавун»⁸. Як відомо, кавуни вирощувалися в південних районах. Звідси слов'яни запозичили цю культуру і одночасно назву, яка вживається і сьогодні в українській мові.

Спосіб ведення кочового господарства і зокрема скотарства обумовлював і побут кочівників.

¹ С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, стор. 188.

² В. О. Витт, Лошади Пазырыкских курганов, «Советская археология», т. XVI, 1952, стор. 168—169.

³ В. Рубрук, Путешествие в восточные страны, Плано Карпини, История монголов, М.—Л., 1957, стор. 28, 104.

⁴ История Казахской ССР, т. I, Алма-Ата, 1957, стор. 65.

⁵ Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский, Золотая Орда и ее падение, М.—Л., 1950, стор. 20—21.

⁶ С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, стор. 188.

⁷ Там же, стор. 189.

⁸ Codex Cumanicus, стор. 126.

Один тогочасний персидський твір «Худуд ал Алем» (X ст.) дає опис життя кочівників. Населення живе в юртах і кочує влітку й взимку. Його багатство — соболь і вівці. Іжею влітку служить молоко, а взимку сушений сир¹.

У кочівників виникли й деякі ремесла, що були тісно пов'язані з скотарством. Кочівники виробляли майже всі необхідні для життя предмети.

Половці взимку селилися по берегах моря, річок у напівзруйнованих містах. Але у половців був цілий ряд міст з постійним населенням строкатого етнічного складу із ремісниками та торговцями.

Беликим торгово-ремісничим, а також адміністративним центром половецьких орд і в першу чергу східних кипчаків було місто Сигнак — столиця ханів Кипчацького степу². Сигнак був політичним центром половців до самої татаро-монгольської навали³.

В районі Сіверського Дінця — Дону знаходились половецькі міста Шарукань, Сугров і Балин.

Кочівники були широко втягнуті в торгівлю. К. Маркс зазначав: «Кочові народи перші розвивають у себе форму грошей, оскільки все їх майно перебуває в рухомій, отже, безпосередньо відчужуваній формі і оскільки спосіб їх життя завжди приводить їх у стосунки з чужими общинами і тим спонукає до обміну продуктів»⁴.

В основному торгівля кочівників була мінова, але кочові народи знали також і гроші. Про це свідчать скарби монет, які були знайдені на території, де жили кипчаки-половці в XI—XIII ст., в районі Дону і Нижнього Поволжя, в степах Калмикії і Північного Кавказу⁵.

У кочових народів досить високого рівня досягло воєнне мистецтво, тому що для них війна і грабунки були одним із засобів збагачення. Живучість патріархального ладу навіть в епоху феодалізації визначила собою і характер збройних сил кочових союзів. Через це «збройні сили кочових народів завжди мали масовий характер і за

¹ История Казахской ССР, Алма-Ата, 1957, т. I, стор. 65.

² В. В. Бартольд, История орошения Туркестана, СПб., 1914, стор. 152.

³ В. В. Бартольд, Новый труд о половцах, стор. 153.

⁴ К. Маркс, Капитал, 1954, т. I, стор. 93.

⁵ Б. С. Санджиев, Назв. праця, стор. 100.

своєю структурою мали здатність охопити всю масу»¹. Саме цим можна пояснити те явище, що всі джерела відзначають величезні розміри військ кочівників.

Основним типом війська всіх кочівників була кіннота, що досягла великого воєнного мистецтва. В чоловічих могилах Х—ХІІІ ст. зустрічаються поховані коні, залишки наконечників стріл і луків, списів, сагайдаки, іноді залишки кольчуг і шабель. В окремих могилах збереглися залишки коштовного озброєння, срібні та золоті речі².

Отже, могильники поховань кочівників-воїнів свідчать про те, що основою кінноти кочівників, куди набиралися переважно вихідці з бідноти, були легкі вершники. Із можливої частини кочівників створювалась важка кіннота. Багаті ж воїни, що мали коштовне озброєння, як правило, були воєначальниками.

Основа тактики бою кочівників полягала в навальному наступі, а при поразці — в швидкому і розпорошеному відступі. Часто вони використовували прийом фальшивої втечі, щоб цим самим заманити ворога в засідку, розладнати його ряди і швидко знищити.

Кочівники завжди прагнули знищувати на своєму шляху міста, які завжди чинили їм рішучий опір. Вони рідко вдавалися до облоги, а містами, що були слабо укріплені, кочівники оволодівали легко. Зустрічалися також факти й зatoryжної облоги руських міст кочівниками.

Половці уже в кінці ХІІ ст. були знайомі з застосуванням металевих машин, які вони використовували при взятті міст. Руський літописець зазначає, що під час походу половецького князя Кончака на Русь в його війську були машини, що стріляли «живим вогнем», і великі луки-самостріли, тетеву яких натягувало 50 воїнів. «Пошелъ бяше оканьный и безбожный и треклятый Кончакъ, со множествомъ Половецъ, на Русь, похупся яко плъныти хотя грады Рускыѣ и пожещи огньмъ: бяше бо обрѣл мужа такового бусурменина, иже стрѣляше живым огньмъ, бяху же у них луци тузи самострѣлнии, одва 50 мужъ можашеть напращи»³.

В «Слові о полку Ігоревім» зазначається, що половці

¹ В. Н. Кун, Черты военной организации средневековых кочевых народов Средней Азии, стор. 26.

² С. А. Плетнева, Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях, стор. 197.

³ Летопись по Ипатскому списку, стор. 428—429.

використовували «живі шерешери» і «смагу людем мычаючи в пламянѣ розѣ»¹. Дослідники вважають, що слово «шерешир» походить від персидського і означає лук-самостріл².

Для переправи через річки кочівники використовували мішки, зшиті з кінських шкір і набиті соломою³. Їм таким чином неважко було переправитися через будь-яку річку.

В цілому ж воєнне мистецтво (коли можна назвати так розвиток військової справи у кочових народів) кочівників, яке перетворилося в складовий елемент їх життя і навіть, до деякої міри, господарства, було на належній висоті. Військова справа кочівників не поступалася умінню сусідів — осілих народів.

Таким чином, для ведення успішної зовнішньої політики Київської Русі з кочівниками необхідно було як великокнязівському та удільнокнязівським урядам, так і військовим діячам добре знати також і внутрішнє життя кочових народів, їх історію, мову, суспільний лад, господарство, право, культуру і військову справу. Як політичні і військові діячі, так і діячі древньоруської культури дуже уважно вивчали специфіку, відмінність внутрішнього життя кочівників. В наших джерелах відзначені як сила, так і слабкість кочівників.

Глибоке знання всього складного комплексу внутрішнього життя кочівників, особливо їх військового мистецтва, давало змогу визначним діячам Древньої Русі (Володимиру Святославичу, Ярославу Мудрому, Володимиру Мономаху, Мстиславу Володимировичу) здійснювати не лише вдалі військові походи в степ, а й провадити надзвичайно гнучку, обережну і разом з тим успішну зовнішню політику.

* * *

Молода Древньоруська держава буквально з кожним десятиліттям міцніла, розширюючи свою територію та зміцнюючи зв'язки між окремими східнослов'янськими

¹ Слово о полку Игореве. Под редакцией В. П. Адриановой-Перетц. Изд-во АН СССР, М.—Л., 1950, стор. 17; 22.

² В. Ф. Ржи́га, Восток о «Слове о полку Игореве», Сборник «Слово о полку Игореве», Изд. Госполитмузея, М., 1947, стор. 177.

³ В. Г. Васильевский, Византия и печенеги (1048—1094), стор. 6.

племенами. В 946 р., після придушення першого відомого на Русі повстання древлян, до Київської держави остаточно була приєднана земля древлянського племені¹. Було також зміцнене внутрішнє становище Древньоруської держави — проведена фінансово-адміністративна реформа². Вона охопила всю територію Київської Русі³. «Иде Вольга Новугороду, и уставы по Мьстѣ повосты и дани и по у Лузѣ оброки и дани; и ловища ея суть по всей земли, знаменья и мѣста и повосты, и сани ее стоятъ въ Плесковѣ и до сего дне, и по Днѣпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село ее Ольжичи и доселе»⁴. Б. О. Греков вважає, що Ольга «прагне в різних пунктах Древлянської і Новгородської землі створити особливі господарсько-адміністративні пункти, управління якими доручалося своїм людям, що мусили виконувати в той же час і політичні завдання— зміцнення влади київського князя на місцях»⁵. Щоб зміцнити владу великого київського князя, княгиня Ольга ліквідувала місцевих племінних князів і князів — намісників⁶.

Зміцнивши внутрішнє становище Древньоруської держави, уряд княгині Ольги почав провадити досить активну зовнішню політику.

Княгиня Ольга прагнула зміцнити і до того досить тісні стосунки Київської Русі з Візантійською імперією. Обидві сторони виконували всі умови русько-візантійського договору 944 р. З середини X ст. дуже часто за проханням візантійського імператорського уряду київський уряд посилав своїх воїнів на службу у візантійське імператорське військо. Руські воїни були важливим джерелом для поповнення візантійського військово-морського флоту⁷. На службі у візантійських імператорів були руси, які прийняли християнство, вони навіть брали участь у придворних церемоніях (наприклад, при прийомі послів тар-

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 42—43.

² Там же, стор. 43.

³ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 214.

⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 43.

⁵ Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 301.

⁶ С. В. Юшков, Общественно-политический строй и право Киевского государства, М., 1949, стор. 98, 108—109.

⁷ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 132—133.

сійського еміра)¹. Під час Критської експедиції візантійського війська в 949 р. в складі його було близько 600 русів². В 954 р., коли для облоги арабської фортеці Хада-су з великим військом прибув Варда Фока, то в складі його війська крім вірмен і болгар були також і руські воїни³. В наступному, 955 р., Фока знову провів облогу цієї фортеці. В його війську також були болгарини і руси⁴.

Таким чином, стаття русько-візантійського договору про присилку руських воїнів у Візантію на допомогу⁵ ретельно виконувалася обома сторонами і в значній мірі сприяла зміцненню русько-візантійських відносин. Навіть з тих небагатьох відомих нам фактів видно, що жодна більш-менш значна операція візантійського війська проти зовнішніх ворогів в середині X ст. не обходилася без активної участі древньоруських воїнів. Незважаючи на те, що це цілком залежало від Русі, київський уряд жодного разу не порушив цю важливу статтю договору і свято виконував взяті на себе договірні зобов'язання.

Для ще більшого зміцнення досить тісних взаємовідносин між Київською Руссю і Візантійською імперією велика княгиня київська Ольга нанесла офіційний візит візантійському імператору Константину в 957 р.⁶

Візит, а особливо прийом княгині Ольги в імператорському палаці в Константинополі знайшли своє відобра-

¹ А. А. Васильев, Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии, т. I, СПб., 1902, стор. 295.

² Н. М. Карамзин, История государства Российского, т. I, кн. 1, СПб., 1842, стор. 107, прим. 384.

³ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 216.

⁴ Там же, стор. 216—217.

⁵ В договорі підкреслюється, що виконання цієї статті сприятиме дружнім стосункам обох країн. «Аще ли хотѣти начнетъ наше царство отъ васъ воеи на противящаяся намъ, да пишемъ къ великому князю вашему, и послеть к намъ, елико те хочемъ: и оттоле увѣдятъ ины страны, каку любовь имѣють грѣци съ русью» (ПВЛ, ч. I, стор. 38). Отже, навіть в самому договорі було підкреслено міжнародне значення виконання цієї важливої договірної статті.

⁶ Місія кн. Ольги була не в 955 р., як про це говорить в «Повести временных лет» (ПВЛ, ч. I, стор. 44), а в 957 р., оскільки лише в цьому році 9 вересня було в середу, а 18 жовтня падало на неділю. В ці дні Ольга була прийнята візантійським імператором.

ження в творах Константина Багрянородного¹. Княгиня Ольга в Константинополі 9 вересня була прийнята з усією пишністю і достоїнством руської архонтиси-правительки. Хоч, правда, офіційний прийом її відбувся з таким же церемоніалом, як попереднього саракінського посла, але

Рис. 20. Переговори княгині Ольги в Константинополі з візантійським імператором Константином і прийняття Ольгою християнства.

в той же день Ольга була покликана на «званий обід» в імператорську сім'ю². 18 жовтня Ольга знову була запрошена на «званий обід» до імператора³. Між іншим, такої честі удостоювалися дуже мало іноземних делегацій, які прибували з різноманітними місіями в Константинополь.

Переговори кн. Ольги з візантійським імператором Константином велися з різноманітних питань і в першу чергу з питань посилення, покращення русько-візантійської торгівлі, оскільки в посольстві Ольги було лише на офіційних прийомах 44 руських купці. При русько-візантійських переговорах були певні незгоди. Спочатку, 9 вересня, русько-візантійські протиріччя були, очевидно, дуже сильні, бо з того часу пройшло майже півтора місяця, поки Ольга 18 жовтня була прийнята візантійським

¹ Царя Константина, Изложение царского чина, «Известия ГАИМК», вып. 91, стор. 47—48.

² Там же, стор. 48.

³ Там же.

імператором. При повторних переговорах відносини налагодилися і навіть було погоджено візит-відповідь в Київ візантійської урядової делегації.

З поїздкою княгині Ольги в Константинополь тісно пов'язувалась ще одна важлива для того часу подія культурного значення — прийняття кн. Ольгою християнства. Дворянські та буржуазні історики в переважній більшості звертали увагу на прийняття християнства княгинею Ольгою в Константинополі. Радянські історики основну увагу звертають на політичні результати та причини візиту руської місії в Константинополь в 957 р., не відкидаючи, без сумніву, і важливого в той час значення прийняття християнства. Такі історики, як М. Карамзін¹, С. Соловйов², О. Шахматов³, М. Приселков⁴, М. Левченко⁵ та ін., вважають, що кн. Ольга прийняла християнство в Константинополі в час своєї місії до візантійського імператора. Інші історики, особливо Д. Успенський⁶, Д. Іловайський⁷, В. Мавродін⁸, вважають, що Ольга прийняла християнство у себе на батьківщині, тобто на Русі.

Не вдаючись у полеміку, яка точиться з цього приводу сотні років, можна лише зазначити, що офіційне оформлення християнства княгинею в Константинополі мало другорядне значення, першорядне значення мали політичні переговори. В «Повесть временных лет», яка редагувалася християнськими руськими монахами в XI ст., був внесений і підсилений християнський мотив.

Княгиня Ольга, безперечно, для того, щоб зміцнити русько-візантійські відносини і розуміючи вигоду християнської релігії, могла піти в Константинополі на такий

¹ Н. М. Карамзин, История государства Российского, кн. 1, т. 1, стор. 101—103.

² С. Соловьев, История России с древнейших времен, ч. 1, СПб., 1889, стор. 138.

³ А. А. Шахматов, Введение в историю русского языка, СПб., 1916, стор. 75.

⁴ М. Д. Приселков, Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв., СПб., 1913, стор. 9—14.

⁵ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 228—236.

⁶ Ф. И. Успенский, Византия и Русь в X в., Одесса, 1888, стор. 19.

⁷ Д. И. Иловайский, Вероятное происхождение Ольги, «Исторические сочинения», т. II, стор. 176.

⁸ В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, стор. 252—254.

крок, як офіційне хрещення при кафедральному соборі візантійського імператорського двору.

Ольга також дуже добре розуміла, що прийняття нею християнства в Константинополі викличе великий міжнародний резонанс. І справді, хрещення Ольги в Константинополі стало відомим в усіх країнах тогочасного культурного світу, бо воно відбилосся у тогочасних візантійських хроніках (Скіліца, Зонара), німецькій хроніці Адальберта і пізніших древньоруських джерелах («Повесть временных лет», «Похвала Володимиру»).

Після поїздки княгині Ольги в Константинополь, незважаючи на певні незгоди між київським та візантійським урядами, що відчувалися в час константинопольських переговорів, обидві сторони прагнули згладити ті незгоди, які виникли в Константинополі між Руссю і Візантією.

Незабаром після приїзду княгині Ольги в Київ візантійський імператор вислав своє посольство у древньоруську столицю — Київ. Окрім традиційних товарів древньоруського експорту — челяді, воску, шкіри, візантійський імператор просив у княгині Ольги ще й «вои в помощь»¹. Ті розходження та незгоди, що були в Константинополі при переговорах, частково продовжилися і в Києві. Коли довіряти літописцеві, то княгиня Ольга примусила візантійських послів чекати прийому біля Києва на р. Почайні, оскільки саму Ольгу в Константинополі також не відразу прийняв імператор і її примусили чекати в затоці Золотий Ріг (Суд) біля Константинополя. В літопису відчувалася образа кн. Ольги на імператора за холодний прийом в Константинополі руської княгині². «Отвѣщавши Ольга, и рече къ словѣ: «Аще ты, рѣци, тако же постоиши у мене в Почайнѣ, яко же азъ в Суду»³. Але незабаром було узгоджено всі суперечки, послі були прийняті великою княгинею і повернулися у Візантію⁴.

Дружній візит княгині Ольги в Константинополь залишив глибокий слід у пам'яті як руських, так і греків. Візантійці завжди при нагоді нагадували руським державним діячам, послам, купцям та мандрівникам про перебування княгині Ольги в Константинополі.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 45.

² А. А. Шахматов, Разыскания о древнейших русских летописных сводах, СПб., 1908, стор. 111—114.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 45.

⁴ Там же.

Навіть через два століття новгородський архієпископ Антоній, перебуваючи в Константинополі, говорив, що йому показували у Софіївському соборі велике золоте блюдо руської княгині Ольги, яке вона подарувала собору¹.

Рис. 21. Вручення дарунків княгиною Ольгою в Константинополі.

Поїздка княгині Ольги в Константинополь і розповідь літописця про те, як Ольга «переключала» візантійського імператора, в деяких пізніших літописах переплутані з помстою Ольги древлянам і складена легенда про переможний похід Ольги на Константинополь².

Візит княгині Ольги в Константинополь мав велике значення. Київська Русь демонструвала не лише свою

¹ П. И. Савваитов, Путешествие новгородского архиепископа Антония в Царьград, СПб., 1872, стор. 58; Д. В. Анайлов, Дар святой княгини Ольги в ризницу святой Софии в Царьграде, «Труды XII Археологического съезда в Харькове», т. III, М., 1905, стор. 1.

² А. И. Кирпичников, К литературной истории русских летописных сказаний, «Известия Отделения русского языка и словесности» (далі — «ИОРЯС»), т. II, СПб., 1897, стор. 61—62; М. Г. Халанский, Экскурсы в области древних рукописей и старопечатных изданий о первых русских князьях, «Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда», т. I, Харьков, 1902, стор. 411—418, 424—426; його ж, Материалы и заметки по истории древнерусского героического эпоса, ч. I. Сказание о взятии великой княгиней Ольгой Царьграда, «ИОРЯС», т. VIII, кн. 2, СПб., 1903, стор. 169—173; И. У. Будовниц, Общественно-политическая мысль Древней Руси (XI—XIV вв.), М., 1960, стор. 73.

військову силу, як в 907 і 944 рр., а й здатність своєї дипломатії. Візантійський імператор змушений був вести особисті переговори з руською княгинею, влаштовувати пишні прийоми, навіть запрошувати у свій вузький сімейний круг, що на той час мало неабияке значення. Незважаючи на деякі незгоди, Візантійська імперія визнала русько-візантійський договір 944 р. Крім того, візит княгині Ольги в Константинополь наштовхнув київський уряд на думку, що необхідно шукати зв'язків не лише на Сході і Півдні, а й на Заході — з Германською імперією. Руський візит у Константинополь сприяв тому, що візантійський імператорський уряд незабаром після повернення княгині Ольги на Русь прислав у Київ авторитетне візантійське посольство¹. Греки змушені були продовжити русько-візантійські переговори, розпочаті в Константинополі в 957 р.

Руська місія в Константинополі, очолювана великою княгинею Ольгою, показала не лише візантійському імператорському уряду, а й урядам інших країн, що Київська Русь не поступалася перед Візантійською імперією. А з літописної розповіді ми ясно бачимо, що своєю могутністю і величчю Київ був справжнім суперником Константинополя.

Через це нам здається дивним твердження В. В. Мавродіна про те, що «місія Ольги закінчилася нічим»². Ні в якому разі не можна недооцінювати цього, по суті, першого відомого нам візиту глави нашої країни в сусідню державу для вирішення всіх назрілих питань. Особисті контакти державних діячів, особливо керівників держав, на той час, як і завжди, відігравали важливу роль для успішного ведення мирних і дружніх переговорів між двома великими сусідніми країнами.

Після повернення з Константинополя і проведення русько-візантійських переговорів у Києві з візантійським посольством княгиня Ольга послала свою місію на Захід— до імператора Священної Римської імперії Оттона I. Ольга, як правильно зазначав Б. Д. Греков, застосувала «дипломатичний маневр»³.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 45.

² В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, стор. 256; його ж, Начало мореходства на Руси, стор. 66.

³ Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 958.

Згідно з повідомленням відомої західної хроніки Адальберта, продовжувача аббата Регінона, в 959 р. до імператора Оттона I прибуло посольство руської княгині Єлени, яка була охрещена в Константинополі, і попросило прислати на Русь єпископа та пресвітерів¹. В хроніці Адальберта княгиню Ольгу названо її християнським іменем Єлени².

Руське посольство, очевидно, повело жваві переговори з імператором Священної Римської імперії Оттоном I. Мова йшла про зближення двох великих і могутніх європейських держав — Київської Русі і Священної Римської імперії — по всіх лініях: економічній (і в першу чергу торговій), політичній та культурній і, зокрема, релігійне зближення.

Княгиня Ольга, говорить Карамзін, пропонувала імператору Оттону I через своїх послів дружній союз³.

Посольство княгині Ольги повело також переговори з імператором Оттоном I про запровадження християнства і, можливо, про встановлення самостійної митрополії в Києві⁴.

Імператор Оттон I з великим запізненням вирішив послати у Київ свого єпископа, який, до речі, так і не поїхав. Уже значно пізніше було послано на Русь іншого єпископа⁵.

Як правильно зазначав М. Е. Шайтан, імператор Оттон I не зумів достатньо оцінити свої політичні інтереси на Сході і замість встановлення самостійної митрополії в Києві відправив на Русь лише своїх місіонерів на чолі з рядовим єпископом-німцем Адальбертом⁶.

Німецький єпископ Адальберт з великою свитою при-

¹ Adalberti continuatio Reginonis, Reginonis abbatis Prunensis chronicon scriptorum rerum Germaniae, «Monumenta Germaniae historica» (далі — Adalberti), ed. Pertz, t. I, Hannover, 1890, стор. 170.

² А. В. Воронов, О латинских произведениях, «Чтения в историческом обществе Нестора-Летописца» (далі — «ЧИОНЛ»), 1879, кн. 1 (7), стор. 36.

³ Н. М. Карамзін, История государства Российского, кн. I, т. 1, стор. 108.

⁴ М. Д. Приселков, Очерки церковно-политической жизни Киевской Руси, СПб., 1913, стор. 11—14; W. Abraham, Powstanie organizacji Kościoła łacińskiego na Rusi, Lwów, 1904, стор. 3—10.

⁵ Adalberti, стор. 170.

⁶ М. Э. Шайтан, Германия и Киев в XI в., стор. 5.

був у Київ у 960-х рр.¹, майже через три роки після переговорів руського посольства з імператором Оттоном I.

Саме в цей час, тобто в 962 р., вважають деякі історики, відбувся якийсь дворцєвий переворот. Ольга була усунена від влади, деякі близькі до неї бояри вбиті. Адальберт змушений був швидко тікати з Русі. В Києві влада перейшла в руки Святослава, який спирався на язичеську дружину². Західна німецька хроніка також говорить про те, що єпископ з великими труднощами повернувся з Русі на батьківщину³.

Невдала місія німецького єпископа Адальберта надовго порушила досить близькі політичні взаємовідносини між двома великими європейськими країнами — Київською Руссю і Священною Римською імперією.

Після тієї натягнутості русько-візантійських відносин, які створилися вслід за взаємними візитами руських у Константинополь і греків у Київ, на кінець 50-х рр. X ст. взаємовідносини між Руссю і Візантією налагодилися. В 959 р., після смерті візантійського імператора Константина, якого не без підстав називав В. А. Пархоменко «русофобом»⁴, його замінив Роман II, який одразу почав здійснювати політику зближення і навіть встановлення дружніх взаємовідносин між Візантійською імперією і Київською Руссю.

Візантія не могла протистояти наступу арабів, вона змушена була залишати арабським завойовникам все нові й нові свої землі. Араби захопили у Візантії острів Крит, який перетворили на справжнє корсарське гніздо не лише на Егейському, але й на всьому Середземному морі. Ліквідація корсарського гнізда в центрі Егейського моря була для Візантії питанням життя і смерті⁵. Візантійська імперія стала готувати велику воєнну експедицію на о. Крит.

¹ E. Winter, *Russland und das Papsttum*, t. I, B., 1960, стор. 21—22.

² М. Д. Приселков, *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XII вв.*, стор. 9—14; Б. Д. Греков, *Киевская Русь*, стор. 459; О. Л. Вайнштейн, *Роль и значение нашей родины в истории западной Европы в средние века*, «Вестник Ленинградского государственного университета», 1950, № 5, стор. 64.

³ Adalberti, стор. 170.

⁴ В. А. Пархоменко, *Начало христианства. О крещении св. Ольги*, «Вера и разум», 1911, X.

⁵ М. В. Левченко, *Очерки по истории русско-византийских отношений*, стор. 234.

Для посилення свого війська імператор Роман II змушений був попросити у княгині Ольги військової допомоги¹. Київський великокнязівський уряд погодився надати військової допомогу Візантійській імперії в скрутний для неї час.

Древньоруські воїни беруть участь, як і раніше, майже в усіх воєнних операціях візантійського війська. Пліч-о-пліч з греками та вірменами руські воїни захищали рубежі Візантійської держави.

В 960 р. руське військо було відряджене у Візантію, а потім разом з візантійськими військами — на о. Крит для участі в Критській операції. Там в 961 р. руські воїни разом з візантійцями під командуванням одного з найкращих візантійських полководців Нікіфора Фоки брали участь у взятті першокласної, найсильнішої фортеці Хандакс і відвоюванні острова Криту². А в 964 р. вони брали активну участь у великій воєнній операції візантійського війська на о. Сіцилії³.

Активна участь древньоруського війська в частих війнах Візантії сприяла зміцненню торгових, політичних та культурних зв'язків між Київською Руссю і Візантією. Політичне зближення між цими двома державами, що намітилося в кінці 50- на початку 60-х рр. X ст., на середину 60-х рр. переросло в тісний русько-візантійський союз. Політичне зближення між Київською Руссю і Візантійською імперією сприяло зростанню міжнародного авторитету Древньоруської держави.

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 459.

² G. Schlumberger, Nicéphore Phocas, Paris, 1890, стор. 37—114.

³ Н. М. Карамзин, История государства Российского, кн. 1, т. 1, стор. 107—108, прим. 384.

РОЗДІЛ III

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ РУСІ В ПЕРІОД ДАЛЬШОГО ЗМІЦНЕННЯ ТА РОЗШИРЕННЯ ДРЕВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (ДРУГА ПОЛОВИНА X ст.)

З 60-х рр. X ст. почався новий етап в історії Древньоруської держави — її боротьба за здійснення східних та південних планів. Почався період не лише активних дипломатичних переговорів з сусідніми як великими, так і малими країнами, а й безперервних війн, які були, як правило, логічним завершенням тогочасних дипломатичних переговорів між державними діячами.

У порівнянні з усім попереднім багатолітнім періодом в історії східних слов'ян — періодом утворення та зміцнення Древньоруської держави — нечувано виріс міжнародний авторитет Київської Русі. Про Київську Русь знали і писали і на Півдні, і на Сході, і на Заході.

Як внутрішня, так і зовнішня обережна політика великої княгині Ольги підготувала благодатний ґрунт для бурхливої діяльності в галузі зовнішньої політики, яку повів з другої половини 60-х рр. X ст. князь Святослав Ігоревич.

На всю діяльність, особливо військову, полководницьку майстерність Святослава наклало глибокий відбиток виховання молодого князя. Святослав залишився в трирічному віці без батька. Його мати, велика княгиня Ольга, активно втручалася в усі справи управління молодією Древньоруською державою і, очевидно, менш за все звертала увагу на виховання свого сина. Молодий

Святослав виховувався серед воїнів-дружинників великого князя київського. Дружинні звичаї, обов'язки, які були законами середньовічного лицарства, залишилися у Святослава на все життя.

Мірилом поступків князя Святослава стала думка дружини, а його ідеалом була слава безмежно хороброго воїна, який ніколи не зраджує традиціям дружини¹. Хоч ми не можемо погодитися з Ніколаєвим, що це були «єдині мірила», але все ж це мало величезний вплив на всю діяльність князя Святослава, особливо в галузі зовнішньої політики.

Це розумів ще древньоруський літописець, який охарактеризував його, як прекрасного воїна і військового організатора. «Князю Святославу възрастшу и възмужавшу, нача вои совкупляти многи и храбры, и легько ходя, аки пардусь, войны многи творяше. Ходя возъ по собѣ не возяше, ни котъла, ни мясь варя, но потонку изрѣзавъ конину ли, звѣрину ли или говядину на углех испекъ ядасе, ни шатра имяше, но подъкладъ постлавъ и сѣдло в головахъ, тако же и прочии вои его вси бяху»².

Ця блискуча характеристика Святослава Ігоревича багато в чому збігається з характеристикою руського князя, даною іноземцями.

Відомо, що князь Святослав, як правило, попереджав своїх ворогів перед походом на чужу країну. «И посылаше къ странамъ, — говориться в «Повести временных лет», — глаголя: «Хочю на вы ити»³. Це був глибоко продуманий не лише тактичний, а й стратегічний прийом, розрахований на те, щоб вороги розгубилися, зосередили в одному, часто вигідному для Святослава, місці частину своїх військ, оскільки вони за короткий час не могли «відмобілізувати» всі свої сили, і таким чином завдати рішучого і нищівного удару по ворогу. При таких стратегічних і тактичних прийомах Святослава мусила була діяти (і, безперечно, відмінно діяла) руська військова розвідка. Бо без достатніх розвідувальних даних попередження не мало б ніякого ефекту. Попередження Святославом своїх ворогів і одночасна обізнаність про приготування і рух ворожих військ мали великий успіх.

¹ А. Николаев, Святослав Игоревич, «Русский биографический словарь», Сабанеев — Смыслов, СПб., 1904, стор. 253.

² ПВЛ, ч. I, стор. 46.

³ Там же.

Військове виховання Святослава і його дружини, особисті звички ніяк не відбилися на далекозорій, глибоко продуманій зовнішній політиці уряду Київської Русі в період князювання Святослава Ігоровича. Князь Святослав поставив за мету оволодіти Волзьким торговим шляхом, забезпечити вихід Русі до Каспійського і Азовського морів, просунути кордони Русі до Північного Кавказу, північного Причорномор'я і гирла Дунаю. Все своє життя він віддав здійсненню цієї мети. «Вся його політика, — підкреслює Б. О. Рибаків, — цілком цілеспрямована і просякнута єдиною думкою: замість далеких заморських грабіжницьких експедицій організувати походи проти ворожих сусідів і тим зміцнити міжнародне становище Русі. В цьому відношенні походи Святослава принесли блискучі результати: зміцнилися торгові шляхи, перестала існувати паразитична Хазарська держава, вплив Візантії був ослаблений, Русь улаштувалась на Чорному морі та на Дунаї (Тмуторокань, Білгород, Переяславець на Дунаї та ін.)»¹.

Святослав Ігорович був далекоглядним політиком, вся його діяльність випливала з глибокого знання потреб Древньоруської держави та не менш глибокого знання внутрішнього життя і зовнішньо-політичного курсу всіх сусідніх країн².

Молода міцніюча Древньоруська держава вимагала бурхливої діяльності, проведення енергійних дій в галузі зовнішньої політики, і князь Святослав був саме тією особою, саме тим правителем, якого вимагала епоха.

Слід також зазначити, що князь Святослав, який був сам феодалом, проводив політику в інтересах зростаючого й міцніючого класу феодалів. Ця політика древньоруських феодалів цілком і повністю відповідала інтересам купецтва Київської Русі і частково також інтересам широких народних мас міст і сіл, оскільки зміцнювалися південні кордони держави і зменшувалася загроза нападів кочівників на руські землі.

¹ Б. А. Рыбаков, Обзор общих явлений русской истории IX — середины XIII веков, «Вопросы истории», 1962, № 4, стор. 39—40.

² Через це не можна погодитися з твердженням В. В. Мавродіна, що «Святослав — не правитель. Він — воїн, вождь численного хороброго воїнства, дружинний князь...» (В. В. Мавродін, Образование Древнерусского государства, стор. 259).

Першочерговим завданням, яке стояло перед феодалним класом Київської Русі, було здійснення східного військового походу і забезпечення східних торгових шляхів та східних ринків збуту древньоруських товарів.

Ще на початку ХХ століття Н. Д. Знойко, досліджуючи причини східного походу древньоруських військ, очолюваних Святославом, прийшов до висновку, що основою походу князя Святослава на Схід було шукання нових ринків¹.

В житті Древньоруської держави з кожним десятиліттям все більше значення мала східна торгівля. Торгівля Русі із Сходом йшла через Хазарію. Хазарський каган мав повну можливість не лише контролювати діяльність руських купців, але й брати в них у вигляді мита значну частину прибутків².

Київська і взагалі вся древньоруська феодална знать, очолювана князем Святославом Ігоровичем, перші свої удари спрямувала на Схід і в першу чергу проти Хазарського каганату.

Зростаючий клас феодалів Древньоруської держави прагнув зміцнити позиції Київської Русі на Сході. Молода Древньоруська держава, природно, прагнула взяти в свої руки старовинний Волзький торговий шлях. Гирло р. Волги тримав у своїх руках Хазарський каганат, який стояв на шляху східної торгівлі і східної політики Древньоруської держави.

Отже, зіткнення між зростаючою Київською державою і занепадаючим Хазарським каганатом було цілком неминуче, і князь Святослав, писав образно Б. Д. Греков, завдає останнього і остаточного удару Хазарській державі³.

Тогочасні надзвичайно складні русько-хазарські та русько-візантійські відносини чудово висвітлені в анонімному грецькому документі того періоду «Записки готського топарха»⁴. В документі сказано про те, що жителі міста

¹ Н. Д. Знойко, О походах Святослава на Восток, «ЖМНП», 1908, т. XVIII, ноябрь, стор. 294.

² М. И. Артамонов, Саркел-Белая Вежа, стор. 51.

³ Б. Д. Греков, Борьба Руси за создание своего государства, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1945, стор. 56.

⁴ А. А. Кунник, О записке готского топарха, «Записки Академии наук», 1874; В. Васильевский, Русско-византийские отрывки. Записка греческого топарха, «ЖМНП», 1876, стор. 135; Б. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, стор. 260—262; його ж, Начало мореходства на Руси, стор. 67—69.

Клімати, бажаючи стати незалежними, вирішили врятуватися від частих нападів сусідніх варварів приєднанням до свого могутнього північного сусіда, що царював на півночі Істра, тобто Дунаю. Північний цар їх прийняв під свій протекторат і віддав місцевому топарху цілу сусідню область. Час дій, описаних в «Записці», — 962—963 рр., а місце — Крим, північне узбережжя Чорного моря і пониззя Дніпра¹. Північним правителем, таким чином, був князь Святослав.

Ця глибоко продумана діяльність була підготовкою до великого східного походу, який зміцнював становище Київської Русі не лише на Сході, а й у Криму, на Азовському морі та на північних берегах Чорного моря.

В другій половині X ст. Київська Русь перетворилася у велику державу, з якою рахувалися всі навколишні країни, але одне з східнослов'янських племен — в'ятичі — все ще знаходилося в залежності від Хазарського каганату і змушене було виплачувати хазарам данину по шелягу від рала. Уряд Київської держави не міг далі миритися з таким становищем, а вступ на великокнязівський престол енергійного князя Святослава остаточно вирішив питання про повне звільнення всіх східнослов'янських племен від іноземних поневолювачів.

Руські війська під керівництвом Святослава в 964 р. розпочали східний похід. На відміну від інших Святослав пішов угору по Десні, а звідти на Оку і Волгу, першим проклавши цей шлях з Києва на Волгу².

В 964 р., повідомляється в «Повести временных лет», князь Святослав «иде на Оку рѣку и на Волгу, и налѣзе вятичи, и рече вятичемъ: «Кому дань даете?» Они же рѣша: «Козаромъ по шьягу от рала даемъ»³.

В цей час війська Святослава могли знищити окремі хазарські гарнізони, що були розташовані у в'ятицькій землі по важливих водних торгових магістралях Східної Європи — Волзі й Оці.

Одночасно це було прощупування ґрунту при посиленій підготовці до майбутнього великого походу в район Волзького басейну. В. В. Мавродін вважає, що це був похід

¹ В. В. Мавродин, Начало мореходства на Руси, стор. 69.

² Н. Д. Знойко, О походах Святослава на Восток, стор. 295.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 46—47.

руського війська «крізь в'ятичі», який мав за мету пробитися на Волгу і вступити на територію власне Хазарії і тільки¹.

Очевидно, похід руського війська у в'ятицьку землю був узгоджений з місцевими князями, і київсько-в'ятицькі об'єднані сили розгромили хазарські військові загоны, розташовані на території в'ятичів. Цим самим були в значній мірі підірвані сили Хазарського каганату.

В 966 р. князь Святослав здійснив повторний похід проти в'ятичів, підкорив їх і наклав на них данину².

Причини повторного походу Святослава на в'ятичів до цього часу не відомі, хоч історики висловлюють найрізноманітніші здогади. Але можна думати, що в'ятицькі князі, звільнившись від хазарської залежності з допомогою київського війська, проявили сепаратистські настрої, що примусило Святослава повторно зробити похід у в'ятицьку землю.

Залишивши в тилу в себе остаточно звільнених від хазарської залежності в'ятичів, князь Святослав мав змогу розпочати свій великий східний похід.

Перш за все древноруське військо обрушилося проти хазарських військ, розташованих в районі Камської Болгарії. Руські війська дуже швидко зайняли цю країну³. Волзька Болгарія, очевидно, попала в деяку васальну залежність від Древноруської держави⁴. Але це дало їй змогу звільнитися від іга Хазарського каганату⁵. Похід Святослава у Волзьку Болгарію і звільнення її від хазарської залежності поклали початок її самостійному розвитку.

Після підкорення волзьких болгар руські війська, очолювані князем Святославом, говорять у своїй «Книзі шляхів і держав» сучасник Святослава — арабський письменник Абуль-Касим Мухаммед, або Ібн-Хаукаль, ви-

¹ В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, стор. 262; його ж, Начало мореходства на Руси, стор. 69.

² «Вятичи побѣди Святославъ, и дань на нихъ възложи», — говорить про це руський літописець (ПВЛ, ч. I, стор. 47).

³ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о хазарах и русских, СПб., 1870, стор. 218—219.

⁴ Згадаймо похід в 985 р. князя Володимира Святославича проти Волзької Болгарії. (ПВЛ, ч. I, стор. 59).

⁵ Б. Д. Греков, Волжские болгары в IX—X вв., Избранные труды, т. II, М., 1959, стор. 531.

рушили вниз по Волзі в Хазарію. На шляху ними були підкорені буртаси, або мордва¹.

Таким чином, остаточно звільнивши в'ятичів від хазарської залежності, розгромивши хазарські гарнізони на важливих стратегічних шляхах — на Волзі, Оці і Камі,

Рис. 22. Перемога руського війська, очолюваного князем Святославом, над хазарами.

підкоривши волзьких болгар і буртасів, Святослав вирішив розгромити Хазарську державу.

В 965 р. руські війська вирушили в похід на Хазарський каганат. Про велику русько-хазарську війну руський літописець зробив лише лаконічний запис: «Иде Святославъ на козары; слышавше же козары, изидоша противу съ княземъ своимъ Каганомъ, и съступишася битися, и бывши брани, одолѣ Святославъ козаромъ и градъ ихъ и Бѣлу Вежю взя»².

Східнослов'янські війська на чолі з князем Святославом Ігоревичем у вирішальній битві наголову розгромили основні збройні сили хазар, якими командував сам хазарський каган.

Основна битва між хазарськими військами на чолі з каганом і руськими військами, очолюваними князем Свя-

¹ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о хазарах и русских, стор. 218.

² ПВЛ, ч. I, стор. 47.

тославом, відбулася, зазначав А. Ю. Якубовський, в басейні ріки Дону¹.

Після цього князь Святослав захопив столицю Хазарського каганату Ітіль, розташовану у гирлі р. Волги, та велике хазарське місто Семендер. Сучасник подій Ібн-Хаукаль в 977 р. писав, що те, що залишилося після розгрому руськими військами, можна порівняти з милостинею для бідняків². Одночасно Святослав штурмом взяв досить сильну на той час хазарську фортецю Саркел-Білу Вежу, що була розташована на лівому березі Дону³.

Між датою руського літопису і повідомленням арабського письменника Ібн-Хаукаля у відношенні східного походу Святослава є значне розходження. В той час як руський літописець називає дату 965 р., Ібн-Хаукаль вказує на 358 р. хіджри (тобто 968—969 рр.). Але, як довів В. В. Бартольд, ця різниця вийшла через непорозуміння. Ібн-Хаукаль наводив 358 р. не як дату походу Святослава на Схід, а як рік, коли Ібн-Хаукаль почув у Джурджані розповіді про розгром Хазарського царства⁴.

Східні історики Ібн-Міскавейх та Ібн-ал-Асір повідомляють, що в 965 р. на Хазарський каганат зробив напад тюркський народ. Це змусило кагана звернутися за допомогою до Хорезму. Хазари навіть погодилися прийняти мусульманство за військову допомогу. Оскільки дати походу тюрків і походу Святослава точно співпадають, а араби не могли слов'ян змішати з тюрками, то цілком очевидно, що слідом за походом Святослава або одночасно з ним на Хазарський каганат зі Сходу обрушилися тюрки (узи або торки). Одночасний похід руських військ та узів на Хазарію прямо свідчить про існування русько-тюркського союзу, який був однією з складових частин великої східної політики князя Святослава⁵.

¹ А. Ю. Якубовский, О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях, в IX—X вв., стор. 470.

² А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, стор. 219.

³ М. И. Артамонов, Саркел-Белая Вежа, «Материалы и исследование по археологии СССР», (далі «МИА»), № 62, М.—Л., 1958, «Труды Волго-Донской археологической экспедиции», т. I, стор. 52—55.

⁴ В. В. Бартольд, Арабские известия о русах, стор. 34; його ж, Место прикаспийских областей, стор. 42.

⁵ С. П. Толстов, По следам древнехорезмийской цивилизации, М.—Л., 1948, стор. 252.

Після розгрому Хазарії руські війська рушили на Північний Кавказ. В північному Дагестані біля Каспійського моря було взято хазарське місто Семендер, яке славилось своїми виноградниками. Частина жителів хазарської столиці Ітіля і міста Семендера змушена була тікати на острови Каспійського моря¹. М. І. Артамонов не безпідставно допускає думку, що Святослав не обмежився розгромом хазарських міст, а й підкорив їх своїй владі, залишивши в них руські гарнізони².

Древньоруська держава ще до походу Святослава на Схід могла мати свої володіння біля Керченської протоки³. Частина східнослов'янського населення жила на нижньому Поволжі та Подонні.

З Каспійського узбережжя війська Святослава рушили вздовж Кавказького хребта до Чорноморсько-Азовського узбережжя. Природно, що руським військам довелося зіткнутися з ясами і касогами, тобто осетинами і черкесами, які жили в північно-кавказьких степах та передгір'ях Кавказу. Святослав «ясы побѣди и Касогы»⁴. Очевидно, яси і касоги були приєднані до Київської держави, оскільки в Новгородському першому літописі говориться: «Ясы побѣди и Касогы, и приведе Киеву»⁵. Частина ясів та касогів, тобто черкес та осетинів, дійсно могла бути приведена на Русь і оселена на південних окраїнах Київської держави⁶.

Князь Святослав ретельно готувався до походу на Північний Кавказ. Напередодні східної війни прошупувався ґрунт, велися переговори, древньоруський уряд шукав підтримки і союзників на Кавказі. З розповіді сучасника, арабського письменника Ібн-абі-Якуба ми довідуємося, що в 60—80-х рр. X ст. один з володарів Кавказу послав

¹ А. Я. Гаркави, Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, стор. 219.

² М. И. Артамонов, Саркел-Белая Вежа, стор. 52.

³ А. Н. Насонов, Тмуторокань в истории Восточной Европы X века, «Исторические записки», 1940, т. 6, стор. 92—93.

⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 47.

⁵ Новгородская первая летопись младшего извода. Комиссионный список «Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов», Изд-во АН СССР, М.—Л., 1950, стор. 117.

⁶ Чи не з того часу походить назва міста Черкас на південній Київщині?

своє посольство до «царя русів»¹. Це посольство могло бути послане саме до Святослава².

Ретельна підготовка до кавказького походу, мирні переговори (а не лише військові дії) з місцевими правителями, придбання союзників сприяло успішному результату цього походу.

Кавказький похід русів в 965 р., по суті від берегів Каспійського моря до Азовського моря, посередньо підтверджує думку, пише А. Н. Насонов, про існування володінь київського князя на берегах Босфора Кіммерійського³.

Кавказький похід руських військ говорить про те, що Святослав ставив собі за мету оволодіння не лише волзьким, а й дніпровсько-донським напрямком руської торгівлі зі Сходом, на якому важливу роль відігравала Керченська протока⁴.

Східний похід руських військ настільки сильно потряс Хазарський каганат, що він уже не міг після нього оправитись. Похід Святослава підготував повне падіння Хазарської держави⁵.

Після успішного Східного походу Святослава слов'янське населення швидко почало заселяти Подоння та узбережжя Азовського моря. Саркел перетворюється в слов'янське місто Білу Вежу, в якому основну частину складало слов'янське населення⁶. Одночасно на Таманському та Керченському півостровах виникає руське Тмутороканське князівство, яке мало виключне стратегічне значення.

Таким чином, багатовікова боротьба східних слов'ян з Хазарським каганатом, що тягнулася з VII до кінця X ст., закінчилася повною перемогою слов'ян.

Після розгрому Святославом Хазарського каганату Київська Русь стала на сторожі Візантії і Заходу від постійних нападів татаро-монгольських орд, які рухалися зі сходу на захід. Це зміцнило русько-візантійські відносини⁷ і позиції Київської Русі на Заході взагалі.

¹ С. Гедеонов, *Варяги и Русь*, СПб., 1876, стор. CVIII—CX.

² А. Н. Насонов, *Тмуторокань в истории Восточной Европы X века*, стор. 93.

³ Там же.

⁴ М. И. Артамонов, *Саркел-Белая Вежа*, стор. 52.

⁵ В. В. Григорьев, *Обзор политической истории хазаров*, стор. 63.

⁶ М. И. Артамонов, *Саркел-Белая Вежа*, стор. 56.

⁷ Б. Д. Греков, *Борьба Руси за создание своего государства*, стор. 58.

Міжнародний авторитет Русі виріс також і на Сході, оскільки Русь, розгромивши Хазарію, безпосередньо зіткнулася з країнами Сходу і Закавказзя і була посередником в економічних, політичних і культурних взаємовідносинах між Сходом і Заходом.

Київська Русь взяла в свої руки Волзький торговий шлях — одну з найважливіших торгових артерій Східної Європи. Було встановлено дружні зв'язки з багатьма поволзькими та кавказькими народами. Окремі народи прийняли руський протекторат.

Крім Волзького торгового шляху, в руки Древньоруської держави потрапила друга важлива торговельна магістраль — Кавказько-Донська. В результаті цього встановилися міцні економічні та політичні зв'язки східних слов'ян з кавказькими народами, які переросли в традиційні історичні зв'язки. Початок цим тісним русько-кавказьким зв'язкам був покладений східним походом Святослава.

Київська Русь зміцнила також свої позиції в Криму, на Азовському морі та на північному узбережжі Чорного моря. Окремі поселення східних слов'ян, що протягом довгого часу існували та збільшувалися на Керченському та Таманському півостровах і на берегах Азовського моря, тепер нарешті були об'єднані в одне напівудільне Тмутороканське князівство, яке перетворилося в форпост Київської Русі на сході північного Чорноморського узбережжя та на Закавказзі.

Зміцнення древньоруських позицій на Кавказі, в Криму і на сході північного узбережжя Чорного моря дало можливість феодальному класу Київської Русі розпочати здійснення своєї південної політики — захоплення чорноморських торгових шляхів.

Феодальна Древньоруська держава прагнула зміцнити своє становище не лише на східних рубежах, а й на південних. Відомо, що майже все X ст. Київська Русь вела боротьбу з своїм південним сусідом, могутньою на той час Візантійською імперією, за оволодіння південним напрямком торгових шляхів. Для руських феодалів особливо у 60-х рр. X ст. оволодіння південними шляхами стало найважливішим питанням. Після оволодіння Волзьким торговим шляхом, знищення свого суперника в Південно-Східній Європі — Хазарського каганату, оволодіння Таманським і Керченським півостровами та утво-

рення там руського Тмутороканського князівства для Древньоруської ранньофеодальної держави стало життєвою необхідністю зміцнення своїх позицій на Чорному морі та оволодіння торговими шляхами, що вели у Візантію та на Балкани.

Князь Святослав, який здійснював свою зовнішню політику і військові походи не лише заради інтересів дружини, а й заради (і в першу чергу) інтересів феодального класу, що надзвичайно швидко міцнів та зростав, давно мріяв зміцнити позиції Київської Русі на Чорноморському узбережжі, оволодіти південними торговими шляхами і міцно тримати їх в своїх руках.

На 60-і роки X ст. на півдні склалася сприятлива міжнародна обстановка для Київської Русі. У князя Святослава була повна можливість для здійснення споконвічних планів молодого феодального класу Древньоруської держави.

Між Візантійською імперією і Болгарським царством йшла жорстока боротьба. Візантійські феодали прагнули підкорити Болгарію і кидали проти неї все нові й нові військові сили. Але болгарський народ відчайдушно відстоював свою незалежність і відбивав усі напади візантійських військ.

Крім Болгарського царства на півночі Візантійської імперії виростала нова грізна сила, яка вже не раз показувала силу своєї зброї, — держава східних слов'ян — Київська Русь.

Візантійській імперії були вигідні початкові плани і перші результати Східного походу Святослава, особливо розгром Хазарського каганату. Але остаточні результати походу страшенно налякали візантійських динатів-феодалів та візантійський імператорський уряд. В першу чергу успіхи Святослава на Сході і на Кавказі загрожували візантійським володінням в Криму, оскільки тепер Русь їх охоплювала з двох боків: з Заходу — від Дніпра і зі Сходу — з боку Дону¹. А між тим, влада і вплив візантійських імператорів у Криму з кожним роком зменшувалися.

В 60-х роках X ст. Візантійська імперія була повністю зайнята своїми східними справами і вела майже безперерв-

¹ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 254—255.

ну війну в Сирії і Месопотамії, а візантійський флот здійснював постійні операції в Середземному морі проти арабів з метою звільнення острова Криту. Невдала східна політика Візантії відчувалася і на північному Чорноморському узбережжі. Вплив Візантійської імперії в Криму та інших районах північної частини Чорного моря падав¹.

Крім Криму Візантійська імперія в X ст. володіла ще й іншими землями на північних берегах Чорного моря².

Не можна перебільшувати значення візантійських володінь в Криму та на північному узбережжі Чорного моря, але вони були, і Візантія, без сумніву, прагнула їх зберегти.

Між тим, вплив Київської Русі в Криму та на північному узбережжі Чорного моря зростав. Особливо зріс авторитет Древньоруської держави після успішного східного походу князя Святослава. Оскільки руські війська розгромили паразитичну Хазарську державу, яка тримала в своїх руках важливі торгові шляхи і брала мито не лише з східнослов'янських купців, але й з кримських, то в Криму зростали симпатії до Русі. На цей час Київська Русь почала володіти такими важливими торговими напрямками, як Волзько-Каспійський та Кавказько-Донський.

Через це візантійський імператор Нікіфор Фока вирішив зіткнути двох своїх найбільших північних ворогів— Русь з Болгарією. Болгарський історик В. Златарський, вивчаючи причини походу руських військ на Болгарію, прийшов до висновку, що, натравлюючи Святослава на дунайських болгар, Нікіфор відвертав увагу русів від візантійських володінь в Криму³.

Візантійський імператор Нікіфор Фока вирішив послати в Київ до князя Святослава посольство, на чолі якого був поставлений житель Херсонеса, син херсонського протевона патрикій Калокір. Нам не відомі всі деталі переговорів між грецьким посольством і руським князем. Відомо, що Калокір від імені візантійського імператора запропонував князю Святославу виступити в союзі з Візантією—

¹ А. Васильев, Готы в Крыму, «Известия ГАИМК», вып. V, 1927, стор. 232.

² Ф. Успенский, Византийские владения на северном берегу Черного моря в IX и X веках, «Киевская старина», 1889, 5, стор. 291.

³ В. Н. Златарски, История на първото Българско царство, т. I, ч. 2, стор. 574—576.

ською імперією проти Дунайської Болгарії. Під час переговорів Калокір вручив Святославу грошовий аванс 1500 фунтів (15 кентаріїв) золота, а після операції в Болгарії обіцяно ще певну суму грошей. Святослав погодився прийняти грошову допомогу і здійснити військовий похід в Болгарію.

Більшість істориків вважають, що Калокір вручив Святославу аванс, як плату за похід на Болгарію. Ми гадаємо, що це була не плата за похід руського війська в Болгарію, а грошова допомога Візантійській імперії Древньоруській державі на час війни з Болгарією. Одним з призначень цієї допомоги було спорядження древньоруського війська, яке відправлялося в Болгарію, та організація оборони південно-східних рубежів Древньоруської держави від нападів печенізьких орд.

Одночасно Калокір поділився з Святославом своїми особистими далекосяжними планами. За твердженням тогочасного візантійського історика Льва Діакона, честолюбний херсонеський противон Калокір мріяв про візантійську імператорську корону¹. Разом з тим Калокір добивався на перших порах, як правильно зазначає Ф. Успенський, утворення незалежної держави в Тавриді². Але ні корони, ні самостійності Калокір не міг досягти без сторонньої допомоги. Йому необхідний був сильний і надійний союзник.

Можливо, що ще в час Східного походу Святослава, захоплення руськими військами Тмуторокані, Таманського та Керченського півостровів Калокір познайомився з князем і розповів йому про всі свої плани. З того часу вони могли подружитися і підтримувати тісні зв'язки між собою³. В усякому разі, після успішного походу руських військ на Схід, після розгрому Хазарського каганату, зміцнення позицій Русі на Поволжі, на Кавказі, в Криму, на Азовському морі та на північному узбережжі Чорного моря перед Херсонесом справді могла стати дилема вибору: або перебувати під владою Візантійської імперії і таким чином вести постійну торгіву конкуренцію з Київ-

¹ История Льва Дякона Калойского и другие сочинения византийских писателей. Перевод Д. Попова, СПб., 1820, стор. 93—97.

² Ф. Успенский, Русь и Византия в X веке, стор. 25.

³ Таку, очевидно, не безпідставну, думку висловив Н. Д. Знойко (Н. Д. Знойко, О походах Святослава на Восток, стор. 296).

ською Руссю, або стати самостійною державою і мати дружні відносини з Руссю.

Кожна політична зміна відчутно відбивалася на становищі Херсонеса, тим більше, що за вплив у Херсонесі боролися три найсильніші в той час держави Східної Європи — Візантійська імперія, Київська Русь і Хазарський каганат. Після розгрому руськими військами Хазарського каганату і зміцнення руських позицій на Сході, на Кавказі та в Криму Херсонес явно почав схилитися на сторону Київської Русі. Древньоруська держава могла набагато краще, ніж Візантійська імперія, забезпечити Херсонесу і політичну безпеку, і право користуватися торговими шляхами в усіх напрямках.

Князь Святослав швидко оцінив вигідність пропозицій Калокіра і щодо походу на Дунайську Болгарію, і щодо особистих планів Калокіра про проголошення Херсонеса незалежним та про захоплення ним візантійської імператорської корони.

Князь Святослав прийняв пропозицію візантійського посольства про похід на Болгарію і почав спішно і посилено готуватися до походу.

Швидка і старанна підготовка руських військ до болгарського походу, збір величезної на той час армії (за словами тогочасного візантійського історика Льва Діакона, під командуванням Святослава було 60 тисяч хоробрих воїнів крім обозних загонів)¹, перебування у стані Святослава херсонеського патрікія Калокіра — все це говорить про те, що Святослав не став найманцем та маріонеткою в руках константинопольського імператорського двору, а навпаки, вміло використав пропозицію Візантії для здійснення своїх зовнішніх планів — захоплення всіх ключових стратегічних та торговельних пунктів на Чорному морі. Особливо важливим для руських феодалів було захоплення гирла Дунаю, а також зміцнення становища Київської Русі на Балканському півострові, а при можливості навіть приєднання споріднених із східними слов'янами дунайських болгар до Древньоруської держави.

Київський великокнязівський уряд, руські феодали чудово розуміли значення і вигідність географічного положення Дунайської Болгарії. Володіючи гирлом Дунаю,

¹ История Льва Дякона Калойского и другие сочинения византийских писателей, стор. 93—94.

Болгарія тримала в своїх руках ключі від всієї зовнішньої торгівлі сусідніх держав, яка проходила не лише по Дунаю, а й сухопутними шляхами через Балканський півострів та морськими шляхами, що лежали біля берегів Болгарії і сходилися до гирла Дунаю. Болгарія знаходилася на схрещенні торгових шляхів, які йшли з Візантії, Русі, Сербії, Угорщини, Чехії, Польщі, Криму і Кавказу. Отже, князь Святослав не безпідставно сказав, що до гирла Дунаю «вся благая сходятся: отъ Грекъъ злато, поволоки, вина и оwoщеве разноличныя, изъ Чехъ же, из Угорь сребро и комони, из Руси же скоро и воскъ, медъ и челядь»¹.

Руські феодалі розуміли також, що з оволодінням Болгарією Візантія ще більше зміцнить свої позиції на Чорному морі, ще міцніше буде тримати в своїх руках чорноморські торгові шляхи. Рано чи пізно, а Київській Русі довелося б силою зброї відстоювати свої торгові права на Чорному морі.

Святославу й київському уряду було також відомо про важке внутрішнє становище Болгарії, про ненависть болгарського народу до Візантії, про симпатії простого болгарського населення до східних слов'ян. Відкривалася чудова нагода зав'язати безпосередні відносини з болгарським населенням, а при нагоді разом з болгарами виступити проти Візантійської імперії.

В цей час внутрішнє і зовнішнє становище Дунайської Болгарії було дуже тяжким. Ще в 963 р., після великого повстання Македонського феодала Ніколи, Болгарія була розділена на два царства — Східну Болгарію і Західну Болгарію. Але болгарський царський двір ще мав колишню славу, і йому візантійський імператорський уряд сплачував (після візантійсько-болгарського договору 927 р.) щорічну данину.

В 966 р. в Константинополь знову прибули болгарські послі за звичайною щорічною даниною². А в той час в

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 48.

² Ця данина, згідно візантійсько-болгарського договору, була приданим, яке щорічно сплачувалося Візантійською імперією для утримання візантійської принцеси при болгарському царському дворі. Перед приїздом болгарських послів в Константинополь, в 965 р., візантійська принцеса, тобто болгарська цариця, померла (М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 251).

Константинополі урочисто святкували перемогу візантійських військ над арабами в Малій Азії та взяття в 965 р. Тарса. Вимога болгарськими послами данини у візантійського імператора примусила його прийняти різке рішення — покінчити з принизливим становищем Візантійської імперії. Візантійський імператор Нікіфор Фока не лише відмовився сплачувати данину болгарам, а з ганьбою наказав вигнати болгарських послів¹. Така нежданна і різка зміна візантійської політики щодо Болгарії, без сумніву, пояснювалась великими військовими і політичними успіхами Нікіфора Фоки на Сході в боротьбі з арабами².

Візантійський імператор швидко почав готувати велике ополчення і вирушив у похід до болгарського кордону. Він першим розпочав військові дії проти Болгарії і зайняв прикордонні міста у Фракії³. Розпочалася візантійсько-болгарська війна.

Зайнявши кілька болгарських прикордонних міст, візантійські війська, не наважуючись проникнути в глибину Болгарії, де вже загинуло кілька візантійських армій, змушені були відступити з болгарської території⁴. Очевидно, проти візантійських завойовників розпочалася справжня народна війна, яка могла привести до загибелі візантійської армії.

Візантійська імперія змушена була звернутися за допомогою до Київської Русі, оскільки міжнародне становище імперії було погане. На північних кордонах проти візантійських завойовників болгарський народ розпочав народну війну, сірійський правитель Сейф-Ед-Доум, незважаючи на ряд серйозних поразок, не склав зброї і продовжував боротьбу з Візантією на її південних рубежах, на Сході давали себе знати араби своїми постійними нападами, на Середземному морі не давали спокою арабські корсари, експедиція, яку було послано на відвоювання острова Сіцилії, зазнала невдачі. Всередині країни відбувалися постійні народні повстання проти династів-феодалів, які доводилося придушувати силою зброї. Серед феодалської вер-

¹ История Льва Диакона Калойского, стор. 92.

² Н. С. Державин, История Болгарии, т. II, Болгария времен первого и второго царств (в 679—1393), М.—Л., 1946, стор. 13.

³ Д. И. Ирачек, История болгар, Одесса, 1878, стор. 240.

⁴ История Льва Диакона Калойского, стор. 92—93.

хівки також було невдоволення політичною діяльністю імператора Нікіфора Фоки і назрівали антиурядові змови.

Феодалній верхівці Древньоруської держави, князю Святославу було, без сумніву, добре відоме важке внутрішнє і зовнішнє становище як Болгарії, так і Візантії. Тому Святослав і дав згоду виступити проти Болгарії на стороні Візантії з тим, щоб самому залишитися на Дунаї, а при можливості об'єднати дві споріднені слов'янські країни в одну державу.

Київська Русь у цей час мала найвигідніше як внутрішнє, так і зовнішнє становище у порівнянні з Візантією і Болгарією. Після першого народного повстання древлян проти надмірної данини Ігоря княгиня Ольга встановила постійну данину з різних земель. Це, безперечно, позитивно відбилося на бюджеті держави. Східні рубежі Київської Русі були зміцнені і проходили тепер по Волзі аж до Каспійського моря. На півночі з варягами були також нормальні союзницькі відносини. На західних рубежах в той час ще було спокійно, оскільки західні слов'яни — чехи, морави й поляки, угорці — були зайняті утворенням своїх власних держав.

Коли довіряти В. Н. Татищеву, який користувався багатьма неопублікованими джерелами, то князя Святослава Ігоревича в його поході на Дунайську Болгарію активно підтримали угорський та польський (ляцький) князі¹. А угорський князь навіть допоміг Святославу військом, сріблом і золотом².

Лише південно-східні рубежі Древньоруської держави не були достатньо укріплені, тим більше, що там кочували такі ненадійні сусіди, як печеніги. Але після розгрому багатьох східних армій і зміцнення руських позицій на Волзі й Дону печеніги притихли і не виступали проти Русі. Вони знали полководницький талант київського князя Святослава і не наважувалися виступити проти нього.

Нарешті влітку 967 р. руські війська були повністю готові до походу на Болгарію³. Не пояснюючи причин, літо-

¹ В. Н. Татищев, История российской, т. I, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1962, стор. 111.

² Там же, стор. 118.

³ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 257.

писець пише, що Святослав в 967 р. вирушив на Дунайських болгар¹.

Візантійський імператор Нікіфор Фока в червні 967 р. відправився до болгарського кордону, щоб самому особисто пересвідчитися в силі та готовності своєї армії до оборони².

Це були своєрідні військові маневри, чергові хитрощі візантійських політиків. Візантійський імператор намагався відвернути увагу болгарського уряду від русько-болгарського кордону на півночі і демонстративно зосереджував візантійські війська біля південного болгарського кордону. Зосередження великих візантійських сил та часті сутички греків з болгарами на прикордонні примушували болгарський уряд підтягнути основну частину болгарських військ до південного, болгарсько-візантійського кордону.

Одночасно візантійський імператор Нікіфор Фока писав до болгарського царя Петра про те, що Візантія звинувачує його за дозвіл мадьярам переходити Дунай та через болгарські землі робити часті напади на Візантію³. Це звинувачення, як правильно зазначає М. В. Левченко, було лише приводом для початку воєнних дій, бо Нікіфор Фока добре знав, що болгарський цар не допустив би угорських вторгнень на візантійську територію, коли б мав сили. А при неможливості запобігти вторгненню на Балкани болгарський цар добивався, щоб угорці проходили через болгарську територію, не грабуючи місцевого населення⁴.

Болгарський цар Петро запевняв візантійського імператора, що він докладає всіх сил, щоб угорці не нападали на дружню візантійську імперію⁵. Але відповідь Петра була визнана незадовільною, і це давало привід імператору Нікіфору Фоці розпочати воєнні дії проти Болгарії⁶.

¹ «Иде Святославъ на Дунай на Болгары», лаконічно повідомляє древньоруський літописець про початок цього нового великого походу древньоруських військ (ПВЛ, ч. I, стор. 47).

² М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 257.

³ Skylitzes—Cedreni, ed Bonn, t. II, стор. 372.

⁴ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 257—258.

⁵ Skylitzes—Cedreni, t. II, стор. 372.

⁶ St. Runciman, The emperor Romanos Lecapenus, Cambridge, 1929, стор. 201.

Князь Святослав зібрав досить велике, як на той час, військо. Основну його масу становили піші воїни. Крім дружинників, воїнів-професіоналів, основну частину збройних сил у болгарському поході складали «вої», які не існували як постійна армія, а набиралися кожного разу при потребі, особливо при розв'язанні великих міжнародних і політичних завдань, які стояли перед Древньоруською державою¹.

Розрахунок Візантії був досить простий: Святослав, розпочавши війну з Болгарією, завдасть матеріальної шкоди собі і Болгарії, два сильні сусіди Візантії, таким чином, дуже ослаблять один одного при веденні взаємної боротьби, а Візантія скористається цим². Імперія сподівалася відновити свої старі кордони з Болгарією і взагалі на Балканах.

Але візантійський імператорський уряд Нікіфора Фоки дуже помилився, недооцінивши сили Древньоруської держави, яка не ослабла в результаті східної війни, а стала набагато сильнішою. Похід древньоруського війська в Болгарію був досить успішним.

Вся підготовка на Русі до війни з Болгарією і сам похід великої армії до Дунаю були настільки замасковані, що болгарський уряд дізнався про початок війни, коли руські війська зупинилися біля гирла Дунаю, а руські човни ввійшли в Дунайський лиман.

Болгарський цар Петро швидко зібрав тридцятитисячне військо, яке виступило проти війська Святослава. Але в жорсткій битві руські воїни розгромили болгарське військо і примусили його швидко тікати з поля битви. Значна частина болгарського війська була знищена. Ті, що лишилися, змушені були відступити, замкнутися й оборонятися у Доростолі³. Звістка про розгром болгарського війська приголомшила царя Петра, він захворів і незабаром помер.

Святослав швидко захопив основні опорні пункти в Болгарії і, як говориться в літопису, взяв 80 міст на Дунаї⁴. Про ці 80 міст пам'ятали й пізніше на Русі, вміщаючи їх в руські літописи при переліку руських міст⁵.

¹ Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 332—338.

² Там же, стор. 462.

³ История Льва Дякона Калойского, стор. 93—94.

⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 47.

⁵ В. В. Мавродин, Русские на Дунае, «Ученые записки Ленинградского университета», вып. 87, серия гуманитарных наук.

Святослав твердо вирішив залишитися на Дунаї. Він обрав своєю столицею Переяславець на Дунаї, бажаючи перетворити його в один з найбільших торгових центрів Європи. Відомі образні слова князя Святослава про тогочасне значення Переяславця на Дунаї: «Хочю жити в Переяславці на Дунаї, яко то єсть середа землі моеї, яко ту вся благая сходяться: отъ Грекъъ злато, поволоки, вина и овощеве разноличныя, изъ Чехъ же, из Угорь сребро и комони, из Руси же скоро и воскъ, медь и челядь»¹. Розташований недалеко від чорноморського узбережжя, на острові Балта, біля гирла Дунаю, Переяславець дійсно ще в той час мав велике торгове значення².

Відомий сучасний буржуазний історик Г. Вернадський, який проповідує теорію «торгової Русі», вважає, що князь Святослав Ігоревич прагнув заснувати величезну імперію з метою встановлення панування над шляхами міжнародної торгівлі, що вели з півночі на південь і з сходу на захід³.

На першому етапі війни і зміцнення руських позицій в Болгарії Святославу вдалося приховати від візантійського уряду свої справжні плани. Завоювавши Болгарію, Святослав навіть одержав від Візантійської імперії частину обіцяних грошей⁴. Візантійські гроші дали змогу Святославу ще більше зміцнити свої позиції.

Руські війська в Болгарії діяли не лише силою зброї, а й вели пропаганду проти візантійських завойовників. Ця пропаганда знаходила певний відгук серед болгарського населення⁵.

Перед Болгарією постало питання, зазначає Б. Д. Греков, хто для неї більш небезпечний — Візантія чи Русь. Болгарам було відомо, що русів натравила на них Візантія. Болгари пішли на угоду з Святославом, який не бачив підстав для підтримки Візантії проти Болгарії⁶.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 48.

² М. Дринов, Южные славяне и Византия в X в., «Чтения в Московском обществе истории и древностей российских», кн. 4, 1872.

³ G. Vernadsky, Das frühe Slawentum. Das Ostslawentum bis zum Mongolensturm, «Historia Mundi», В. 5, 1956, Bern, стор. 286.

⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 47.

⁵ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 261.

⁶ Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 462.

Візантійському імператорському уряду дійсні плани Святослава стали відомі досить пізно. Лише в першій половині 968 р. в Константинополі довідалися про посилену підготовку Святославом русько-болгарського союзу, який передбачалося спрямувати проти Візантійської імперії¹.

А тим часом становище візантійського імператора в Константинополі було хитким².

Візантійський імператор вживає цілого ряду заходів— зміцнює стіни Константинополя і стягує війська до столиці на випадок наступу на неї русько-болгарських військ³, у столицю Східної Болгарії Преслав до болгарського уряду посилається візантійське посольство і проводяться переговори, спрямовані проти князя Святослава⁴, проводяться також переговори і з печенізькими князями, яких, очевидно, підкуплюють, щоб печеніги напали на Київ. І дійсно, в 968 р. печеніги обложили Київ⁵.

Все це разом взяте примушує Святослава швидко повернутися до Києва. «Святославъ вборзѣ всѣде на конѣ съ дружиною своею, и приде Киеву»⁶. Розгромивши печенігів і уклавши з ними мирний договір, Святослав почав збирати додаткові військові сили для нового походу в Болгарію.

Незважаючи на опір, вчинений окремими болгарськими загонами, в цілому другий похід в Болгарію був таким же успішним. Після жорстокого бою було знову взято Переяславець, хоч болгари й укріпили його⁷.

Болгарська знать, яка зрослася з візантійською феодальною знаттю, особливо новий болгарський цар Борис, що був вихований у Візантії, не хотіли йти на угоду з Святославом і порвати свої давні стосунки з Візантією. Вони послали у Константинополь прохання про надання Болгарії військової допомоги⁸. Але простий болгарський народ проявляв симпатії до близьких йому і мовою, і

¹ История Льва Диакона Калойского, стор. 50.

² М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 261—262.

³ История Льва Диакона Калойского, стор. 93—97.

⁴ Там же.

⁵ ПВЛ, ч. I, стор. 48.

⁶ Там же.

⁷ К. Бестужев-Рюмин, О составе русских летописей до конца XIV в. Приложение, СПб, 1868, стор. 15.

⁸ История Льва Диакона Калойского, стор. 75.

культурою, і походженням східних слов'ян. Болгари бачили, що Святослав прагне вигнати візантійських завоювників з Балканського півострова, звільнити слов'янські землі від візантійців. Ці плани і дії Святослава знаходили широку підтримку в Болгарії.

Тим часом у Константинополі, в імператорському дворі, розігралася кривава сцена. Візантійський імператор

Рис. 23. Прийняття київським князем Святославом меча від візантійських послів.

Нікіфор Фока, який тільки-но збирався виступити проти Святослава, в грудні 969 р. був убитий Іоанном Цімісієм.

Іоанн Цімісіхій, зайнявши імператорський престол, не наважувався спочатку виступити з військами проти Святослава. Він розпочав з ним мирні переговори. Але умови, поставлені перед Святославом візантійським імператором, були явно неприйнятні. Святославу пропонувалося залишити Дунайську Болгарію і повернутися на Русь. Погрози візантійського імператора Святослав відкинув, заявивши, що він може взяти Константинополь.

Після зриву переговорів були розпочаті воєнні дії. Руські передові загони, посилені болгарами і угорцями¹,

¹ М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 275.

вступили на територію Візантійської імперії і дійшли до Аркадіополя. Коли довіряти літопису, то руські війська під Аркадіополем здобули блискучу перемогу і повернулися з дарунками до Переяславця¹.

В 971 р. візантійський імператор Іоанн Цімісхій взяв Великий Преслав, який захищали разом з руськими і болгари.

Вирішальна битва відбулася під Доростолом. Цімісхій послав перед битвою до Святослава посольство з пропозицією про мирні переговори, та Святослав відкинув грецькі пропозиції і вирішив битися. В жорстокому бою руське військо зазнало поразки, але греки настільки виснажили свої сили, що змушені були піти на негайні мирні переговори з Святославом.

На березі Дунаю зустрілися руський князь Святослав і візантійський імператор Іоанн Цімісхій. Іоанн Цімісхій з'явився на побачення в позолоченому царському одязі, а Святослав прибув в своєму звичайному костюмі, який крім чистоти нічим іншим не відрізнявся від костюмів інших руських воїнів². Однак Святослав тримався з достоїнством представника великого народу і сильної держави.

В результаті переговорів було укладено в Доростолі в липні 971 р. русько-візантійський мирний договір³.

Святослав зобов'язувався не організовувати походів на Візантію, Крим і Болгарію. Одночасно Русь обіцяла виступити на підтримку в разі нападу зовнішніх ворогів на Візантію. Договір був скріплений клятвою і печатами⁴.

Короткий зміст договору і зобов'язання Святослава наштотували Н. А. Лавровського на думку, що в «Повість временных лет» потрапив лише короткий додаток до договору, а сам договір включав цілий ряд умов, які зазначені в історії Льва Діакона⁵.

Цими умовами були: здача Доростола і повернення всіх візантійських полонених. За це візантійський імпе-

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 50.

² История Льва Діакона Калойского, стор. 97.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 51—52.

⁴ Там же, стор. 52.

⁵ Н. А. Лавровский, О византийском элементе в языке договоров русских с греками, СПб., 1853, стор. 42.

ратор зобов'язувався надати можливість руським військам вийти по Дунаю в море і видати всім руським воїнам, тобто на 22 тисячі чоловік, по дві мірки хліба¹. Можливо, було відновлено договір 944 р., який регулював торгові та дипломатичні відносини між обома державами².

Рис. 24. Переговори великого київського князя Святослава з візантійським імператором Іоанном Цімісіхієм.

Таким чином, похід князя Святослава в Болгарію зазнав повної невдачі. Святослав повертався на Русь з рішучістю ще раз розпочати боротьбу за Дунай. Візантійський уряд і на цей раз проявив свою підступність. Він направив печенігів проти Святослава, який повертався на човнах Дніпром з невеликою дружиною. При повторній спробі навесні 972 р. пробитися через печенізьку заставу на дніпровських порогах руська дружина була знищена і Святослава вбито печенігами³.

Візантійські політики досягли свого. Болгарія лежала в ногах Візантійської імперії, Русь була ослаблена важкою війною, талановитого руського полководця, князя Святослава, було вбито. Але Візантія рано святкувала перемогу. Болгарський народ піднявся на визвольну боротьбу проти візантійських завойовників, поступово заліковувала свої

¹ История Льва Дякона Калойского, стор. 96.

² М. В. Левченко, Очерки по истории русско-византийских отношений, стор. 287.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 53.

рани і Древньоруська держава. Похід руських військ у Болгарію зміцнив взаємні симпатії і дружні відносини між двома великими братніми слов'янськими народами — руськими і болгарами. Ці дружні відносини міцніли з кожним

Рис. 25. Укладення договору між Руссю і Візантією в 972 р.

десятиліттям і століттям, але основу їм заклав похід (а не завоювання) руських військ в Болгарію на чолі з талановитим полководцем того часу князем Святославом Ігоревичем.

* * *

Після смерті Святослава в Древньоруській державі почалися міжкнязівські чвари. На Русі правило три сини Святослава: Ярополк — у Києві, Олег — у древланській землі, а Володимир — у Новгороді.

Короткочасний період міжусобиць між синами Святослава відзначився бурхливою зовнішньополітичною діяльністю київського великокнязівського уряду на чолі з Ярополком.

Великий київський князь Ярополк, який прагнув відновити єдиновладдя на Русі, хотів знайти підтримку в інших країнах. У першу чергу Ярополк хотів відновити більш тісні відносини з Заходом, особливо з Германською імперією, які намітила ще його бабка — княгиня Ольга.

До германського імператора Оттона в Кведлінбург

була направлена руська дипломатична місія. В анналах Ламберта в 973 р. серед іноземних послів згадується також і руське посольство, яке прибуло з подарунками до германського імператора¹. Оскільки руське посольство було прийняте в 973 р., а з тогочасним транспортом поїздки затягувались часто на роки, це мимоволі наштовхує на думку, що спорядження руського посольства почалося ще при князюванні Святослава Ігоревича, який хотів знайти підтримку на Заході у своїй боротьбі з Візантійською імперією. Відома давня ворожнеча германського імператора до Візантії, і на Русі, безперечно, знали про взаємовідносини цих двох великих європейських держав.

Київським урядом також були встановлені дипломатичні відносини і з далеким Римом. У 979 р., повідомляється в Ніконовському літопису, в Київ до князя Ярополка прибули з Риму послы від папи². Встановлення політичних зв'язків із Заходом, говорить В. В. Мавродін, розглядалося, як встановлення релігійних зв'язків, як привід до розповсюдження впливу папської курії на нові землі³. Можливо, що взаємовідносини Київської Русі з Римом не слід зв'язувати з взаємовідносинами з Германською імперією; це були самостійні не лише релігійні, а й дипломатичні стосунки.

Одночасно до Києва у 979 р. прибули візантійські послы⁴. Таким чином, дипломатичний хід Древньоруської держави в сторону Заходу мав свої позитивні наслідки. Візантія пішла на поступки і прагнула відновити дружні відносини з могутньою Київською Руссю.

В цей період найбільшого загострення набули міжусобиці. В 977 р. Ярополк виступив проти Олега, який був убитий в бою⁵.

Князь Володимир, правлячи в Новгороді, був у тісних і дружніх стосунках із скандинавськими країнами, і коли

¹ Lambertii Hersfedensis Annales, Perz, 1843, стор. 19.

² ПСРЛ, т. IX, стор. 39.

³ В. В. Мавродін, Образование Древнерусского государства, стор. 295.

⁴ В Ніконовському літопису говориться: «Того же лѣта придоша послы отъ Греческого царя къ Ярополку, и взяша миръ и любовь съ нимъ, и яшася ему по дань, якони и отцу его и дѣду его» (ПСРЛ, т. IX, стор. 39).

⁵ ПВА, ч. I, стор. 53.

дізнався про вбивство Олега, зразу втік «за море», найняв там додаткову варязьку дружину і виступив проти Ярополка.

Починаючи з 972 року, тобто зразу після смерті великого князя київського Святослава Ігоревича, дуже послабилася влада нового великого князя київського, старшого сина Святослава, Ярополка Святославовича. Причиною цього було посилення окремих частин Древньоруської держави. Особливо посилилась Новгородська земля. Новгород перетворився у великий центр не лише північної частини древньої Русі, а й усїєї північної Європи. Навколо Новгорода були об'єднані східнослов'янські племена — словени, кривичі, а також неслов'янське плем'я — чудь¹.

В той час, коли в південній частині Київської Русі йшла перша відома нам з джерел жорстока міжусобна боротьба між Ярополком і Олегом Святославовичами, князь Володимир Святославович, який був поставлений в Новгороді своїм батьком князем Святославом ще у 970 р.², зміцнював своє становище. Він установив дуже тісні політичні стосунки з скандинавськими країнами. Дружні стосунки Новгородської землі з скандинавськими народами в значній мірі сприяли тому, що Володимир провадив незалежну політику по відношенню до свого старшого брата, великого князя київського Ярополка, який вважався главою усїєї Древньоруської держави.

Тільки цим і можна пояснити той факт, чому великий князь київський Ярополк у 977 р. послав своїх посадників у Новгород, а князь Володимир, боячись розправи за непокору, змушений був тікати за море, в Скандинавію³.

Руські літописи нам лише повідомляють, що Володимир пробув у скандинавських країнах кілька років (з 977 по 980 р.) і повернувся в Новгород з варязькою дружиною⁴. Очевидно, частину воїнів-варягів Володимир найняв за свої кошти як найомників, але не можна виключати й того, що значну частину варязького війська могли дати в допомогу правителі скандинавських країн як в дружніх безкорисливих, так і в далекосяжних корисливих цілях.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 54.

² Там же, стор. 49—50.

³ Там же, стор. 53—54.

⁴ Там же, стор. 54.

Дехто з правителів міг сподіватися на те, що Володимир стане великим князем Київської Русі і це зможе забезпечити політичний вплив норманів на Русь.

У 980 р.¹ князь Володимир за допомогою варягів вигнав з Новгороду посадників великого князя київського Ярополка й почав готуватися до відкритої війни з Ярополком за великокнязівський престол: «Приде Володимиръ съ варяги Ноугороду, и рече посадникомъ Ярополчимъ: Идѣте къ брату моему и рцѣте ему: Володимеръ ти идеть на тя, пристраивайся противу биться»².

Одночасно князь Володимир готував ґрунт для себе у самому Києві. Зокрема, ним був «уласкан и улщен» київський воевода Блуд, який відіграв значну (за літописом — вирішальну) роль при захопленні Володимиром влади в Києві. В Ніконовському літопису під 980 роком повідомляється, що після повернення Володимира в Новгород з Скандинавії і вигнання посадників великого князя київського Ярополка з Новгороду Ярополк почав спішно готувати війська до походу проти Володимира. «Слышавъ же сіа Ярополкъ отъ брата своего меншаго Володимера смутися, и нача съвокупляти воа многы, бѣ бо и самъ храборъ велми; и рече ему воевода его Блудъ: «Не можетъ противу тебе стати братъ твой меншій Володимеръ, якоже синица на орла брань сотворити, не смущайся убо боятися его, и не утружай воинства своего собирая». Сіа же Блудъ лукавствомъ глаголаше къ господину своему Ярополку: бѣ бо уласканъ и улщенъ Владимиромъ»³.

До військових дій готувався не лише київський князь Ярополк, але й Володимир. Перш за все, князю Володимиру необхідно було вирішити питання про забезпечення своїх тилів. Вимушена втеча Володимира в скандинавські країни, як ми вже зазначали, зміцнила новгородсько-скандинавські політичні взаємовідносини. Таким чином, з боку Скандинавії у Новгороду був надійно забезпечений тил. Князю Володимиру, як виразнику інтересів новгородських феодалів, великих бояр, необхідно було вирішити

¹ Правда, аналіз всіх подій, які поміщає руський літописець під одним 980 роком, говорить про те, що в цю статтю включено ряд подій, які можна без сумніву віднести до кінця 70-х років X ст. (А. А. Шахматов, Разыскания в древнейших русских летописных сводах, § 181).

² ПВЛ, ч. I, стор. 54.

³ ПСРЛ, т. IX, стор. 39.

питання про Полоцьк. Не можна було розпочинати наступу на Київ, залишивши в тилу у себе вороже Новгороду Полоцьке князівство. В період підготовки до наступу на Київ і постало питання про війну з Полоцьким князівством¹.

Гостра суперечка між Новгородом і Полоцьком зав'язалася ще в 70-х роках X ст. Ця боротьба була одночасно і боротьбою проти варязького засилля в Полоцькому князівстві. Норманські завойовники, які ще раніше тимчасово захопили окремі райони словенів, кривичів, чуді, залишилися ще в Полоцьку, де правила норманська династія. Князь Рогволод, що «пришедъ изъ заморья»², жив у натягнутих відносинах з Новгородським князем Володимиром Святославовичем і прагнув використати в своїх інтересах київсько-новгородський конфлікт. З літописної легенди про сватання кн. Володимира до Рогніди, доньки князя Рогволода, можна зробити висновок, що Полоцьк більше тяжів до Києва, ніж до Новгорода. Адже Рогніда, згідно літописної легенди, відмовилася вийти заміж за князя Володимира, який правив у Новгороді. В той же час «Ярополка хочю» — сказала Рогніда. Ця легенда, очевидно, має реальну основу і через це знайшла своє відбиття у слов'янському, скандінавському і германському епосі³.

Князь Володимир Святославович, забезпечивши свої тили з боку Скандінавії, зібравши значне військо, як зазначає літописець, «собра вои многи, варяги и словѣни, чюдъ и кривичи»⁴, вирушив проти Рогволода на Полоцьк. Полоцьке військо було розгромлене, Рогніду Володимир взяв собі за дружину, а сам Рогволод з синами був забитий⁵. Полоцьке князівство було приєднане до Новго-

¹ О. О. Шахматов на основі своїх міркувань прийшов до висновку, що питання про похід кн. Володимира на Полоцьк літописець штучно переніс з 970 р. на 980 р. і штучно вклинив його в події 980 р., коли Володимир готувався до походу на Київ (А. А. Шахматов, Разыскания о древнейших русских летописных сводах, стор. 247—251).

² Новгородская первая летопись младшего извода. Комиссионный список, «Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов», М.—Л., 1950, стор. 125.

³ В. М. Соколов, Эпические сказания о женитьбе князя Владимира, «Ученые записки Саратовского университета им. Н. Г. Чернышевского», т. I, вып. 3, 1923, стор. 69—122.

⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 54.

⁵ Летопись по Лаврентьевскому списку, стор. 284—285.

родської землі. З варязьким засиллям на Русі було остаточно і безповоротно покінчено.

Отже, князь Володимир Святославович, здійснюючи волю молодого феодального класу Новгородської землі, приєднав до Новгорода ще одну важливу частину східнослов'янської землі на північному сході — Полоцьку землю. Володимир вміло використав переговори з скандинавськими країнами, щоб виступити проти Рогволода. Без згоди скандинавських країн, безумовно, Володимиру дуже тяжко було б підкорити і приєднати до Новгорода Полоцьке князівство. Володимир використав заморські варязькі наймані загони в боротьбі проти заморського правителя Полоцька Рогволода.

Таким чином, князь Володимир полоцьким походом не лише не ослабив сил Новгорода, а й набагато зміцнив їх. Тепер він з ходу, маючи готові зібрані військові сили словен, кривичів, чуді і варяг, вирішив зразу ж після полоцької операції наступати на Київ. Він пішов на прямих військових діях проти Ярополка з тим, щоб захопити київський великокнязівський престол.

Новгородське військо, очолюване князем Володимиром, разом з найманою варязькою дружиною підійшло до Києва і окопалося під містом, готуючись до дальших військових операцій. «Володимерь обрывся на Дорожичи»¹. Князь Володимир, незважаючи на те, що мав більші сили, побоявся наступати на Київ і почав вести таємні переговори з київським воєводою Блудом. Згідно з літописом, воєвода Блуд умовив Ярополка залишити Київ і відступити. Київський князь Ярополк, очевидно, прогавивши цінний час і не піднявши київське населення проти Володимира, змушений був залишити Київ і відступити на південь в Родню².

В. В. Мавродін небезпідставно вважає, що Ярополк відступив у Родню, яка лежала біля самих кордонів печенізького степу, маючи на увазі попередню свою дружбу з печенігами³. Князь Володимир, зайнявши Київ, підступив до Родні і розпочав облогу города. «Володимерь вни-

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 54.

² Родня знаходилася біля гирла р. Росі (ПВЛ, ч. I, стор. 55).

³ В. В. Мавродін, Образование Древнерусского государства, стор. 296.

де в Києвъ, и осѣде Ярополка в Роднѣ. И бѣ гладь великъ в немь, и есть притча до сего дне: бѣда аки в Роднѣ»¹.

Князь Володимир після безуспішної облоги Родні, населення якої, незважаючи на великий голод, чинило відчайдушний опір, примушений був піти на мирні переговори з своїм братом — київським князем Ярополком.

Ярополк погодився піти на переговори і погодився навіть сам прибути в стан Володимира. Вірний Ярополку воєвода Варяжко пропонував йому не йти в стан Володимира, а тікати до печенігів і при їх допомозі продовжувати війну з Володимиром. «Поиде же Ярополкъ, и рече ему Варяжко. «Не ходи, княже, убьютъ тя; побѣгни в Печенѣги и приведеши вои»². Ярополк не погодився з цією пропозицією. Під час переговорів він був підступно вбитий найманцями Володимира. Ярополк, очевидно, добре знав ціну допомоги печенігів, а також розумів, що повернення київського престолу з допомогою печенігів викличе загальну ненависть до нього всього населення Київської Русі.

Таким чином, багаторічна, перша на Русі, міжусобна кривава боротьба за київський великокнязівський престол між синами князя Святослава Ігоревича закінчилася встановленням єдиновладної влади князя Володимира.

Слід підкреслити, що єдиновладне правління великого князя Володимира Святославовича в той час позитивно позначилося як на зміцненні внутрішнього становища країни, так і на успішній зовнішній політиці Київської Русі.

Після розправи з Ярополком і остаточного оволодіння Києвом князь Володимир почав зміцнювати свою владу на Русі. Але на шляху до зміцнення позицій великого князя київського Володимира в Києві стали варязькі наймані воїни. Скандінавські вікінги, роль яких була далеко не остання в завоюванні князем Володимиром київського великокнязівського престолу і стольного граду Києва, заявили, що вони вимагають викупу з київського населення. «Се градъ нашъ, — сказали варяги, — мы прияхомъ и, да хочемъ имати окупъ, на них, по 2 кривнѣ от челоуѣка»³.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 55.

² Там же.

³ Там же, стор. 56.

Князь Володимир, бачачи неминучість пограбування київського населення, вступив з варязькими воєначальниками в переговори і добився від них згоди, щоб вони почекали місяць викупу, поки зберуть для них данину. «И рече им Володимеръ: «Пождѣте, даже вы куны сберуть, за мѣсяць»¹.

Одночасно князь Володимир протягом цього місяця вів розкладницьку роботу серед варязьких воїнів, повернувши на свою сторону кращих воїнів, а особливо варязьку знать. Разом з тим, як правильно зазначає В. В. Мавродін, збирав воїнів, щоб протиставити древньноруське військо варягам, які чинили свавілля².

Пройшов місяць. Варяги побачили, що князь Володимир без бою їх переміг, і вони змушені були проситися, щоб їх відпустили в Константинополь. «И рѣша варязи: «Сольстиль еси нами, да покажи ны путь въ Греки»³. Володимир рішуче очистив Київ від варягів⁴.

Одночасно у Володимира з'явилася хороша нагода засвідчити перед візантійським імператорським двором своє перебування на київському великокнязівському престолі і зробити Візантії добру послугу, щоб таким чином зміцнити русько-візантійські відносини. Наш літописець повідомляє, що Володимир послав своїх послів до візантійського імператора з повідомленням, що на Константинополь вирушили варяги. «И посла перед ними слы, глагола сице царю: «Се идуть к тебѣ варязи, не мози их держати въ градѣ, оли то створять ти зло, яко и сле, но расточи я разное, а сѣмо не пушай ни единого»⁵. У Візантії варяги були розсіпані, розпорошені по всій країні⁶. Візантійський уряд все зробив для того, щоб не створювати великого військового з'єднання і особливо щоб таке з'єднання не знаходилося в Константинополі.

Слід зазначити, що Володимир відібрав серед варягів і залишив собі «мужи добры, смыслены и храбры, раздая

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 56.

² В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, стор. 296.

³ ПВЛ, ч. I, стор. 56.

⁴ Б. А. Рыбаков, Исторический взгляд на русские былины, «История СССР», 1961, № 5, стор. 149.

⁵ ПВЛ, ч. I, стор. 56.

⁶ В. Г. Васильевский, Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков. «Труды», т. I, СПб., 1908, стор. 183.

имъ грады»¹. Частину цих скандінавських вікінгів могла зв'язувати з Володимиром давня дружба, коли Володимир був ще в Скандінавії. У всякому разі, значна частина варягів-норманів залишилася вірною своєму сюзеренові — князю Володимиру.

Така, порівняно легка, перемога князя Володимира над варязькими воїнами, які були об'єднані в одному досить значному і сильному війську, пояснюється окрім того, що Володимирові люди вели розкладницьку роботу серед варягів, ще й тим, що Володимир спирався на київських «городських воїв»², тобто Володимир, підкреслює В. В. Мавродін, вигнав скандінавських авантюристів, спиравчись на міцне міське управління³.

Отже, варязький конфлікт, вірніше, заколот норманських найманців у Києві, був ліквідований. В ліквідації виступу варягів проявилася дипломатична хитрість князя Володимира, який повернув цей заколот лише на користь Київської держави. Так на кінець X ст. Київська Русь остаточно звільнилася від варязького засилля. На Русі були залишені лише ті варяги, які вірно служили київському великому князю, тобто Древньоруській державі.

На відміну від своїх попередників князь Володимир велику увагу звертав і на західні рубежі Древньоруської держави, особливо на відносини з поляками та прибалтійськими племенами. В 981 р., говориться в руському літопису⁴, князь Володимир приєднав до Древньоруської держави територію західної групи східнослов'янських племен з Перемишлем, Червеном та іншими городами⁵.

Після того, як русько-польський кордон став більш сталим, а також після встановлення дружніх відносин з польським королем Мешком I Київська Русь змогла зміцнити свої позиції ще в одній важливій частині Східної Європи, яка мала виключне значення для морської торгівлі з Заходом, — в Прибалтиці.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 56.

² М. Д. Приселков, Киевское государство второй половины X в. по византийским источникам, «Ученые записки Ленинградского Государственного университета. Серия исторических наук», вып. 8, № 73. Л., 1941, стор. 246.

³ В. В. Мавродин, Образование Древнерусского государства, стор. 297.

⁴ ПВЛ, ч. I, стор. 58.

⁵ Оскільки це питання автор детально висвітлює в своїй статті «Початки русько-польської дружби», воно в роботі опускається.

Під 983 р. «Повесть временных лет» повідомляє: «Иде Володимир на ятвягы, и побѣди ятвягы и взя замлю их»¹. З приєднанням ятв'ягів Київська Русь вийшла в безпосереднє сусідство з прибалтійськими пруськими племенами, оволоділа ще одним важливим торговим шляхом — Не-

Рис. 26. Похід київського князя Володимира на Камську Болгарію.

манським, який зв'язував країні західні землі східних слов'ян з Балтійським морем.

Після оволодіння князем Святославом Волзьким торговим шляхом Київська Русь не зміцнила своїх позицій на ньому. Найбільше від цього одержали волзькі болгари, які після розгрому Хазарського каганату поряд з Руссю відігравали основну роль у східній торгівлі. Але оскільки Волзька Болгарія була звільнена від хазарської залежності древньоруськими військами, вона, очевидно, мала перед Руссю якісь зобов'язання. Невиконання цих зобов'язань і примусило князя Володимира Святославовича в 985 р. здійснити похід в союзі з торками на Волзьку Болгарію². Однак, хоч перемога була за Володимиром, він не наважився включити волзьких болгар в склад Древньоруської держави, через те що Болгарія мала значну матеріальну силу і власну, досить високо розвинену культуру³. Між двома країнами було укладено, так би мовити, вічний мир: «толи не будеть межю нами мира, оли камень наченеть

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 58.

² Там же, стор. 59.

³ Б. Д. Греков, Волжские болгары в IX—X вв., стор. 531.

плавати, а хмель почне тонути»¹. І дійсно, в найближчі роки мир між двома сусідніми країнами не порушувався.

В 80-х рр. X ст. в зв'язку з надзвичайно тяжким становищем Візантійської імперії константинопольський уряд звернувся до князя Володимира Святославовича за вій-

Рис. 27. Укладення договору між Київською Руссю і Камською Болгарією.

ськовою допомогою. Володимир поставив перед візантійським імператорським урядом одну з вимог — видати за нього заміж сестру візантійського імператора Анну, щоб таким чином поріднитися з «багрянородною» константинопольською династією. В тяжких умовах внутрішньої і міжнародної обстановки імператор Василь II змушений був погодитися на цю умову.

Після угоди Володимир послав у Візантію руське військо, яке розгромило заколот, спрямований проти імператора.

Василь II, висловлює припущення Б. Д. Греков, зміцнивши свою владу, не виконав умов угоди і відмовив Володимир у виданні заміж своєї сестри². У відповідь Володимир пішов військовим походом на Крим і осадив, а потім і взяв Херсонес. Це примусило візантійського ім-

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 59.

² Б. Д. Греков, Киевская Русь, стор. 475.

ператора виконати угоду і видати заміж за Володимира принцесу Анну.

З іменем Володимира і зокрема з його одруженням з візантійською принцесою Анною тісно зв'язане прийняття християнства на Русі, хоч ґрунт для цього був підготов-

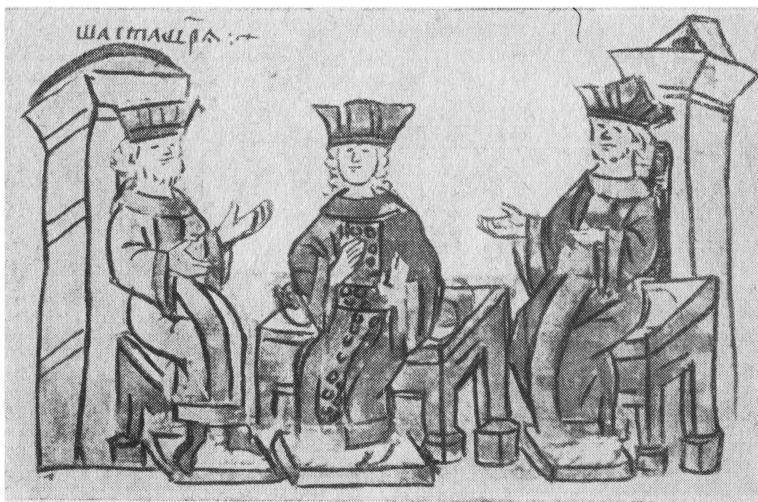

Рис. 28. Візантійські імператори відсилають свою сестру принцесу Анну до князя Володимира на Русь.

лений уже самим Володимиром ще задовго до шлюбу з сестрою візантійського імператора¹.

Зміцнення позицій Київської Русі на Півдні, прийняття і розповсюдження християнства, яке на цей час прийняли більшість країн Західної Європи, зміцнення внутрішнього становища настійно вимагали від уряду Київської держави звернути увагу на зміцнення своїх позицій на західних рубежах. Тим часом в сусідніх західних країнах назрівали важливі події. Київська Русь, без сумніву, не

¹ Прийняття і насадження християнської православної релігії, за неонорманістами, було справою рук норманів. Руські — це не що інше, договорився у своїй писанині Г. Пашкевич, як обернені православними норманами — Рюріковичами в християнство волзькокамські та інші неслов'янські племена. Руські — це поняття не етнічне, а релігійне, результат організованої Рюріковичами місіонерської діяльності серед угро-фінських, литовських та інших племен (Н. P a s z k e w i c z, *The Origin of Russia*, стор. 228).

могла бути осторонь від того, що відбувалося біля її кордонів.

В 983 р. розпочалося могутнє повстання прибалтійсько-полабського слов'янства проти гніту німецьких феодалів¹. Повстання проходило під лозунгами відновлення

Рис. 29. Приїзд візантійської принцеси Анни до великого київського князя Володимира.

язичництва і було спрямоване в першу чергу проти християнської церкви². Повстання не лише підірвало панування німецьких феодалів на схід від Лаби, а й виявилось реальною загрозою польським володінням на Західному помор'ї, а також могло вплинути на центральні польські райони, де навколо боротьби за реставрацію язичництва і ліквідацію християнства могли об'єднатися соціальні низи польського феодального суспільства³.

Реальна загроза німецьким і польським феодалам примусила їх тимчасово забути про колишні суперечки і об'

¹ Thitmar Messeburgensis, Chronicon, «Monumenta Germaniae Historica», Scriptores rerum germanicarum, Nova series, Berlin, 1955, III, 17—18 (Далі — Thitmar).

² G. Labuda, Powstania słowian połabskich u schyłku X wieku, «Slavia Occidentalis», t. 18, 1947, стор. 153—200.

³ В. Д. Королюк, Древнепольское государство, М., 1957, стор. 128.

єднати свої сили для боротьби з народними виступами. Цьому в значній мірі сприяло захоплення в 986 р. датським королем Гаральдом Синьозубим польського міста Волина. Відбулося польсько-німецьке зближення. Одночасно польський князь Мешко I іде на союз з Швецією, який скріплюється шлюбом шведського короля Еріка з дочкою Мешка I Святославою.

Тоді ж відбувається польсько-угорське політичне зближення. Уже в 80-х рр. X ст. склалися династичні зв'язки між польським і угорським великокнязівськими домами. Великий князь угорський був одружений з сестрою польського князя Мешка I Аделаїдою («Білою княгинею»), а старший син Мешка Болеслав, залишивши свою першу дружину, одружився з угоркою, від якої народився син Бетрім¹.

Польсько-шведське, а особливо польсько-німецьке і польсько-угорське зближення давало змогу польському князю Мешку I розпочати наступ на Схід і на Південь. На 980 р. Мешко I приєднує до своїх володінь значну частину Малої Польщі². Одночасно тісні взаємовідносини з угорським князем дали змогу Мешку I розпочати військові дії проти Чехії за Сілезію. Адже тепер Чеська держава була ізольована з півдня (Угорщиною), з заходу (Німеччиною), а з півночі наступали польські війська. В 990 р. Мешко I включив Сілезію до своїх володінь³. В цей же час був захоплений також і Краків⁴. Місто лише тимчасово перебувало в руках Мешка I⁵.

Створення польським князем Мешком I великої коаліції західних держав, в яку крім Польщі входили Швеція, Німеччина та Угорщина, а особливо війна проти Чехії, з якою Київська Русь завжди мала тісні стосунки, і приєднання Малої Польщі, де, очевидно, Київська Русь мала й свої політичні інтереси, викликало серйозний русько-поль-

¹ «Historia polityczna Polski», cz. I, «Encyklopedia Polska», t. V, cz. I, Kraków, 1920, стор. 38—39.

² В. З. Корольок, Древнепольское государство, стор. 129.

³ Z. Wojciechowski, Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju, Poznań, 1948, стор. 17.

⁴ В. Н. Татищев, История Российская с самых древнейших времен, кн. 2, СПб., 1773, стор. 77.

⁵ Про це ще писав С. М. Соловйов (див. С. М. Соловьев, История России с древнейших времен, т. I, кн. 1, М., 1959, стор. 320, прим. 271).

ський конфлікт, який закінчився великим походом руських військ за Віслу в 990 р.

Цьому великому західному походу древньоруських військ передували досить натягнуті русько-польські взаємовідносини, які підігрівали польські феодали на чолі з великим польським князем Мешком I. Відомо з Іоакимівського літопису, якому в нас немає підстав недовіряти (хоч багато істориків ставлять під сумнів достовірність даних цього літопису), що київський князь Володимир тричі ходив військовими походами проти польського князя Мешка I ще в 80-х рр. X ст.¹

В. М. Татищев, який користувався Іоакимівським літописом, що не дійшов до нас, зазначав, що Мечислав (тобто Мешко I) вчинив численні ганебні вчинки, за що Володимир пішов війною проти нього в 990 році. «Володимир, — писав В. М. Татищев, — за численні ганебні вчинки польського князя Мечислава, зібравши війська, на нього пішов і зустрівшись з ним за Віслою переміг так, що ледве не все військо з воєводами побив або взяв у полон, і сам Мечислав ледве в Краків утік і, приславши послів з великими подарунками, попросив миру. Володимир, уклавши мир, повернувся в Київ»².

Цей похід князя Володимира на Захід і розгром Мечислава за Віслою мали величезне значення. Впершу чергу він дав змогу Чехії повернути Краків, захоплений Мешком I, і припинив братовбивчу війну між двома близькими слов'янськими сусідніми державами.

В той же час ця поразка Мешка тимчасово припинила наступ польських феодалів і католицьку експансію на Схід, примусивши звернути увагу і на західні рубежі Древньопольської держави.

Правда, зв'язки польського князя Мешка I з західною католицькою церквою, з папою римським мали дуже глибокі корені. Мешко I не дарма вважав себе форпостом католицької експансії на Сході. І в той же час, якщо мир Польщі з Київською Руссю 990 р. забезпечував сталість і, до деякої міри, недоторканність східних кордонів Польщі, то на Заході справа стояла інакше. Німецькі феодали

¹ В. Н. Татищев. История Российская, т. I, М.—Л., 1962, стор. 112, 121, 125.

² В. Н. Татищев, История Российская с самых древнейших времен, кн. 2, СПб., 1773, стор. 77.

тільки й чекали того, щоб просунути свої кордони на Схід — не лише за рахунок споріднених з польськими племенами полабсько-лужицьких західнослов'янських племен, а й за рахунок власне польських племен. Очевидно, всіма цими причинами й можна пояснити, що Мешко I після 990 р. оголосив Польщу членом Римського престолу¹.

Та спокій на західних рубежах Древньоруської держави був не довготривалим. У 992 р. князь Володимир, повідомляється в «Повести временных лет», пішов воєнним походом на хорватів². Уже давно була висловлена думка про те, що цей похід київського князя був викликаний повстанням хорватів³. Адже Тверський літопис недарма додає: «И побѣди а»⁴. А «Повесть временных лет» також говорить, що великий київський князь Володимир «пришедшу бо ему с войны хорватъския»⁵. Значить, Володимир воював не з іноземними завойовниками в час своєї хорватської експедиції, а з самими хорватами.

Переважає більшість як дореволюційних, так і сучасних, як вітчизняних, так і іноземних дослідників дотримується думки, що інтереси київського князя зіткнулися з інтересами польського князя і це викликало дальшу боротьбу. Але жодне історичне джерело ні вітчизняне, ні іноземне не говорить про володіння польським князем хорватською землею, про політичний вплив польського князя на хорватів, тим більше про русько-польську війну 992 р. через хорватів.

Східнослов'янське плем'я хорватів або білих хорватів займало виключне стратегічне становище на західних рубежах східнослов'янських земель. Хорвати жили в районі Карпат, Передкарпаття та закарпатської долини понад Тисою, тобто в районі сучасних Станіславської, Чернівецької, Закарпатської і частково Львівської областей України, а також Східної Словаччини (Пряшівська Русь). Хорвати займали верхів'я таких важливих річок, як Дністер, Прут, Серет, Тиса і Сан.

¹ Z. Wojciechowski, Назв. праця, стор. 17.

² ПВЛ, ч. I, стор. 84.

³ Н. П. Барсов, Очерки русской исторической географии, Варшава, 1885, стор. 89.

⁴ Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью, ПСРЛ, т. XV, СПб., 1863, стор. 115.

⁵ ПВЛ, ч. I, стор. 84.

Таким чином, білі хорвати майже повністю вкладалися в етнографічні межі сучасних українських гуцулів. Білі хорвати глибоко врізалися на Захід. П. Н. Третьяков відносить хорватів до західної групи східнослов'янських племен¹.

Можна думати, що на 90-і роки X ст. білі хорвати перебували у напіввасальній залежності від великого князя київського. З Київською Руссю білих хорватів дуже тісно зв'язувала спільність походження, етнічна близькість, спільні економічні інтереси, а зростаюча могутність Древньоруської держави забезпечувала їм можливість вільно існувати і не бути поглинутими сусідніми молодими феодальними державами — Польщею, Чехією та Угорщиною.

Білі хорвати з давніх давен жили в близьких, дружніх стосунках з іншими східнослов'янськими племенами. Про це ще Нестор-літописець зазначав, що «живяху в мирѣ поляне, и деревляне, и сѣверь, и радимичи, вятичи и хрвате»².

Відомо також, що хорвати приймали активну участь в поході 907 р. на Візантію великого війська князя Олега, в якому були об'єднані майже всі військові сили східних слов'ян³.

Саме в цей час, тобто в 992 р., у Польщі відбулися події, до яких князь Володимир не міг віднести байдуже.

У Польщі в 992 р. помирає великий князь Мешко I, який дуже багато зусиль приклав, щоб об'єднати всі польські племена навколо древнього політичного центру Древньопольської держави Гнезна. Мешко був визначним державним діячем, тонким дипломатом і здібним полководцем. Він залишив глибокий слід у давній історії Польщі. Незважаючи на окремі конфлікти, що були між Мешком I і Володимиром Святославовичем, між Польщею і Київською Руссю, в основному були мирні взаємовідносини, а після миру 990 р. ніяких конфліктів між двома сусідніми слов'янськими державами не було.

До речі, слід зазначити, що на 990 рік був установлений русько-польський кордон. Про нього, між іншим, писала

¹ П. Н. Третьяков, Восточнославянские племена, изд. 2-е, М., 1953, стор. 218.

² ПВЛ, ч. I, стор. 14.

³ Там же, стор. 23.

вдова Мешка I княгиня Ода після 992 р. Східний кордон Польщі, за її словами, тягнувся від Балтійського моря, йшов мимо пруссів, далі Польща межувала з Руссю аж до Кракова¹. Про північний пункт цього кордону говорив також і сучасник, німецький історик Тітмар Мерзебурзький. Говорячи про загибель св. Бруно в 1009 р. під час його християнської місії до язичників, Тітмар писав, що він загинув на кордоні між Пруссією і Руссю².

Після смерті польського князя Мешка I між його синами розгорається жорстока міжусобна боротьба за великокнязівський престол. Особливо була жорстока боротьба між старшим сином Мешка I Болеславом, який претендував на польський великокнязівський престол, і його молодшими братами, очолюваними вдовою Мешка I Одою, мачухою Болеслава.

Зважаючи на мирні відносини між Мешком I і Володимиром Святославовичем, що були скріплені договором 990 р., який міг передбачити і взаємодопомогу великих князів, ми вважаємо, що вдова Мешка I княгиня Ода запросила собі на допомогу великого київського князя Володимира. Справді, чому княгиня Ода після смерті Мешка описує кордони Древньопольської держави і зокрема зупиняється на описі русько-польського кордону?

Тільки таке припущення може пояснити великий похід князя Володимира в глибину Польщі, в сторону столиці Древньопольської держави — Гнезна. Боротьба всередині Польщі йшла за великокнязівський престол, за оволодіння древньою польською столицею.

Князь Володимир, що саме в цей час перебував у Хорватії, виконуючи свої договірні зобов'язання, запрошений на допомогу княгині Одою, розпочав воєнні дії проти польського князя Болеслава. Ці дії були настільки серйозні, що, згідно тогочасних німецьких хронік, в 992 р. польський князь Болеслав не зміг прийти на допомогу німецькому імператору Оттону III (984—1002 рр.), оскільки був зайнятий великою війною з Руссю³.

Древньоруські війська князя Володимира дійшли до Каліша на р. Просна — старовинного міста і значного, як

¹ L o d y Ń s k i, Dokument «Dagome iudex» a «Kwestya sardyńska» w XI w., «Rozprawy wyd. historyczno-filozofskiej Akademii Um.», t. LIV, 1911.

² T h i t m a r, VI, 58.

³ Т а м ж е, 55; «Monumenta Germaniae Historica», Ser. III, 69.

на той час, економічного центру країни. Про це ми довідуємося з пізнішого повідомлення Іпатієвського літопису, коли дається опис походу князя Данила Галицького під Каліш в 1229 р. «Иный бо князь, — говоритъ літописецъ, — не входилъ бѣ в землю Лядску толь глубоко, проче Володимера Великого, иже бѣ землю крестиль»¹.

Можна не сумніватися в тому, що такий глибокий похід в Польщу був підтриманий значною частиною польських феодалів, які виступали проти Болеслава і шукали підтримки у великого князя київського.

Воєнні дії проти польського князя Болеслава Хороброго київський князь Володимир Святославович вів у союзі з чеським князем Болеславом II Благочестивим².

Польський князь Болеслав Хоробрий зробив дійсно правильний крок в його надзвичайно тяжкому становищі. Він попросив київського князя припинити воєнні дії й почати мирні переговори і в тому ж 992 р. прислав до князя Володимира своїх послів «з любов'ю і миром»³. Очевидно, це ж саме посольство має на увазі і Ніконовський літопис, коли говорить про посольство Болеслава Ляцького до князя Володимира⁴.

Таким чином, було укладено новий мирний русько-польський договір 992 р., який забезпечив не лише мирні, а й дружні стосунки між двома сусідніми слов'янськими державами. Протягом двох десятиріч Болеслав Хоробрий міг вільно займатися своїми західними справами, а Володимир Святославович — внутрішнім зміцненням Древньоруської держави, зокрема ростом її культури⁵.

Між Польщею і Київською Руссю в цей час посилюються економічні, а також культурні зв'язки. Польща стає одним з активних учасників широкої міжнародної торгівлі з Древньоруською державою. Дякуючи тісним торговим зв'язкам з Руссю, польські товари проникали далеко на Схід, зокрема на Кавказ, в Середню Азію, а також в арабські країни. Через Русь польські товари йшли у Візантію. Широкий збут знаходили вони й на руських рин-

¹ Летопись по Ипатскому списку. Издание Археографической комиссии, СПб., 1871, стор. 505.

² С. М. Соловьев, История России, кн. 1, т. I, стор. 194.

³ В. Н. Татищев, История Российская, кн. II, стор. 77.

⁴ ПСРЛ, т. IX, стор. 64.

⁵ И. Линниченко, Взаимные отношения Руси и Польши до половины XIV столетия, ч. I, Русь и Польша до конца XII века, К., 1884, стор. 82.

ках, особливо в Києві та Новгороді, що мали міжнародне значення.

В польські землі проникала висока древньоруська культура. Через Русь Польща знайомилася з передовою на той час візантійською та арабською культурою.

В той же час на Заході відбуваються важливі події. Болеслав Хоробрий на 995 р. остаточно переміг усіх своїх конкурентів і став єдиновладним правителем Древньопольської держави.

Скориставшись міжусобною боротьбою, яка наступила в Чехії після смерті в 999 р. чеського князя Болеслава II¹, а також тим, що німецькі феодала були зайняті боротьбою з повсталими в 994 р. луцько-полабськими племенами², і разом з тим маючи договір з Руссю про мир і дружбу («любов»), Болеслав Хоробрий приєднав до Польської держави Краків і Краківську землю.

Одночасно польський князь на кінець I тисячоліття добився й визначної дипломатичної перемоги у зносинах з римським папою і германським імператором. В 1000 р. на Гнезненському з'їзді в Польщі було засноване самостійне Гнезненське архієпископство, в яке увійшли новозасновані Колобжегське, Вроцлавське і Краківське єпископства³. Таким чином, польська церква тепер перестала бути залежною від німецької церкви і перетворювалася в могутню зброю польського князя, польської держави і взагалі всього феодального класу.

На Гнезненському з'їзді, на якому був присутній і германський імператор Оттон III, була відмінена данина, яку змушені були сплачувати імператору великі князі польські з Західного Помор'я⁴.

Разом з тим Болеслав Хоробрий наступає на Захід. Оволодівши в 1002 р. кількома пунктами полабських слов'ян (Лужицями, Мильськом і Мішною), він створює оборонну лінію на західних рубежах Польської держави.

На цей же час, тобто на рубіж першого тисячоліття, припадає зміцнення польсько-руських взаємовідносин не лише в економічній (в першу чергу торговій), культурній,

¹ История Чехословакии, т. I, Под ред. Г. Э. Санчука и П. Н. Третьякова, Изд-во АН СССР, М., 1956, стор. 66.

² Thitmar, IV, 31, 38, 52.

³ S. Zakrzewski, Bolesław Chrobry Wielki, Lwów—Warszawa, 1925, стор. 141—149.

⁴ Z. Wojciechowski, Studia historyczne, Warszawa, 1954, стор. 78.

а й в політичній галузі. Старший син великого київського князя Володимира Святополк, який княжив у Турові, одружується з дочкою князя Болеслава Хороброго¹. Обидві країни були зацікавлені в політичному зближенні, в зміцненні польсько-руської дружби. Обидва князі, як Володимир, так і Болеслав, переслідували одну мету — забезпечення спокою на русько-польському кордоні.

Болеславу Хороброму потрібний був спокій для того, щоб, використавши міжусобну боротьбу в Чехії, організувати вторгнення в Чехію. Треба було в першу чергу забезпечити нейтралітет Київської Русі у його планах захоплення Чехії. В 1003 р. Болеслав, задовольняючи прохання групи чеських феодалів, увійшов в Чехію. Приєднавши до своїх володінь Словаччину, Чехію та Моравію, Болеслав створив величезну західнослов'янську державу. Але польські воїни поводитися в Чехії, як загарбники, це викликало відчайдушний опір чеського народу, і в 1004 р. Болеслав Хоробрий змушений був тікати з Чехії.

Ослаблення Польщі використали німецькі феодалі, які розпочали війну з Болеславом. Ледве закінчилася одна німецько-польська війна в 1005 р., як в 1007 р. розпочалася нова — між Болеславом і германським імператором Генріхом II.

Розгромивши в кількох боях німецьку армію, в 1013 р. на з'їзді в Мердебурзі Болеслав Хоробрий уклав з германським імператором Генріхом II вигідний для Польщі мир². На Мердебурзькому з'їзді Генріх II підбивав Болеслава до військового походу на Русь.

Одночасно в Київ до Святополка і його дружини, дочки князя Болеслава, прибув колобжезький єпископ Райнберн³. У Києві була організована змова, яка була розкрита князем Володимиром. Святополк, його дружина, а також Райнберн були заарештовані і посаджені в тюрму. Сам Райнберн закінчив, між іншим, свою місію в Києві смертю в тюрмі⁴.

¹ Thitmar, IV, 37, VII, 52, VIII, 16; И. Линниченко, Взаимные отношения Руси и Польши, стор. 45—48.

² Thitmar, V, 55.

³ В тому, що Райнберн міг прибути лише напередодні 1013 р., не має сумніву, бо Колобжезьке єпископство було утворене лише в 1000 р., а Райнберн, будучи єпископом, за словами Тітмара, багато зробив у справі ліквідації язичництва (Thitmar, VI, 55, VIII, 52, 71).

⁴ Thitmar, VII, 72.

Влітку 1013 р. Болеслав Хоробрий, найнявши печенігів та німців, разом з своїми військами вторгся в руські землі¹. Але проти Болеслава піднялися його союзники — печеніги (без сумніву, не без руки Києва). Болеслав змушений був кинути свої війська проти печенізьких загонів і знищити своїх вчорашніх союзників. Це вирішило долю походу. Болеслав, спустошивши прикордонні райони Древньоруської держави, змушений був повернутися назад у Польщу². Після цього невдалого походу Болеслав прислав до князя Володимира в 1014 р. посольство³. Між Київською Руссю і Польщею знову було укладено мирний договір. Договір був скріплений новим династичним союзом між древньоруським і польським великокнязівськими домами. Болеслав Хоробрий в четвертому шлюбі взяв собі в дружини одну з дочок князя Володимира⁴.

Київський великий князь все робив для того, щоб зберегти не лише мирні, а й дружні взаємовідносини між Київською Руссю і Польщею.

На X ст. припадає початок тісних дружніх взаємовідносин Київської Русі з Чехією⁵. Особливо тісними вони стають при Володимирі Святославовичі⁶. Нам відомо з «Повести временных лет», що князь Володимир Святославович мав дві дружини чехині, від яких у нього народилися три сини — Вишеслав, Святослав і Мстислав⁷. А чеський король Болеслав III взяв собі дружиною дочку князя Володимира Предіславу⁸.

Отже, ще за часів Київської Русі почалися тісні дружні стосунки між двома братніми слов'янськими народами. Ці дружні відносини, не враховуючи окремих військових сутичок, виною яких були феодалі обох країн, продовжувалися протягом пізніших часів.

¹ Thitmar, V, 55.

² Там же.

³ В. Н. Татищев, История Российская, кн. II, стор. 90.

⁴ Там же.

⁵ R. Holinka, K česko-ruským vzťahům v 10. století, «Sborník prací filosofické fakulty Brněnské university», ročník II, číslo 2—4, Brno, 1955, стор. 223—229.

⁶ I. Pfaff, V. Závodský, Tradice česko-ruských vzťahů v dějinách, Praha, 1957, стор. 18.

⁷ ПВЛ, ч. I, стор. 56—57.

⁸ В. Н. Татищев, История российская с самых древнейших времен, М., 1773, стор. 426—427.

Між Польщею і Руссю також були встановлені мирні відносини.

Таким чином, Київська Русь в кінці X — на початку XI ст. ще більше зміцніла, розширила свою територію, прийняла християнську релігію, встановила дружні відносини з багатьма сусідніми державами. І не дарма літописець записав про час князювання Володимира Святославовича, що він «живя съ князи околними миромь, съ Болеславомь Лядськимь, и съ Стефаном Угрьскимь, и съ Андрихомь Чешьскимь»¹.

¹ ПВЛ, ч. I, стор. 86.

ВИСНОВКИ

Огляд історії міжнародних зв'язків, зокрема історії зовнішньої політики древньої Русі в період утворення та зміцнення Древньоруської держави, приводить до незаперечного висновку, що Київська держава належала до числа найбільш значних і найбільш могутніх держав тогочасної Європи, які виражали, зрештою, загальнополітичну кон'юнктуру тієї епохи.

Історія зовнішньої політики Київської держави яскраво свідчить про те, що не може бути й мови про будь-яку залежність зовнішньої політики Русі від Візантії, Хазарії, Скандинавії або західноєвропейських держав, як це твердили буржуазні дослідники, а подекуди й зараз твердять окремі зарубіжні реакційні буржуазні історики.

Разом з тим слід підкреслити, що міжнародна ситуація VII—X століть відзначалася значною складністю. Політичні зносини того часу визначалися наявністю багатьох сил, які брали в них участь. Саме тому й зовнішня політика уряду Київської Русі мусила бути гнучкою і в кожному випадку залежала від конкретної міжнародної ситуації.

Було б неправильним відносити Київської Русі з тією чи іншою країною зводити тільки до мирних чи дружніх або тільки до ворожих чи воєнних стосунків, намагатися визначати їх тільки торговельними або династичними, культурними або військовими і т. п. інтересами. Хід історичних подій того часу, як і завжди, мав діалектичний характер: мирні, навіть дружні, стосунки переривалися і часто переростали у збройні сутички; торговельні зв'язки були нерозривно зв'язані з політичними, а інколи й подекуди навіть супроводжувалися військовими акціями і т. д.

Все це надзвичайно ускладнює картину міжнародних зв'язків Київської Русі і зокрема її зовнішню політику в період утворення та зміцнення Древньоруської держави. Ускладнюється і завдання дослідника, який повинен в кожному явищі виявити його внутрішню суть і за строкатою зовнішністю конкретних історичних подій показати загальну тенденцію — поступове але безупинне і послідовне зростання могутності і значення Київської Русі — молодій феодальній державі східних слов'ян.

Такі короткі висновки історії зовнішньої політики Київської Русі, яка знаменувала собою початок славної історії трьох братніх східнослов'янських народів — російського, українського та білоруського.

РЕЗЮМЕ

Краткий обзор внешней политики Древнерусского государства в период его образования и укрепления ярко свидетельствует, что Киевская Русь имела самые тесные связи со всеми соседними странами и народами. Она стремилась установить и часто устанавливала довольно тесные взаимоотношения также и с отдаленными народами.

История этих связей уходит в глубь веков.

Уже с первых веков новой эры славянским племенам пришлось вести ожесточенную и длительную борьбу с Византийской империей, нашествием готов и гуннов. Эта борьба задержала образование государства восточных славян, которое зарождалось в сложнейшей международной обстановке. В IV в. восточные славяне создали свое первое государственное образование во главе с вождем Божем, позже — еще несколько государственных образований.

В результате дальнейшего социально-экономического развития отдельных племен произошел распад междуплеменных государственных объединений на несколько отдельных государственных племенных образований.

С VI в. восточным славянам пришлось вести тяжелую борьбу с аварскими ордами. Окраинные западные земли восточнославянского племени дулебов попали даже во временную зависимость от аварских кочевников. Славянские племена выстояли против аварского нашествия и в союзе с другими народами разгромили Аварский каганат, созданный в центре Европы.

Аварское нашествие задержало, но не прекратило дальнейшего социально-экономического развития восточных

славян, которые во второй половине I тысячелетия н. э. создали свои довольно крепкие государственные образования — Куявию, Славию и Артанию.

Уже в середине первого тысячелетия н. э. основным центром восточнославянских племен, к которому тяготели все восточнославянские земли, было Киевское княжество на Среднем Приднепровье с центром в Киеве.

Нормальному развитию южной группы восточнославянских племен мешали постоянные нападения восточных кочевников, особенно давление Хазарского каганата. Некоторые пограничные юго-западные земли восточных славян попали даже в зависимость от хазар и вынуждены были платить дань Хазарскому каганату.

Часто враждебные русско-хазарские отношения сменялись нормальными и даже союзническими взаимоотношениями. Русские дружины принимали участие в борьбе хазар против арабов на Кавказе.

Рост и укрепление Киевского княжества в IX в. пугали соседние Хазарию и Византию. На международную арену в Восточной Европе выходила новая крупная сила — Киевское государство. Хазарский каганат при активной помощи Византии поспешно укрепляет свои границы на рубежах с Русью.

Восточные славяне вели длительную борьбу с Хазарским каганатом, в результате которой не только освободились от хазарской зависимости сами, но и способствовали освобождению других народов. Окончательно подорвав силы Хазарского каганата, они наконец уничтожили его.

Одновременно восточные славяне вели тяжелую борьбу против наступления не только на Западную, но и на Восточную Европу своих северных воинственных соседей — варягов-норманов. Но военные столкновения между варягами и славянами не были постоянным явлением и, как правило, всегда скоро кончались мирными соглашениями. Между восточными славянами и варягами установились довольно прочные экономические, политические и культурные связи. Часто варяжские воины нанимались на службу к местным славянским князьям и в основном были честными вассалами по отношению к своим новым сюзеренам.

С конца VIII в. варяги усиливают нападения на северные земли восточных славян. В середине IX в. им удалось даже наложить дань на словен и соседних с ними мерю и

чудь. Но в 60-х годах IX в. объединенные силы славян, кривичей, чуди и мери разгромили варяг и выгнали их за море.

С этого времени начался новый этап взаимоотношений восточных славян и варягов — этап мирных отношений. Русские князья очень часто нанимали варяжские дружины, варяги выступали союзниками в военных походах древнерусских войск.

В конце IX в. произошло событие большого международного значения — объединение двух восточнославянских государственных образований — Новгородского и Киевского княжеств—в одно восточнославянское государство—Киевскую Русь.

После объединения основной части восточнославянских земель вокруг Киева, укрепления внутреннего положения молодого феодального государства феодальная верхушка начала проводить активную внешнеполитическую деятельность. Прежде всего, была окончательно освобождена та часть земель восточнославянских племен северян и радимичей, которая попала во временную зависимость от хазар.

С начала IX в. восточные славяне вступают в тесные взаимоотношения с уграми — мадьярами, которые кочевали в степях Северного Причерноморья. Несмотря на отдельные столкновения между мадьярами и восточными славянами, между ними были довольно близкие отношения, которые особенно усилились после переселения мадьяр в Паннонию.

Разнообразный характер имели русско-византийские отношения. Отдельные походы русских дружин против Византии в IX в. сменялись мирными отношениями между двумя большими соседними государствами, которые перерастали в союзнические и даже дружеские отношения.

В 860 г. Русь организовала большой поход на Константинополь. Поход показал, что Византия имела перед собой не дикий варварский народ, а могучее государство — Киевскую Русь, которая стремилась укрепить свои позиции на Черном море. После похода 860 г. Русь вышла на широкую международную арену, о ней стали еще больше знать и в Европе, и в Азии. Между Русью и Византией после похода 860 г. установились мирные отношения и на протяжении полстолетия не было ни одного русско-византийского конфликта. Между двумя соседними странами развиваются тесные экономические и культурные отноше-

ния. Нарушение Византией в начале X в. нормальных русско-византийских торговых отношений привело к русско-византийскому конфликту. В 907 г. Русью был организован большой и довольно удачный поход на Константинополь. Византия пошла на мирные переговоры и заключила выгодный для Руси договор 911 г. Этот договор подтвердил полное равноправие Руси, как крупнейшей мировой державы, и надежно обеспечил за Русью южные торговые пути.

Успешный поход Руси против Византии дал возможность русским дружинам организовать ряд походов на Восток — на Волгу, Закавказье и на Каспийское море. Целью этих походов было закрепить за Русью восточные торговые пути.

Киевская Русь при проведении своей восточной политики успешно использовала византийско-арабские конфликты и почти всегда пользовалась поддержкой Византии в своих дальних походах на Восток. Объективно Киевская Русь, осуществляя свои восточные походы, способствовала борьбе европейских и кавказских народов с арабской агрессией.

В 941 г. Киевская Русь в результате нарушения Византией условий договора 911 г. вынуждена была осуществить военный поход против Византии. Но поход был неудачный, русское войско потерпело поражение. Это вынудило киевского князя Игоря основательнее подготовиться к новому походу против Византии. Одновременно велись переговоры с печенегами, скандинавскими странами и Венгрией о помощи Руси в ее войне с Византией. Византийское правительство предупредило поход русов в 944 г. на Константинополь, прислав своих послов в стан русского войска на Дунай с мирными предложениями.

В 944 г. был заключен новый русско-византийский мирный договор. Основные статьи договора, как и предыдущего, регулировали торговые, а также внешнеполитические отношения между Русью и Византией.

Урегулирование русско-византийских отношений, укрепление русских позиций на Юге дало возможность Руси организовать большой поход на Восток. Русская дружина направила удар в сердце арабских владений на Кавказе — в большой на то время экономический, политический и культурный центр Закавказья Бердаа. Овладение Бердаа преследовало экономические и политические цели.

Киевская Русь стремилась ослабить арабское владычество на Закавказье, отвлечь на себя значительную часть арабских войск и тем самым способствовать борьбе народов Кавказа и Византии против арабов. Овладение Бердаа подрывало торговлю арабов на Кавказе и усиливало торговые интересы Руси в этом крае.

Большое место во внешней политике Киевской Руси занимала борьба против печенегов, которая усугублялась еще и тем, что печенеги, как правило, нарушали договорные обязательства. Но Русь очень часто использовала печенегов как союзников, а также как наемников.

Активную внешнюю политику Киевская Русь проводила со второй половины X в. Княгиня Ольга укрепляла отношения с Византией. Она лично посетила Константинополь и вела переговоры с византийским императором об укреплении русско-византийских отношений.

С 60-х годов X в. феодальный класс Киевской Руси стремится не только дипломатическим путем, но и силой оружия осуществить свои стремления к укреплению позиций Руси на Востоке и Юге. Князь Святослав осуществил большой поход на Восток и Юго-Восток, разгромив старого конкурента русской восточной торговли — Хазарский каганат. В результате этого похода Русь укрепила свое политическое влияние на Поволжье и на Северном Кавказе. Стремление Святослава укрепить свои позиции на юге Руси, т. е. в Крыму, в придунайских землях и на Балканах, не осуществилось.

В конце X — начале XI ст., особенно во время княжения Владимира, Киевская Русь развивает активные политические связи с Византией, Камской Болгарией, Польшей, Чехией, со скандинавскими народами, печенегами, а также с римским папой. Киевская Русь действительно вышла на широкую международную политическую арену и решала важнейшие политические задачи. Киевская княжеская фамилия установила династические связи, которые в то время играли важную роль в политическом сближении феодальных государств, с Византийской империей, с Польшей, Чехией и Скандинавией. Большое значение для Руси имело официальное принятие христианства. Молодой феодальный класс Киевской Руси укрепил свои позиции внутри страны, это также еще больше сблизило Русь с ее южными соседями Византией и Болгарией и странами Западной Европы.

Таким образом, молодое феодальное государство — Киевская Русь — проводило свою внешнюю политику исключительно в интересах укрепляющегося феодального молодого класса. Основной характер внешней политики Руси мало чем отличал ее от других феодальных государств того времени. Поэтому нет надобности идеализировать внешнюю политику Руси в период образования и укрепления Древнерусского государства, как нет и никакого основания говорить о Руси, как об агрессивном, захватническом государстве.

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Взаємовідносини східних слов'ян з іншими народами в період утворення Древньоруської держави.	9
Розділ II. Зовнішня політика Русі в період зміцнення Древньоруської держави	75
Розділ III. Міжнародні відносини Русі в період дальшого зміцнення та розширення Древньоруської держави (друга половина X ст.)	143
Висновки	191
Резюме російською мовою	193

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	3
Р а з д е л I. Взаимоотношения восточных славян с другими народами в период образования Древнерусского государства	9
Р а з д е л II. Внешняя политика Руси в период укрепления Древнерусского государства	75
Р а з д е л III. Международные отношения Руси в период дальнейшего укрепления и расширения Древнерусского государства (вторая половина X ст.).	143
Выводы	191
Резюме	193

ШЕКЕРА ИВАН МИХАЙЛОВИЧ

Международные связи Киевской Руси

(Из истории внешней политики Руси
в период образования и укрепления
Древнерусского государства в VII—X веках)

(на украинском языке)

*Друкується за постановою вченої Ради
Інституту історії Академії наук Української РСР*

Редактор *Є. М. Антоненко*

Художній редактор *В. М. Тепляков*

Оформлення художника *О. Г. Комяхова*

Технічний редактор *О. М. Лисовець*

Коректор *З. Я. Бех*

БФ 05538 Зам. № 124 Вид. № 199 Тираж 900 Формат паперу 84×108^{1/32}.
Друк. фіз. аркушів 6,25 Умовн. друк. аркушів 10,25 Обліково-видавн. аркушів 11,27 Підписано до друку 22. VI 1963 р. Ціна 68 коп.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Львів, Стефаніка, 11.

68 коп.

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1963